

PRESENTACIÓ

Un Cabdells més. Un nou regal que fan a la ciutat d'Oliva autors, col·laboradors i editors. Una ciutat que, allà pels anys setanta, rebia calorosos elogis de part d'institucions i personatges ben destacats dins el món cultural del moment. Autors com ara Dámaso Alonso, Miquel Batllori o el mateix Joan Fuster s'adreçaven a D. Salvador Cardona (el nostre *alcalde erudit*) per felicitar l'agosarat inici del servei de publicacions de l'Ajuntament d'Oliva; ahora que l'encoratjaven en la tasca mampresa.

Aquest esforç cultural, qualificat d'envejable per Fuster, ¿fou un miratge desaparegut a l'horitzó, o un mirall en el qual reflectir-nos? Aquesta és la qüestió que ens hem de plantejar permanentment (tot i saber que la resposta no sempre ens resulta afavoridora).

Les persones que fem *Cabdells*, des de les nostres modestes possibilitats, volem contribuir a continuar la tasca iniciada en aquells moments d'esplendor cultural. I ho fem convençuts que la investigació sobre els aspectes històrics, culturals i patrimonials de la nostra ciutat, vessada en negre sobre blanc i posada a l'abast de tota la ciutadania, és el millor present que podem oferir. De la mateixa forma que el llegat de les publicacions olivanes, iniciades fa tant de temps, és el regal cultural més sòlid del qual nosaltres podem gaudir hui. Només comparable a la recuperació i rehabilitació dels nostres edificis i espais patrimonials més emblemàtics.

“*Pero* [com advertia, ja, Dámaso Alonso] *dejemos este tema (peligroso)*”, i centrem-nos en la present revista, en la qual el lector trobarà un bon grapat d'articles interessants, que contribueixen a augmentar el coneixement sobre la nostra història i el nostre patrimoni. Sobre la nostra identitat, en definitiva.

El primer dels esmentats articles és el que porta per títol “La casa del Rellotge d'Oliva: projecte de restauració”. Un acurat treball, tan rigorós com ben il·lustrat, dut a terme per un grup d'estudiants d'arquitectura: M. Herranz, I. Martínez, P. Porta, B. Martí, R. Tercero i F. Gulino. Sempre és un motiu de satisfacció que les noves generacions participen de la sensibilitat cap al patrimoni local. I la satisfacció es duplica en veure que uns jòvens estudiants escullen un edifici com la casa del Rellotge per fer un treball acadèmic curricular. Tant de bo que altres seguisquen el seu camí! Perquè els estudis seriosos sobre el nostre patrimoni arquitectònic són el primer pas envers la seua posada en valor, i posterior recuperació.

Seguidament tenim un altre article d'autoria col·lectiva. Es tracta de la publicació d'un treball sobre “els *xiquets de Rússia* d'Oliva”, preparat per V. Girau, V. Estruch, V. Malonda, C. Miñana, J. R. Morell, P. Peiró, J. Sendra i V. Barreres. Un primer fruit (pel que fa a publicacions) de la ingent tasca de recerca i investigació iniciada al voltant de

l'època de la II República, la Guerra civil i la immediata postguerra, a les nostres terres. Concretament, en aquest article podem resseguir la trajectòria (dramàtica, en la majoria dels casos), dels dotze xiquets i tres xiquetes d'Oliva que van eixir en la primera de les expedicions cap a l'URSS, la qual va partir de València el 21 de març de 1937, a bord del mercant *Cabo de Palos*.

A continuació canviem d'època i escenari, per endinsar-nos en el món del bandolerisme vuitcentista local, de la mà de Manel Arcos i Martínez, qui, en poc temps, ha esdevingut tota una autoritat en la matèria. En el seu article "Aproximació als aspectes socials del bandolerisme vuitcentista valencià: el cas d'Oliva", podem veure que la nostra ciutat fou bressol de bandits durant els regnats de Carles IV i Ferran VII. Prova d'això són les huit biografies estudiades: totes d'olivers condemnats a la pena capital per bandolerisme.

Amb el canvi d'article, tornem a la temàtica de l'arquitectura i la restauració d'elements patrimonials; tot i que aquesta vegada es tracta d'una de les xemeneies industrials dels rajolars. La intervenció en un element tan elevat, particular, i singularitzador del perfil de la nostra fisonomia urbana, havia de ser, per força, delicada. Per això requeria de la màxima cura de l'arquitecte tècnic Vicent F. Llopis Cardona, qui, malgrat la seua joventut, ja va acumulant una considerable experiència en la direcció d'intervencions sobre elements patrimonials d'especial protecció. Al seu article, "Restauració d'una xemeneia de fàbrica ceràmica. Intervenció en el patrimoni industrial protegit", ens presenta, ordenada i didàcticament, tot el procés seguit per tal de solucionar l'estat de deteriorament en què es trobava l'esmentada xemeneia, propietat de l'empresa cooperativa *Ceràmica Olivense* (actual *Antic Fang*). Intervenció que es va dur a terme entre maig i setembre de 2006.

Passem plana i ens submergim en el món dels blasons, els escuts i les armes nobiliàries. Joan F. Pi i Aparici, al seu article "Els emblemes heràldics dels Centelles en la gènesi medieval de l'heràldica" ens fa una sintètica descripció de les dificultats i vicissituds que ha travessat aquesta disciplina, fins llur recuperació actual. A continuació ens mostra quins són els rudiments bàsics (o essencials) de la mateixa. I, al ramat, ens endinsa en l'heràldica particular de la família Centelles.

En la "Ressenya de l'Exposició d'Art Religios celebrada a la Cripta de l'església de Santa Maria en maig de 2008", el comissari de la mateixa, Enrique Orquín Llorca, ens fa un tast del bo i millor de les peces que hi estigueren exposades. Amb una introducció clarificadora, un bon grapat de fitxes representatives de l'esdeveniment i unes encertades imatges -aportades per Vicent Barreres, Antoni Esteve i Francesc Mestre-, el lector es podrà fer una bona composició de lloc del que va significar aquella fita expositiva, duta a terme per la Junta de Festes de la Mare de Déu del Rebollet de l'any 2008.

Finalment, tenim dos articles que formen un díptic indestriable. Per una banda, Alejandro Cardona Ballester, en el seu article "Salvador Cardona, mig segle de memòria", ens presenta, amb ploma àgil i rigor cartesià, la gran figura que fou son pare, el nostre *alcalde erudit*. I, seguidament, en la secció anomenada "*Erudició esparsa*. Recull d'articles breus de temàtica local" hem aplegat una selecció de publicacions menors (en dimensió) de Salvador Cardona Miralles (+), les quals en donen testimoni de la seua estima cap a la història, la cultura i el patrimoni olivans. Arredoneix el díptic l'entranyable pròleg de Francisco Brines.

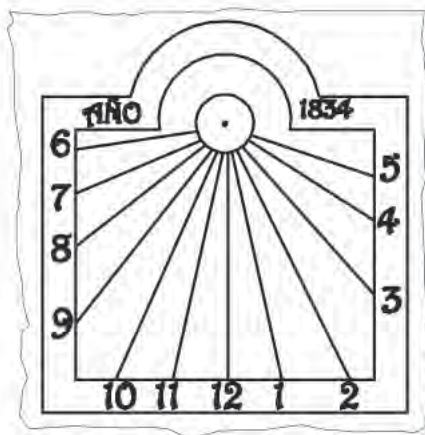
Res més ens queda per dir. Només convidar-vos a passar pàgina i gaudir-ne.

VICENT CANET I LLIDÓ
Director de *Cabdells*

LA CASA DEL RELLOTGE D'OLIVA: PROJECTE DE RESTAURACIÓ¹

MARIA HERRANZ LÓPEZ
INÉS MARTÍNEZ GIL
PAULA PORTA GARCIA
BORJA MARTÍ MORANT
RAFAEL TERCERO LOZANO
FEDERICA GULINO

Alumnes d'Arquitectura (ETSA), curs 2008-09
Universitat Politècnica de València

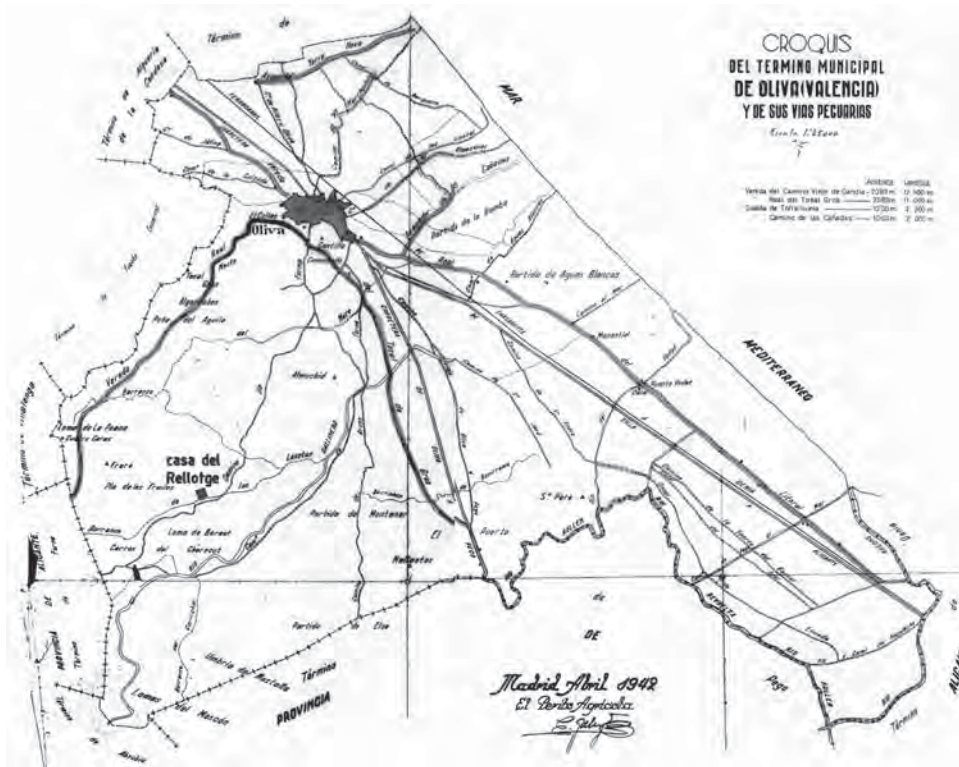
ANÀLISI DE L'EMPLAÇAMENT

Situació geogràfica

La casa del Rellojge es troba en Oliva, població situada al sud de la comarca de la Safor. Concretament, l'edifici està situat en la partida del Xiricull, el topònim de la qual prové del barranc del Xiricull, que naix en la solana de la muntanya de la Font de l'Om, en el lloc conegut com a Pla del Morter. El barranc comença arreplegant les aigües d'aquesta vessant i, poc a poc, va incorporant les dels barrancs de l'Infern, dels Escudellers i del Petxinet, que li aporten les respectives ondulacions de la muntanya de la Font de l'Om. Després, el barranc passa junt a la casa del Rellojge i, poc abans de

¹ Treball realitzat col·lectivament, durant el curs 2008-09, per a l'assignatura de cinqué curs "Restauració Arquitectònica", impartida pel professor Fernando Vegas López-Manzanares, del Departament de Composició Arquitectònica de la Universitat Politècnica de València.

Traduït del castellà al valencià per Vicent Canet i Llidó.

crear el camí del Xiricull, rep la confluència del barranc de l'Elca, també procedent de la mateixa muntanya de la Font de l'Om, pel costat nord-est. Finalment, vorejant la cara sud-oest del promontori del Pujalet, s'uneix al Gallinera.

Condicionants de la situació geogràfica

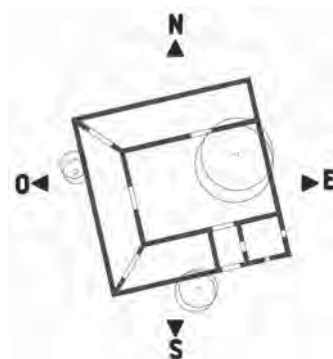
La casa del Relloige era un antic corral, la seua funció, per tant, era albergar el bestiar. Els factors següents determinen en gran manera la disposició de l'edifici.

- Orientació

L'orientació és determinant per al correcte desenrotllament dels animals i la ubicació de l'habitable del pastor. La façana principal orientada al sud; el corral a sud, oest i nord; i l'habitable a sud-est.

- Situació de les fonts pròximes i del barranc

El corral està situat just en una de les vores del barranc del Xiricull. No obstant, com que la funció de corral exigeix l'abundància d'aigua, i el barranc només li la proporciona en determinades èpoques de

l'any, també es troben nombroses fonts prop de la seua ubicació.

- *Situació pròxima de terres de cultiu i pastos*

El corral es troba en una zona estratègica, entre nombroses terres de cultiu, en una vall formada per la loma del cavall Bernat i la Font de l'Om, muntanyes que proveeixen de pastos al bestiar.

- *Antigues senderes per al bestiar*

Una altra de les raons consisteix en la proximitat de les antigues senderes que s'utilitzaven per al pasturatge de bestiar.

- *Eix d'unió entre poblacions*

El camí que passa pel costat oposat del barranc del Xiricull uneix les poblacions d'Oliva i Fornà, per la qual cosa es troba molt ben connectat.

ANÀLISI HISTÒRIC

Funció

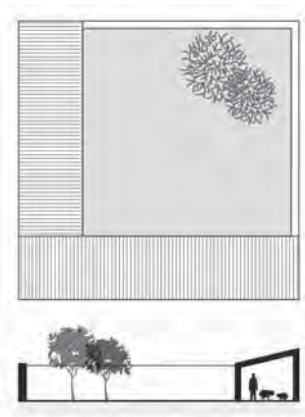
La casa del Rellojge naix com un corral, funció que persisteix pràcticament fins a l'actualitat. Està datada en el s. XVIII, aproximadament entre 1750 i 1770. La tipologia de corral va canviant al llarg del temps segons l'ús específic que se li dona en cada època.

En el segle de la Il·lustració els corrals comencen a utilitzar-se com a factories, és a dir, de mode més industrial. Ja no parlem d'un corral on es crien animals per al consum propi, sinó que la cria de bestiar adquireix una finalitat comercial.

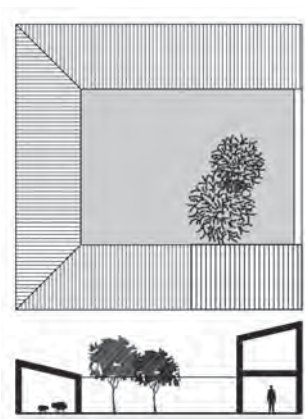
Tipus de corrals (segles XVII a XIX)

La tipologia de corrals d'aquesta zona s'origina a partir de les antigues cases morisques. Després de l'expulsió àrab de la península (1609), les cases d'aquests habitants queden desocupades i es reutilitzen per a corrals. Aquesta tipologia, coneguda com la "casa mediterrània", consisteix en una casa d'una crugia i un pati que triplica l'espai cobert.

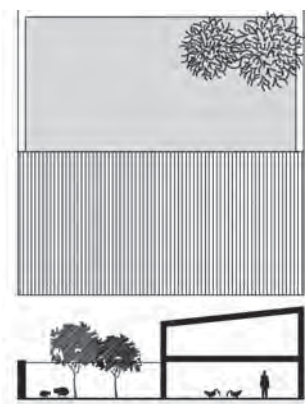
- *Segle XVII*: Els corrals eren antigues vivendes morisques. Es criava bestiar per a consum propi de

Segle XVII

Segle XVIII

Segle XIX

la família i per a realitzar bescanvis per aconseguir un altre tipus d'aliments. Així i tot, la producció era prou limitada. No viuen en aquests corrals de manera habitual, l'habitació coberta és per als animals que donen a llum i les seues cries.

- *Segle XVIII*: Els corrals s'utilitzen de manera més industrial. La producció de bestiar és la forma de guanyar-se la vida, es comercia amb el bestiar i amb els productes que d'ell s'obtenen. Els corrals són més grans, normalment en forma de L o U, per a poder albergar distints tipus d'animals. La part coberta s'amplia, el pastor viu habitualment en el corral.

- *Segle XIX*: Els corrals es dediquen, bàsicament, al consum propi, la ramaderia va a menys. La casa té, pràcticament, la mateixa superfície que el pati. S'emmagatzemen productes en la pròpia casa, aquesta tipologia es coneix com "casa agrícola".

Tipologia d'edificació de la casa del Rellotge

- La casa rural dispersa

La trobem en àmplies zones del camp valencià al llarg dels segles XVII, XVIII, XIX i fins i tot en el primer terç del segle XX. En aquesta arquitectura es pot apreciar una forta uniformitat tipològica. Concretament, definim la casa del Rellotge com una *casa elemental amb pati d'una sola crugia paral·lela a la façana, amb coberta a una aigua que aboca sobre la façana posterior*.

- Les cases amb pati

Se subdivideixen en les de pati tancat i les de pati obert. La casa del Rellotge, en particular, conté un pati quadrat tancat per una tàpia, al qual s'adossen cossos coberts d'una crugia en tres dels seus costats. Aquestos cossos coberts obrin cap al propi pati. En el pati descobert els animals adults estan o dormen al ras, mentre que les cries dormen en els corrals coberts.

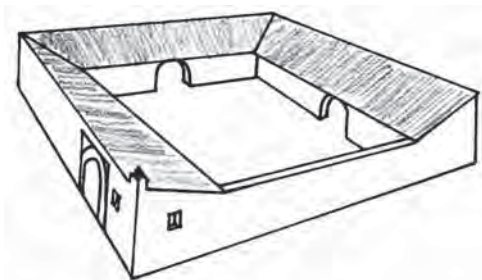
- La casa elemental d'una crugia

Definida per dos murs paral·lels entre ells que limiten un espai únic en el qual coexisteixen l'home i les bèsties (encara que la forma d'ocupació va variant al llarg del temps). La seua presència en la geografia valenciana és abundant, utilitzant-se com a vivenda temporal o casa de suport per al treball agrari, però també com a vivenda permanent, fins no fa molt de temps.

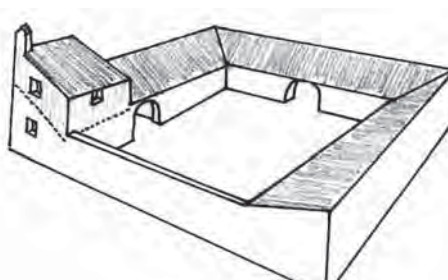
Distintes regions ens aporten variacions en la tipologia (vegeu imatge adjunta), però determinats aspectes espacials com ara la ubicació del foc i la situació de l'estable al seu voltant, són una constant al llarg de tota la geografia.

- La casa amb coberta a una aigua, que aboca sobre la façana posterior

El pla inclinat de la coberta no és visible des de la façana principal, la qual es defineix com un pla llis i rectangular en el qual s'obren la porta d'accés i xicotets buits, sense excessius problemes compositius entre ells. Remata amb una línia de teules que conformen el carener de la teulada.

Fase 1: 1750-1770

Fase 2: 1834

En aquestes cases els seus murs solen ser de tova (atovó), construïts amb tècniques i fàbriques més primitives que la resta dels edificis que trobem en la zona. Per tant, aquesta forma de cobrir pot ser una de les més antigues que s'han utilitzat per a construir la casa elemental.

Etapas de construcció

- Fase 1: 1750-1770

En aquesta primera etapa presenta mostres evidents de pertànyer a la tipologia prototípica de corral del s. XVIII. S'hi presenta com un corral industrial, amb una superfície molt gran, i molt major que la de l'espai cobert, el qual només s'utilitza com a lloc per a parir i criar, o com a vivenda esporàdica per al pastor.

La planta del corral té forma de U al voltant del pati. La unió de les diferents parts del corral es realitza amb arcs de mig punt en angle de 45 graus, molt típic d'aquesta època, que és quan es comencen a utilitzar "limatezas" i "limahoyas" per a desaiugar les cobertes. La construcció del corral es realitza mitjançant materials directament extrets de la zona, així com materials de desfet de tipus ceràmic, a causa de la important indústria ceràmica de la zona. L'arc d'entrada és molt típic de finals del s. XVIII, i es pot relacionar amb arquitectures urbanes d'aquesta mateixa època. Els arcs interiors de "volta catalana" també són prou utilitzats per aquesta zona.

Com podem apreciar en les imatges, durant la primera fase, la part tancada només tenia una alçària. En l'alçat podem distingir clarament la línia de la primera coberta. També observem que els murs exteriors eren més baixos i, posteriorment, es van elevar.

També podem observar que els materials utilitzats han sigut extrets directament del terreny: el color dels morters, el tipus i l'arrodoniment de la pedra, evidencien la seua procedència de forma clara.

- Fase 2: 1834

Com testimoniatge el rellotge de sol que apareix en la façana principal, la segona fase data de l'any 1834. Aquesta fase va consistir en augmentar una planta en la part dreta de l'habitable, amb la finalitat d'albergar el dormitori del pastor. Així es dedueix de la grandària dels buits superiors, de la ubicació de l'escala i de la situació de l'habitació respecte a la ximenera, que es troba just en aquest quadrant i la seua proximitat ofereix calor a la zona de dormir. De la secció tan xicoteta de les bigues del forjat es dedueix que l'habitable està construït per a una o dues persones com a màxim.

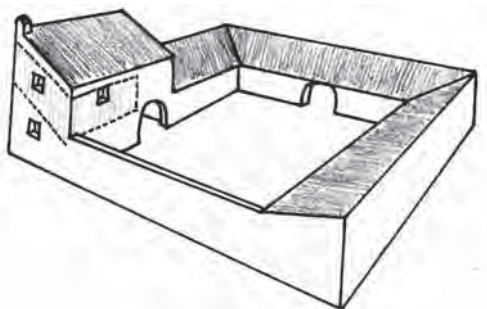
En les imatges es distingeix clarament la segona fase: s'augmenta en una planta la zona que abans s'utilitzava com a lloc per a la cria dels animals, convertint l'habitable en una vivenda mínima per a ús permanent del pastor. Els materials utilitzats en aquesta segona fase són de molta major qualitat, passem de corral a vivenda, i, fins i tot, apareixen elements decoratius com el rellotge de sol de la façana. Aquesta segona fase és l'única que conserva el lluit. Hi ha una preocupació per les condicions d'habitabilitat, com es dedueix de la proximitat a l'abric de la ximenera i de la ventilació creuada (apareixen buits en la façana principal i en la posterior).

- Fase 3: finals s. XIX

La tercera ampliació es realitza a finals del s. XIX com a conseqüència del canvi d'ús a "casa agrícola" que experimenten els corrals de forma generalitzada. El volum generat durant aquesta tercera fase s'utilitzarà per a l'emmagatzemament de productes, com es pot deduir de la menor dimensió dels buits.

Veiem en la imatge que es produeix també una sobreelevació de la coberta. Normalment, aquest espai s'utilitzava per a emmagatzemar productes en el buit que quedava fins a la coberta inclinada, per això el forat de ventilació que apareix a la dreta de la façana.

Els materials utilitzats són de major qualitat i s'utilitzen filades per a donar horitzontalitat a la façana. Aquest tipus de construcció murària és molt típica d'aquesta època. En el pati interior també es troba un mur que el divideix en dos i que pensem que resulta d'alguna partició d'herència.

Fase 3: Finals segle XIX

ANÀLISI URBANÍSTIC

Classificació urbanística

La casa del Rellojge es troba en: *sòl no urbanitzable protegit agrícola*; i es tracta d'un *element protegit de protecció parcial*.

Datació

Segons la fitxa (núm. 4 del Catàleg de béns i espais protegits), la casa del Rellojge està datada en 1834, encara que, com hem vist, la seua construcció és anterior.

Parcel·les i propietaris

Es tracta d'una propietat privada. Tant la casa del Rellojge com les parcel·les que l'envolten pertanyen a membres d'una mateixa família:

- La parcel·la 897 pertany a Celestina Canet Gisbert.
- La parcel·la 1553 pertany a Juan Canet Cañamás.
- La parcel·la 899 pertany a Vicente Parra Canet.
- La parcel·la 1578 pertany a Juana Llorca Canet.

Suposem que totes aquestes particions han sigut fruit de divisions per herència d'una única parcel·la original. De fet, hi ha un emmurallat que divideix el pati de la casa en dues parts, la qual cosa també pot respondre a una partició d'herència.

Nivell de protecció

El seu nivell de protecció és "parcial". La qual cosa vol dir: *"El nivell de protecció parcial inclourà les construccions, elements o recintes que, pel seu valor històric o artístic, han de ser conservats, almenys en part, preservant els elements definitoris de la seua estructura arquitectònica o espacial i els que presenten valor intrínsec, especialment la façana i elements visibles des d'espais públics, en el cas d'immobles"*.

La casa del Rellojge està catalogada com a "bé protegit", a causa del seu valor arquitectònic i territorial/paisatgístic.

S'han considerat aspectes que tenen a veure amb la seua coherència tipològica, singularitat constructiva, representativitat d'uns moments de la història específics, etc.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Podríem dir que la casa del Rellojge es troba en una situació "regular-deteriorada". Encara que la construcció no s'arriba a qualificar de "ruïna", la construcció pateix un deteriorament important.

- *Els murs es mantenen íntegres i sense afonament*

Fins i tot en algunes superfícies encara es conserva el revestiment original (com en la segona planta de la façana principal). Però en la majoria d'elles aquest s'ha perdut i deixa veure els materials de construcció (pedra extreta directament de les pedreres, materials ceràmics de desfet, rajoles d'atovó, morter de calç...).

- S'han afonat les cobertes inclinades de la vivenda i els corral annexos

Però encara veiem l'estructura de bigues de fusta perpendiculars a façana i la primera línia de teules ceràmiques.

- També s'ha afonat el forjat de la primera planta

Veiem els orificis que han deixat les bigues (com en la coberta, de fusta i perpendiculars a la façana), en el mur.

- Tant en l'interior de la vivenda com en el pati creix vegetació

Suposem que en la vivenda existiria algun tipus de paviment, però aquest ha desaparegut.

- L'escala, tot i que ja inexistent, s'endevina en la paret interior

- Situació dels arcs

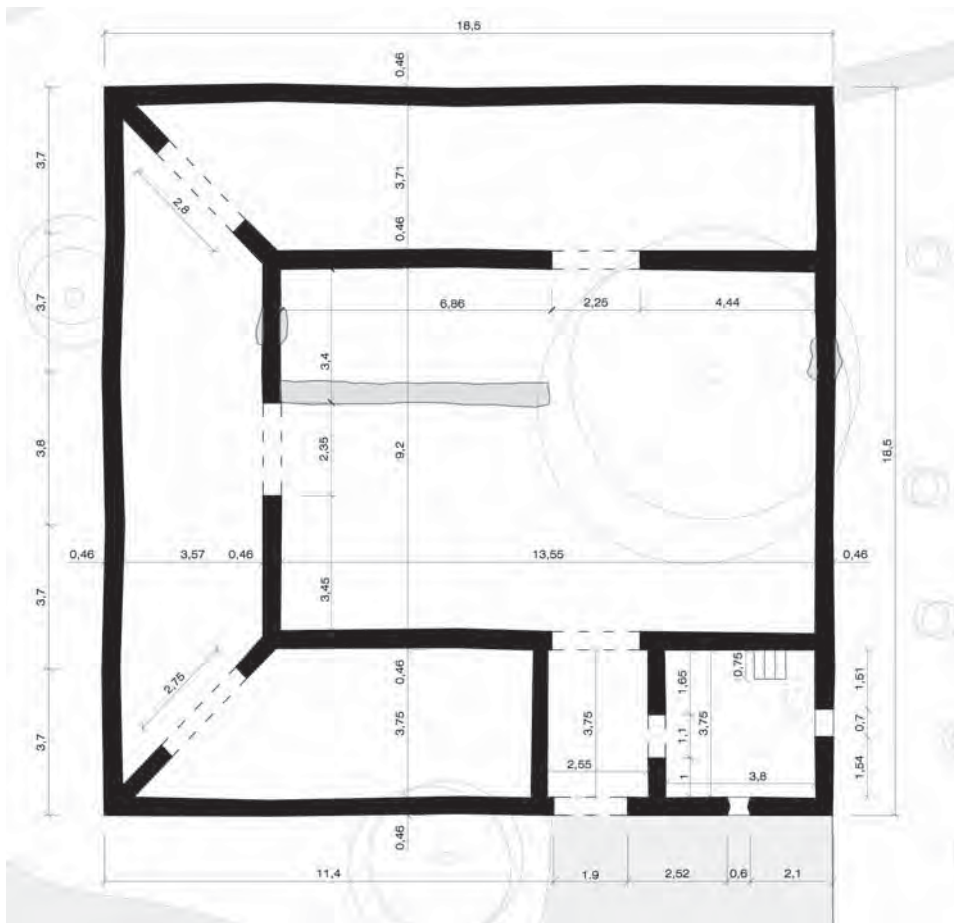
Encara que molts arcs es conserven pràcticament intactes, altres han perdut les rajoles d'atovó que els formaven i només mantenen la seua silueta.

METODOLOGIA D'EXECUCIÓ

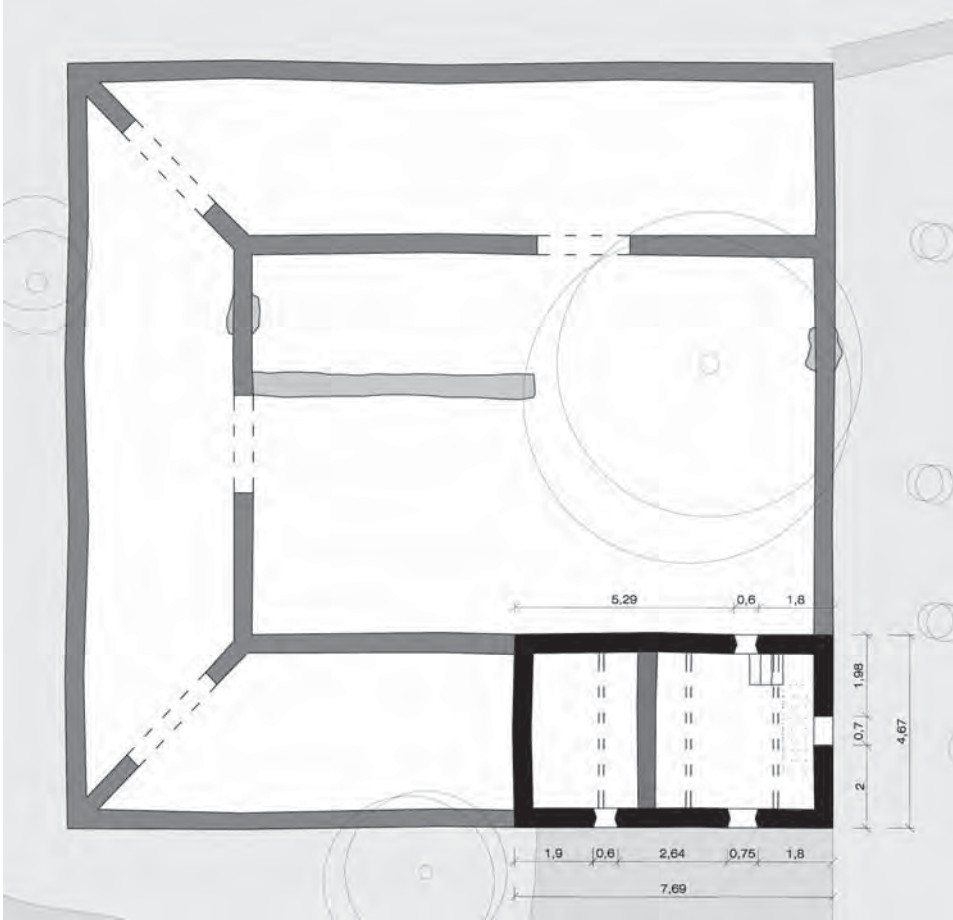
1. Neteja de l'edifici
2. Dibuix del croquis de l'edifici
3. Anivellació de l'interior amb goma
4. Anivellació de l'exterior amb nivell òptic
5. Marcatge del nivell amb blavet
6. Amidament topogràfic a partir del nivell

PLANIMETRIA

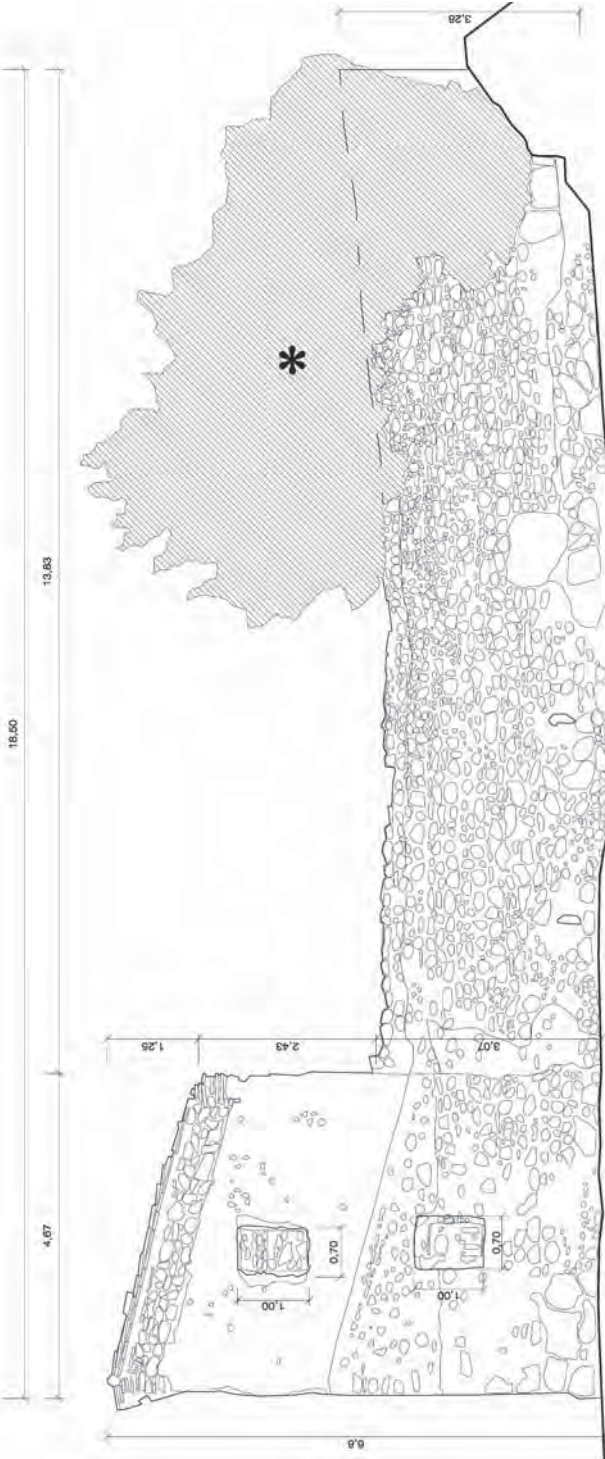
Planta baixa

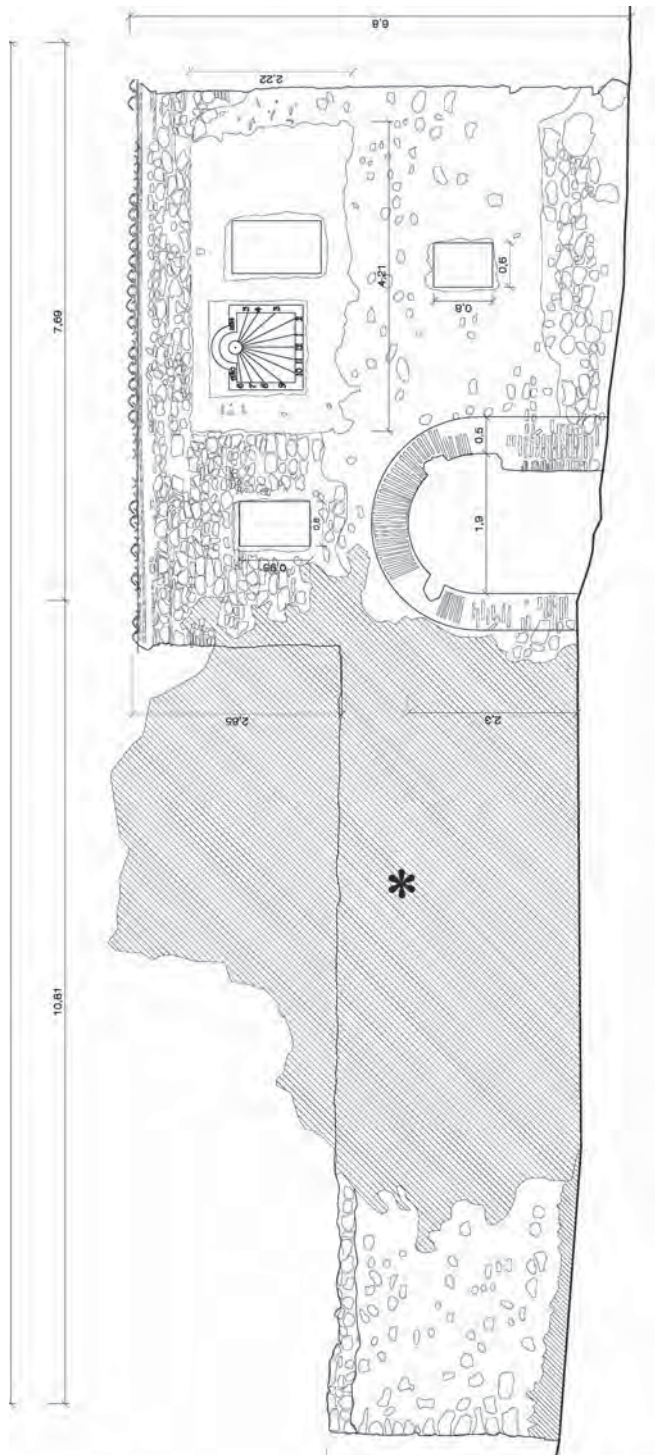
Planta primera

Alçat est

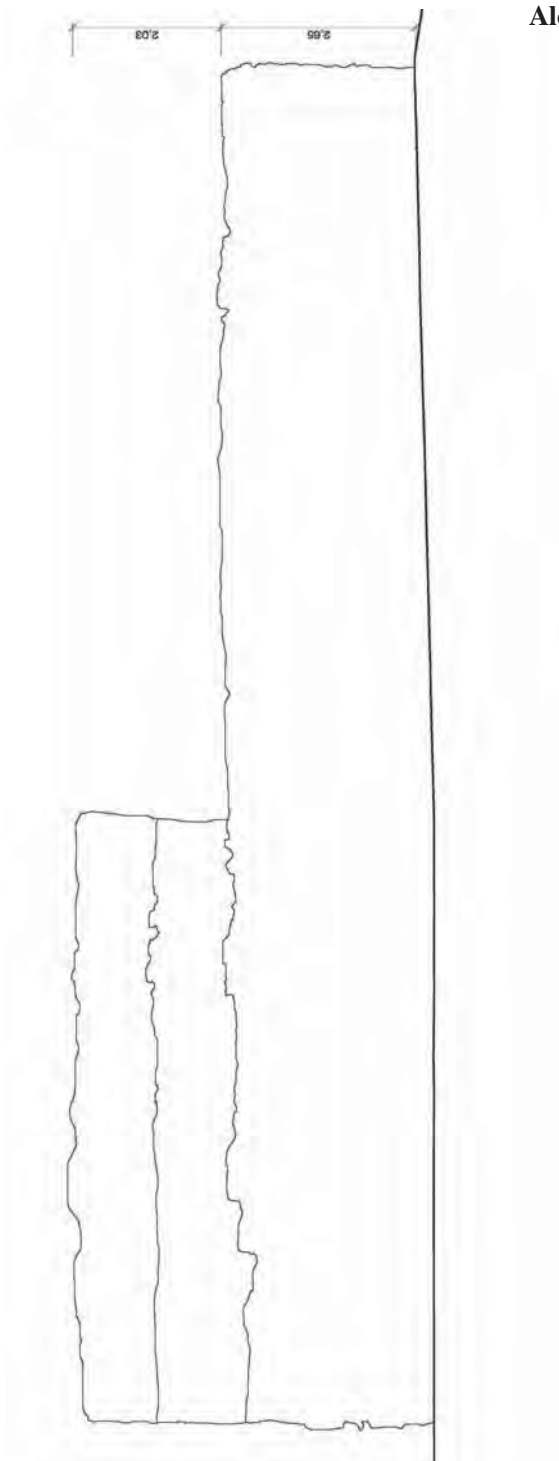
Alçat sud

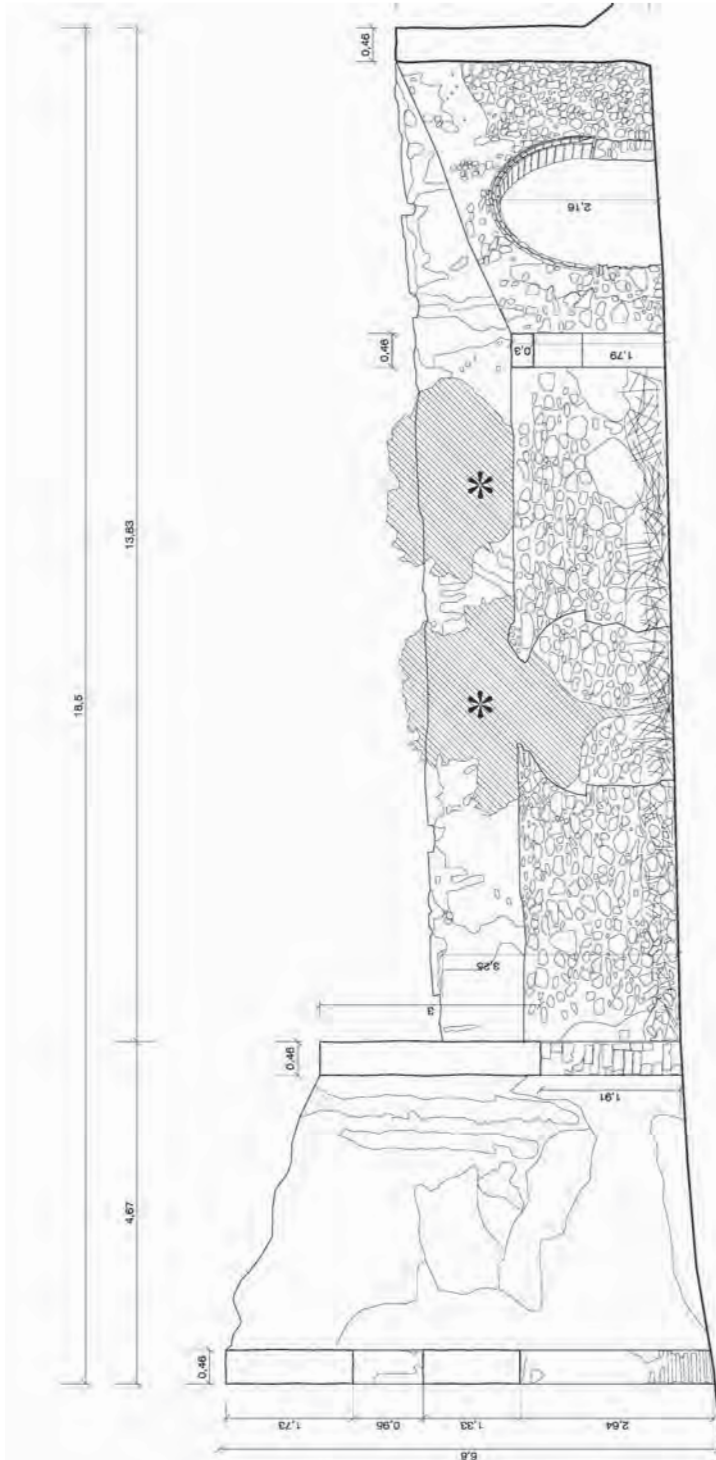
Alçat oest

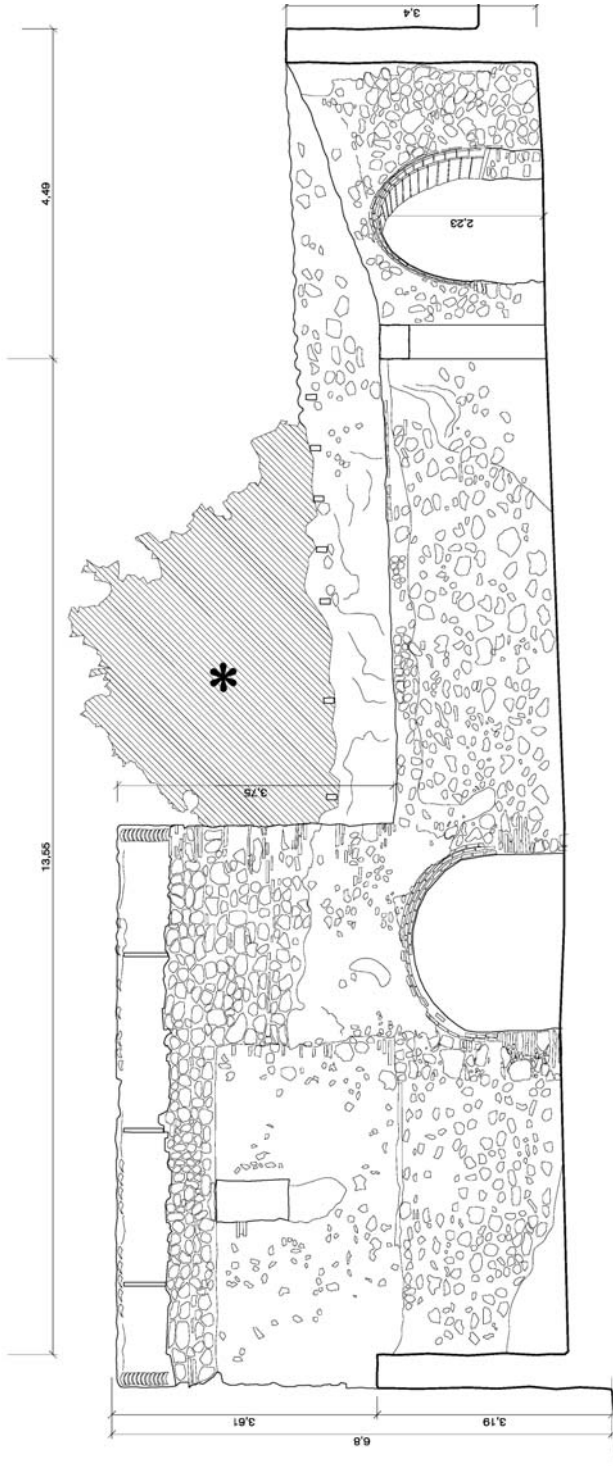

Alçat nord

**Secció
sud-nord**

**Secció
est-oest**

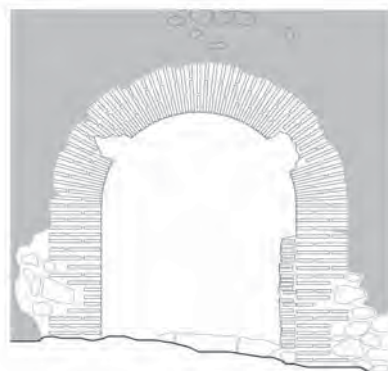
DETALLS

Tipologia arcs

- Arc façana principal

Aquest tipus d'arc de mig punt s'utilitzava en l'àmbit urbà, d'ací la seua posició en la façana principal.

(veiem en les fotografies altres arcs en el poble d'Oliva que utilitzen la mateixa trava).

- Arc interior d'entrada al pati

Tots els arcs situats en el pati segueixen la mateixa tipologia. Són arcs de mig punt de volta catalana. Té tres voltes, la interior reculada respecte a les exteriors.

Tots els arcs utilitzen la mateixa peça ceràmica, amb les mateixes dimensions. La trava distingeix l'arc de façana dels interiors.

- Arcs dels corrals (rectes i en 45 graus)

De la mateixa tipologia que l'arc d'accés, de volta catalana.

Els que formen 45 graus es troben en perfecte estat de conservació (1 i 2), mentre que els que estan rectes (3 i 4) han perdut les peces centrals i es troben molt més deteriorats.

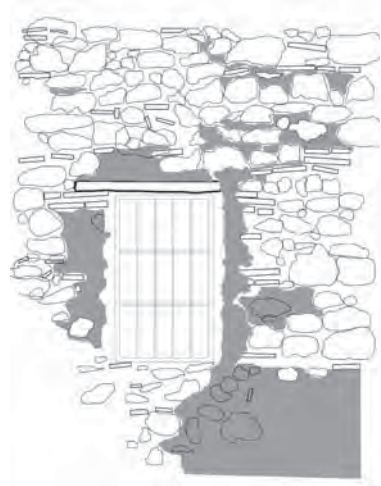
Finestres

- *Finestra atrompetada façana sud*

Finestra atrompetada, que s'ubica en la planta baixa de la casa. La seua forma proporcionava major il·luminació i ventilació a la xicoteta estança en què se situava.

- *Finestra amb reixes façana sud*

Pertanyent a la 3a fase d'execució de l'edifici. És l'única que té reixes, o que, almenys, encara les conserva. No té forma atrompetada, sinó que la seua secció és recta. Presenta formes més modernes.

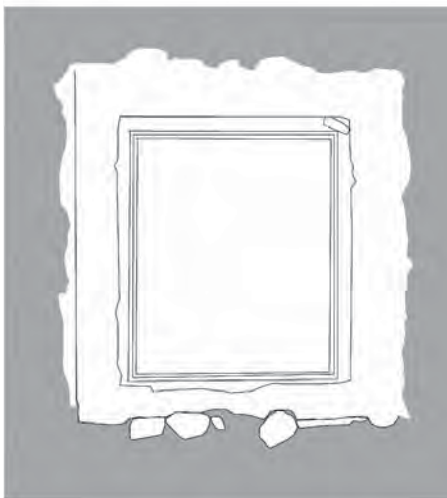

- *Finestra façana sud*

Pertanyent a la segona fase d'execució. No té reixes, però conserva la contrafinestra de tancament.

- *Finestra tapiada façana est*

S'intueix que la seua execució es va realitzar en la 1a fase d'execució de l'edifici, per la qual cosa la seua forma seria també atrompetada en origen. No obstant això, quan es va realitzar la segona fase, es va fer una escala que passava just davall d'ella, raó per la qual, segurament, la finestra va quedar tapiada.

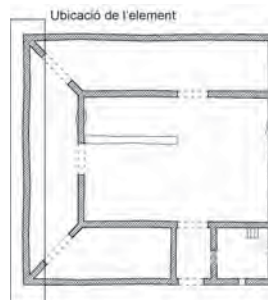
Portes

- Porta d'accés al corral

Porta de doble fulla. Només es conserva la de la part esquerra, i en molt mal estat de conservació. Per la forma de l'arc al qual cobreix, es podria suposar que també tenia una peça de fusta semicircular en la part superior, la qual també ha desaparegut.

- Porta de l'habitació

Obertura realitzada de forma molt tosca en el mur d'entrada a l'habitació. Consta d'una llinda de fusta que presenta símptomes d'estar en procés de putrefacció. S'aprecien uns eixos en la part interior que fan pensar que, antigament, també hi havia una porta.

Ubicació de l'element

TÈCNIQUES CONSTRUCTIVES

Mur tipus 1: de maçoneria amb elevada quantitat de morter

- Descripció de l'element

El "mur tipus 1" és el més habitual a la casa del Rellogte. De vegades compleix una missió estructural (mur de càrrega), mentre que en altres només compleix la funció de tancament. La seua secció és de 46 cm.

Generalment, es troba en bones condicions, exceptuant casos molt puntuals de clavills i afonaments.

Observem en ell dues parts diferenciades:

- La inferior, caracteritzada per l'ocupació d'una gran quantitat de morter.

ESCALA 1:20

- La superior, d'entre 30 i 40 cm. d'altura, en la qual la pedra pren molta més presència i es redueix la quantitat de morter utilitzat.

Com veurem en l'estratigrafia, aquest recrescut del mur correspon a una fase d'execució posterior a la de la part inferior.

Detall i materials

En els cantons les pedres són de majors dimensions i han estat tractades per aconseguir la forma i angle necessaris. És un dels pocs exemples de pedra tractada en aquest corral. (fotografia)

El mur es compon de diversos materials directament extrets del terreny i sense tractar. És el cas de les birles de pedra calcària i dels distints tipus d'àrids (entre ells cudols d'1,2-2 cm. de diàmetre) que formen el morter. (fotografia)

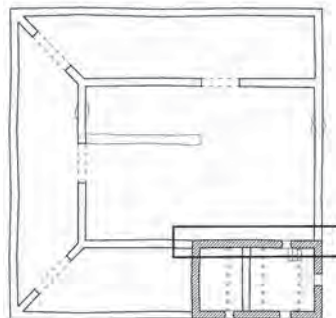
- Procés constructiu

Aquest tipus de mur es va construir amb l'ajuda d'un encofrat. Hi ha dos aspectes que ho suggereixen:

Ubicació de l'element

- Les marques horitzontals que recorren el mur sempre a la mateixa distància.
- La gran proporció de morter (que necessitaria un element de tancament durant la seua construcció).

Les capes recorren el mur de part a part cada 50 cm., aproximadament.

Mur tipus 2: de maçoneria amb escassa quantitat de morter i filades per atorgar horitzontalitat

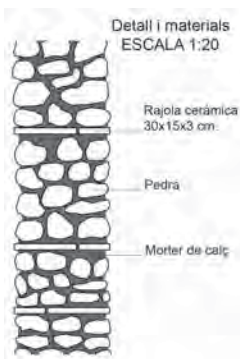
- Descripció de l'element

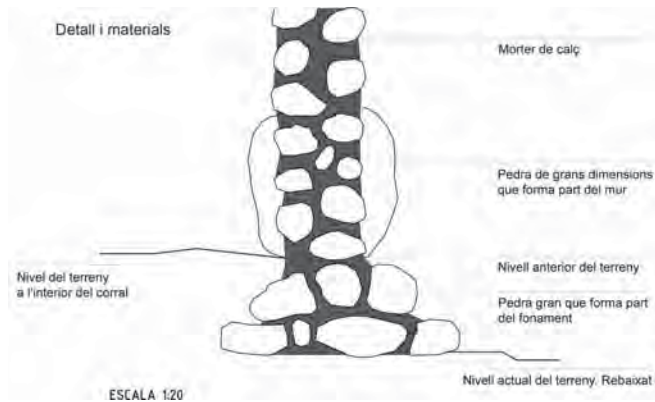
El “mur tipus 2” el trobem en els tancaments de la primera planta de la casa del Rellojge. Com el “tipus 1”, de vegades compleix una missió estructural (mur de càrrega) mentre que en altres només compleix la funció de tancament. La seua secció també és de 46 cm., i també es troba en molt bones condicions de conservació.

En aquest tipus de mur, al contrari que en el “tipus 1”, la quantitat de pedra domina considerablement sobre la quantitat de morter. A més, s'utilitzen filades de rajoles ceràmiques per anivellar i donar horitzontalitat al mur (encara que aquestes estan disposades de manera molt irregular i són de poca longitud).

- Procés constructiu

En el “mur tipus 1” el procés constructiu era a partir d'encofrat, mentre que en el “mur tipus 2” és diferent, ja que la quantitat de morter utilitzada és escassa (simplement per

a la subjecció), la qual cosa fa ben complicada la construcció mitjançant encofrat.

En aquest cas veiem que, encara que les pedres tampoc estan tractades, s'han triat grandàries semblants per a donar major horitzontalitat al mur (cosa que també s'intenta amb les filades de rajola ceràmica).

Un altre aspecte important és que aquest tipus de mur, en estar al primer pis, necessitaria algun tipus de bastida per a la seua construcció. Els forats que veiem en el mur lateral podrien ben bé ser l'empremta de la seua utilització.

Fonamentació

- Descripció de l'element

En l'alçat est ha quedat al descobert la "fonamentació" a causa del rebaix de terres que s'ha dut a terme en el terreny limítrof per tal de convertir-lo en camp de cultiu.

La fonamentació la formen pedres de grans mides que constitueixen la base i donen estabilitat al mur situat damunt.

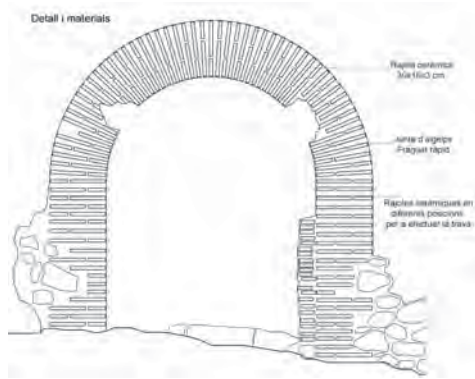
És possible que aquestes pedres formaren part del terreny, i que s'aprofitara aquest estrat rocós per a la construcció del corral. O també hi ha la possibilitat que s'obriera una rasa i s'hi introduïren pedres pròximes.

Crida l'atenció la pedra de grans dimensions que es troba en la base del mur. Segurament, ja es trobava en eixe lloc abans de la construcció, i es va decidir aprofitar-la, com qualsevol altre material.

Arc tipus 1: de rosca de mig punt, amb utilització de peces ceràmiques com a dovelles.

- Descripció de l'element

Només tenim un exemple d'aquest tipus d'arc en la casa del Rellotge, i és justament en el seu accés. Açò es deu al fet que amb aquest arc es pretenia donar singularitat i embellir la façana, encara que l'execució fóra més costosa que la d'un arc de volta catalana. De fet, aquest tipus d'arc no és típic en corrals, sinó que és més propi de les zones urbanes.

Es troba tot ell en bon estat de conservació, exceptuant els dos punts sobre els quals recolzava un element horitzontal de la porta d'entrada.

- Característiques geomètriques

Llum d'obertura: 1,8 m.

Altura de l'arc: 90 cm.

Tipus d'arc: de mig punt

- Procés constructiu

En aquest tipus d'arc (de rosca) sí que es fa necessària la utilització de cintra per qüestions d'estabilitat. Així, doncs, el primer pas després del replantejament era la construcció d'una cintra en què recolzaren les rajoles ceràmiques. La unió entre elles s'efectuava amb morter d'algeps. La cintra no es podia retirar fins que tot l'arc no estiguera finalitzat.

Arc tipus 2: de volta catalana

- Descripció de l'element

L'arc de volta catalana és el més habitual en el corral (trobem 5 exemples, tots ells situats en el pati i quadres).

Aquest arc es forma per la superposició de 3 capes de rajoles posades amb la taula tangent a la directriu de la volta. La primera làmina és la que conforma l'intradós;

la segona i tercera làmines es col·loquen sobre bany de morter a trencajunts damunt l'anterior.

Hi ha diverses raons per les quals suposem habitual la seua utilització:

- Economia de posada en obra, ja que no necessita reverència sinó simplement una plantilla guia (segons casos).
- És molt lleuger en relació amb la seua capacitat portant.
- En ser lleuger, les càrregues laterals són molt menors que en els de rosca.
- Es poden generar diferents formes.

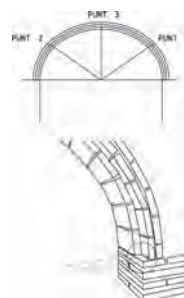
L'estat de conservació és diferent segons la seua ubicació.

- Característiques geomètriques

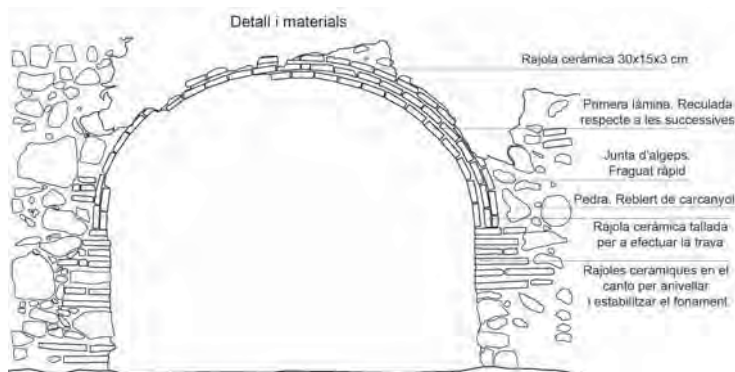
Llum d'obertura: 2,30 m.

Altura de l'arc: 93 cm.

Tipus d'arc: el·líptic

Atés que no es tracta d'un arc decoratiu, suposem que la reculada que es produeix en la primera làmina de tots els arcs d'aquest tipus respon a una causa constructiva. L'arc de volta catalana no necessita cintra, però sí que és convenient una guia per a traçar una bona geometria. La guia constava d'un llistó horitzontal, el punt mitjà del qual ens marcava els dos o tres punts necessaris. La posició d'aquest llistó durant la construcció de la primera làmina va fer que aquesta es reculera.

- Procés constructiu

En primer lloc es du a terme el “senzillat”, que és l’execució de la primera làmina. És la fase més delicada. Amb l’ajuda dels 2 o 3 punts que ens ha proporcionat la guia, se situen les primeres peces ceràmiques. S’uneixen amb pasta d’algeps, que ha d’endurir amb la suficient velocitat com per a poder suportar el pes de la rajola en 15 o 20 segons.

A continuació, s’efectua l’enrajolat de la segona làmina, quasi simultàniament amb el senzillat. Entre l’una i l’altra es col·loca una capa de morter. A més, és molt important la discontinuïtat de juntes per a una adequada trava.

En acabar les tres làmines és molt important reomplir els carcanyols. A més, en les voltes primes, és molt important reomplir-les per tal que l’arc no s’òbriga.

Forjat

- Descripció de l’element

En l’actualitat, el forjat de la vivenda es troba totalment destruït. L’única cosa que encara podem veure són: els forats de les bastides que els caps de les biguetes han deixat en el mur, una bigueta, i el que sembla un llistó perpendicular a l’esmentada bigueta.

Hem suposat que el forjat era molt senzill pel que fa a materials i construcció. Es compondria de biguetes de fusta, i llistons perpendiculars a elles sobre els quals recolzaven rajoles ceràmiques.

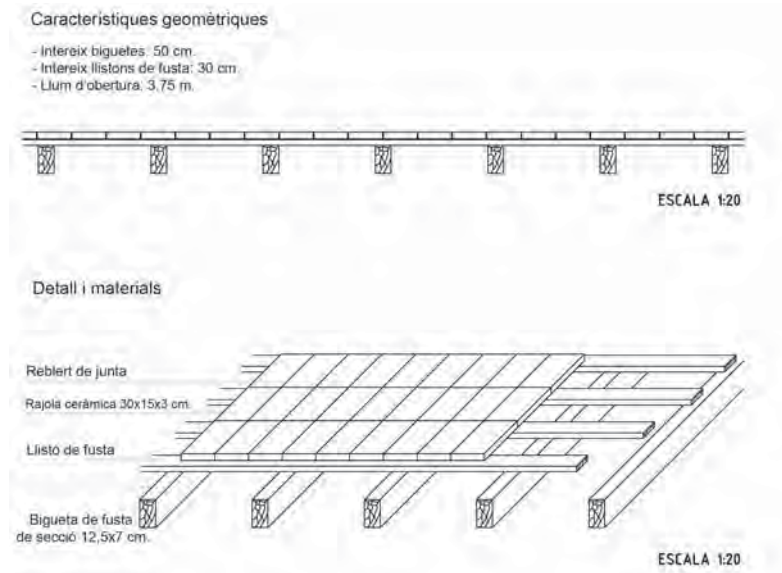

Hi ha dues raons fonamentals per les quals pensem que el forjat era d'aquest tipus:

-L'ús habitual de rajoles ceràmiques en tot el corral fan pensar que també es van utilitzar ací.

-L'inter-eix de les biguetes és de 50 cm., i la secció d'aquestes és reduïda (un altre tipus de forjat com el de revoltons seria massa pesat).

Els elements de fusta que veiem en les imatges són els que ens suggereixen que el forjat estaria format per llistons perpendiculars a les biguetes sobre els quals recolzen les peces de rajola ceràmica.

Coberta inclinada a una aigua, de teula ceràmica

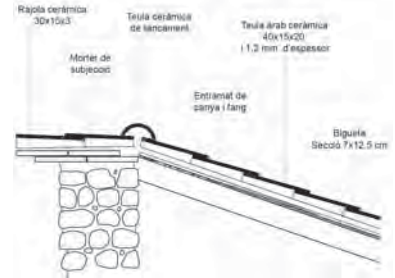
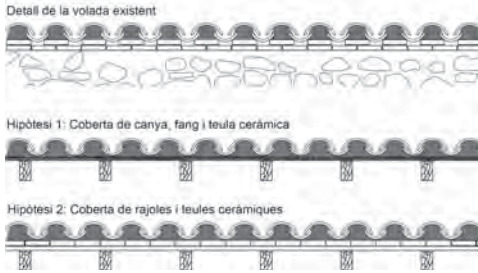
- *Descripció de l'element*

Existia coberta tant en la vivenda com en els volums de quadra i graners annexos al pati. No obstant això, hui es troba totalment destruïda. L'única cosa que podem veure en l'actualitat són: algunes biguetes que encara es conserven, els forats de les bastides que els caps de les biguetes han deixat en el mur, i el ràfec en la façana principal de la vivenda.

Atés que la secció de les biguetes és xicoteta, i també el seu intereix (50 cm.), hem suposat dos possibles tipus de coberta senzilles i de poc pes:

- 1r tipus; sobre les biguetes es col·loca un entramat de canyes i fang, i sobre aquest les teules ceràmiques.

- 2n tipus; les biguetes i llistons de fusta sostenen les rajoles ceràmiques. Sobre aquestes es col·loquen les teules amb una capa de morter.

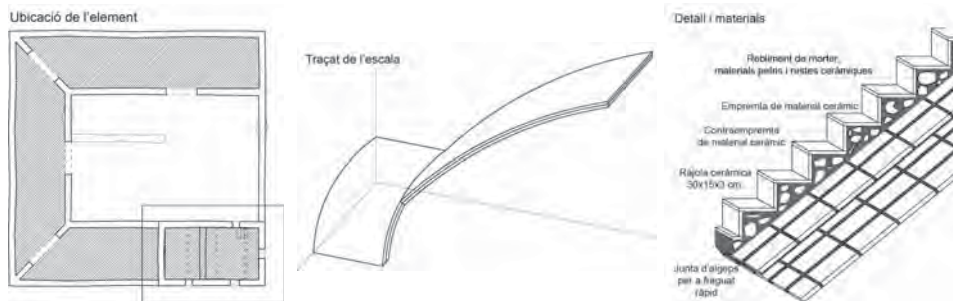

Escala de dos trams en “L”, de volta tapiada

- Descripció de l'element

L'escala també s'ha afonat quasi per complet. L'única cosa que podem veure en l'actualitat és el primer tram d'aquesta (en molt mal estat) i les marques que ha deixat el segon tram en el lluït del mur sobre el qual recolzava.

Hem suposat una escala de construcció senzilla i materials austers. Volta tapiada de dues làmines de rajola ceràmica (tan utilitzada en tota la vivenda), reomplert de morter, pedra i desfets ceràmics, peces ceràmiques d'acabat que conformen l'empremta i la contraempremta.

- *Característiques geomètriques del 1r tram:*

Amplària: 75 cm.

Quantitat d'escalons: 3

- *Característiques geomètriques del 2n tram:*

Amplària: 75 cm.

Quantitat d'escalons: 8

Dimensió empremta: 22 cm.

Dimensió contraempremta: 18 cm.

Inclinació: 39 graus

MATERIALS DE LES FAÇANES²

Pedres

Les pedres utilitzades en la construcció són totes calcàries, extretes directament del terreny. Trobem tant pedra tallada com cudols agafats del llit del barranc. Pel que fa al seu ús, queden distribuïdes de la següent manera:

- Pedres dels cantons: presenten un major volum i una geometria més definida, a més, estan més tractades.
- Pedres de la coronació dels murs del corral: estan millor tallades i amb una geometria prou definida.
- Pedres del sòcol de l'alçat; major volum i menor tractament.
- Pedres formant filades: més treballada i de menor volum.
- Pedra dels murs: volum mitjà i poc treballada, a més de dispersa.
- Pedres de la cimentació (façana est); presenta major volum i menor tractament.
- Pedres soltes (secció nord-sud); volum variat, irregularitat de formes i trencades.
- Pedres preexistents (secció nord-sud); major volum, cap tractament.
- Cudols: són menuts, han estat utilitzats per reblir buits en les façanes.

² Arribats a aquest punt, cal que fem una advertència al lector. Els apartats de "materials de les façanes" i de "patologies de les façanes" es troben molt millor tractats i desenvolupats al treball original, el qual compta amb abundant informació gràfica en color. Lamentablement, com que la present edició és a una tinta, ens hem vist obligats a prescindir d'aquesta part gràfica [Nota de l'editor].

Material ceràmic

Usat en els arcs (tant en el d'accés com en els interiors del corral), en la formació de fileres als murs, en els murs de la tercera fase, en cantons, en la coberta, teules, ràfec, i per a reblir.

Morter

S'han utilitzat distints tipus de morter segons

la seua funció, modificant en cada cas les proporcions dels diferents materials utilitzats. Els quals han estat extrets, directament, del terreny circumdant a l'edificació.

- Morter tipus 1: morter bast, amb argila, poca calç i cudols.
- Morter tipus 2: menys bast, amb argila, prou proporció de calç i cudols.
- Morter tipus 3: més bast, major volum, cudols, argila, poca calç i cudols.
- Morter posterior (façana est): correspon a una reedificació posterior, més tongada, sobreix damunt la pedra.

Emblanquinat

Els emblanquinats s'hi troben en distintes proporcions segons el mur i l'etapa de construcció.

- Emblanquinat tipus 1: més bast, del qual a penes queden restes.
- Emblanquinat tipus 2: més fi, encara que porós, presenta una proporció mitjana de calç.
- Emblanquinat tipus 3: més fi, amb acabat llis, presenta major proporció de calç. Està millor conservat.
- Emblanquinat tipus 4 (secció est-oest): bast i més porós.
- Emblanquinat fase 3: elaborat amb material de desfet ceràmic.

PATOLOGIES DE LES FAÇANES

Façana sud: pedres

- Despreniment de la coberta (a la part més oest); desprotecció de la façana exterior per afonament de

la coberta i la consegüent exposició continuada a l'exterior.

- Xicotets trencaments o erosions; produïts per algun eix fràgil, o per lesió prèvia de la pedra.
- Despreniment del morter a causa de la microvegetació, a ras de sòl (peus de l'arc i part més cap a l'est).
- Pèrdua de material (part més cap a l'est), com a conseqüència de l'exposició continuada a la pluja.

Façana sud: material ceràmic

- Pèrdua de material de la coberta (part més oest) com a conseqüència de l'afonament dels materials que la conformaven.
- Aparició d'humitats, sals, i atacs biològics (part inferior de l'arc), així com disgregació pels efectes meteorològics.

Façana sud: morters

- Pèrdua de material (a l'inferior de la part del mur més cap a l'oest) pel pas del temps i l'exposició continuada a la pluja.
- Alteració cromàtica (part superior de la part més cap a l'oest) també pel pas del temps i l'exposició continuada a la pluja.

Façana sud: emblanquinats

- Pèrdua de material (molt abundant) deguda als agents meteorològics.
- Alteració cromàtica, com a conseqüència de la diferent composició del morter, que correspon a una altra fase constructiva.
- Escrostonats per pèrdua d'adherència amb el pas del temps.

Façana est: pedres

- Microvegetació a la part superior del mur del corral (on s'ha afonat la coberta), com a conseqüència de la humitat continuada.
- Microvegetació a la part inferior, on s'ha perdut el morter. També es tracta d'una zona amb humitat constant.
- Trencament del mur (a la zona més cap al nord) com a conseqüència d'un acte vandàlic.
- Pedra rentada (humitats per capil·laritat), sobretot, a la part superior del corral.

Façana est: material ceràmic

- Pèrdua de material de la coberta com a conseqüència de l'afonament dels materials que la conformaven.

- Algunes poques disgregacions i sobrecàrregues.

Façana est: morters

- Afonament de la coberta a la part superior del mur del corral, i aparició de microvegetació.
- Pèrdua de material a tota la part inferior com a conseqüència de l'excavació en terreny circumdant. Amb la qual cosa els fonaments han quedat al descobert.

Façana est: emblanquinats

- Pèrdua de material (molt abundant) per humitats i haver quedat els fonaments al descobert.
- Rentat, ala tongada posterior de morter, que sobreix i està més exposada a la pluja.
- Alteració cromàtica, com a conseqüència de la diferent composició del morter, que correspon a una altra fase constructiva.
- Escrostonats (al cantó) per defecte de construcció.

Secció est-oest: pedres

- Rentat de l'orientació a nord, com a conseqüència de l'exposició continuada als agents meteorològics.
- Vegetació (part inferior) i atacs biològics per l'abandonament.
- Xicotets trencaments o erosions; produïts per algun eix fràgil, o per lesió prèvia de la pedra.
- Un poc de despreniment de la coberta.

Secció est-oest: material ceràmic

- Pèrdua de material per colps, exposició a la intempèrie i caiguda de la coberta.
- Abundants fractures per deteriorament o sobrecàrrega als cantons.
- Algunes disgregacions, sals i atacs biològics.

Secció est-oest: morters

- Pèrdua de material (orientació a nord) per l'exposició continuada a la pluja.
- Alteració cromàtica (orientació a nord) per l'exposició continuada a la pluja.

Secció est-oest: emblanquinats

- Pèrdua de material (orientació a nord) deguda als agents meteorològics.
- Alteració cromàtica (orientació a nord), per exposició continuada als agents meteorològics.
- Abundants escrostonats per pèrdua d'adherència amb el pas del temps.

Secció nord-sud: pedres

- Pèrdua de material com a conseqüència del deteriorament pel pas del temps.
- Sals i rentat per humitats per capil·laritat. Al caure la capa de protecció de morter ha quedat al descobert la zona inferior. I, en afonar-se la coberta, ha quedat al descobert la façana interior.

- Vegetació afavorida per la humitat constant a la part superior del mur, com a conseqüència de l'afonament de la coberta.

Secció nord-sud: material ceràmic

- Pèrdua de material per l'afonament de la coberta.
- Aparició d'humitats i sals.
- Fractura en la coberta.

Secció nord-sud: morters

- Pèrdua de material per l'exposició continuada als agents meteorològics (despreniment de la coberta)
- Rentat per afonament de la coberta i arrossegament de materials per la pluja.

Secció nord-sud: emblanquinats

- Pèrdua de material, afonament de la coberta i exposició continuada als agents meteorològics.
- Microvegetació per afonament de la cornisa i afavorida per la humitat constant.
- Rentat per afonament de la coberta.

PATOLOGIES DE LA FUSTA (DE PI)

Porta d'accés

- Descripció

La porta d'accés és de fusta de pi, així com tota la fusta utilitzada en la construcció de la casa. Consistia en una porta doble, constituïda mitjançant llistons verticals (muntants) i horitzontals (traversers) sobre els quals van muntades unes plaques de fusta de dimensió variable.

- Estat de conservació

Es conserva només part de la fulla esquerra de la porta. Sobretot els muntants i traversers.

Presenta diverses patologies:
Atac d'insectes xilòfags.

Humitats

Falta de material

Oxidació del metall

Causes de la degradació de la fusta:

- Presència d'animals i

vegetació.

- Humitat en la zona.
- Acció de la pluja.
- Estat d'abandó.

Llinda porta interior

- Descripció

La llinda de la porta d'accés a l'estança interior també és de fusta de pi. Es troba col·locada en la part superior de la porta complint la funció de suportar càrregues per a deixar l'obertura. La llinda es deixa a la vista i, en un dels costats, es detecta que s'ha refermat recentment amb formigó.

- Estat de conservació

Es conserva íntegrament encara que presenta diverses patologies:

- Atac d'insectes xilòfags.
- Humitats

Causes de la degradació de la fusta:

- Presència d'animals i vegetació.
- Humitat en la zona.
- Acció de la pluja.
- Estat d'abandó.

Finestra

- Descripció

És l'única finestra de l'edifici en què es conserva la fulla, la resta de finestres només conserven el marc i algunes no res.

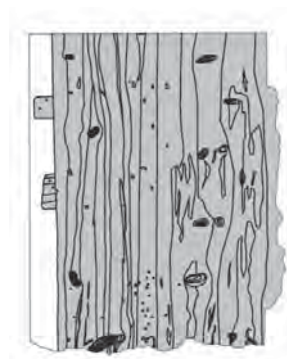
- Estat de conservació

Es conserva quasi tota la fulla encara que hi ha parts en què falten alguns trossos a causa de:

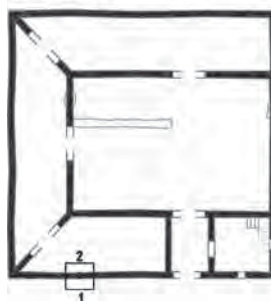
- Atac d'insectes xilòfags.
- Humitats
- Falta de material

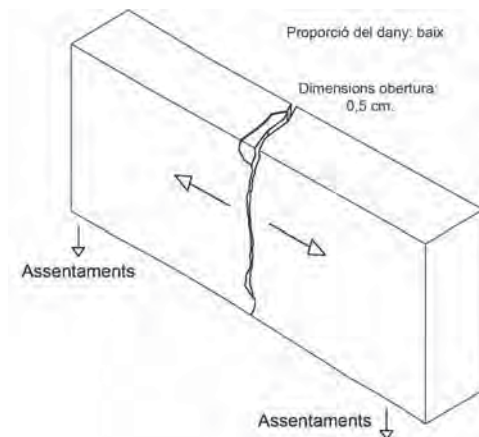
Causes de la degradació de la fusta:

- Presència d'animals i vegetació.
- Humitat en la zona.
- Acció de la pluja.
- Estat d'abandó.

Localització

ESTUDI DELS DANYS ESTRUCTURALS: CLAVILLS

Clavills 1: alçat oest

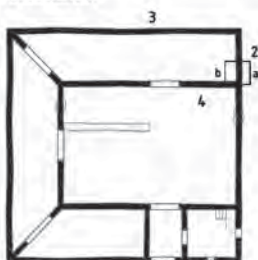
- Hipòtesi de causa

Descripció de les possibles causes:

- Assentaments diferencials en la fonamentació pel fet que el corral està situat en un pendent prou pronunciat.
- L'existència d'una zona de trànsit situada a aquest costat del corral, per la qual poden haver circulat càrregues pesades.

- Les arrels de la vegetació tant de l'interior com de l'exterior també poden haver afectat l'estabilitat del mur perimetral.

Localització

com de l'exterior també poden haver afectat l'estabilitat del mur perimetral.

Clavills 2: alçat est

- Hipòtesi de causa

Descripció de les possibles causes:

- Descalçament del terreny. És a dir, s'elimina el punt de suport del tancament est del corral.
- El cantó es desploma cap aquest costat produint dos clavills (2 i 3) en separar-se dels tancaments est i nord.
- En desplomar-se cap a l'est el mur de tancament, desplaça amb el mur interior que recolza en aquest, produint el clavill 4.
- En obrir-se el mur interior, aquest es desploma cap al sud arrossegant l'arc amb ell.

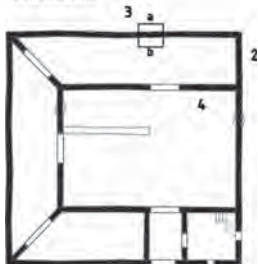
Clavills 3: alçat nord

Hipòtesi de causa

Descripció de les possibles causes:

- Descalçament del terreny. S'elimina el punt de suport del tancament est del corral.
- El cantó es desploma cap aquest costat produint dos clavills (2 i 3) en separar-se dels tancaments est i nord.
- En desplomar-se cap a l'est el mur de tancament, desplaça amb el mur interior que recolza en aquest, produint el clavill 4.
- En obrir-se el mur interior, aquest es desploma cap al sud arrossegant l'arc amb ell.

Localització

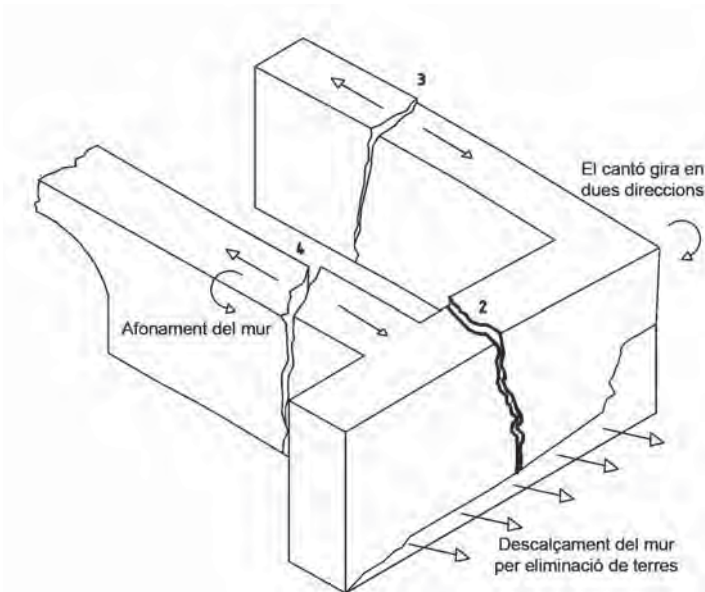
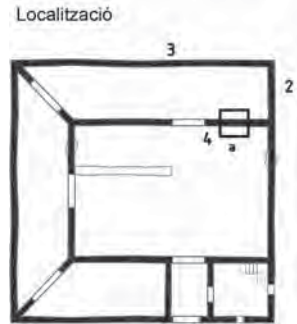

Clavills 4: paret interior pati sud

- *Hipòtesi de causa*

Descripció de les possibles causes:

- Descalçament del terreny. S'elimina el punt de suport del tancament est del corral.
- El cantó es desploma cap aquest costat produint dos clavills (2 i 3) en separar-se dels tancaments est i nord.
- En desplomar-se cap a l'est el mur de tancament, desplaça amb el mur interior que recolza en aquest, produint el clavill 4.
- En obrir-se el mur interior, aquest es desploma cap al sud arrossegant l'arc amb ell.

ESTUDI DELS DANYS ESTRUCTURALS: ARCS

Arcs 2, 4 i 6: bon estat de conservació

Els arcs 2, 4 i 6 conserven la seua forma original amb molt poca pèrdua de material. La caiguda d'algunes peces de material ceràmic es deu a la pèrdua de morter que limita la seua adherència.

El seu estat de conservació tan òptim (en contra del que passa amb la resta d'arcs del pati) es deu a:

- Els arcs 4 i 6 conformen un angle de 45 graus i serveixen de trava a les parets de tancament del pati interior i exterior, per la qual cosa les càrregues que es produeixen en totes les direccions cap a ells els confereixen una força de contracció addicional, impeding el seu col·lapse i afonament.
- En trobar-se en l'interior, també han estat més protegits de la intempèrie.
- L'arc 2 també està de biaix en dues direccions, la qual cosa li confereix major resistència, i evita la seua caiguda.

Arc 1: estat mitjà de conservació

Arc típic de la zona. Encara conserva la seua forma original, exceptuant alguns desperfectes i la falta de material ceràmic en les parts on es recolzaven els golfos.

La caiguda del material pot haver-s'hi produït a conseqüència de les càrregues que la porta poguera exercir sobre les rajoles. No obstant, s'observa la seua bona execució i la seua disposició per aguantar la càrregues que sobre ell s'apliquen.

Arcs 3 i 5: mal estat de conservació

Els arcs 3 i 5 són els que pitjor conservats s'hi troben. De fet, han perdut tot el recobriment ceràmic; i les pedres de la seua part superior han caigut.

Això pot haver estat ocasionat pel fet que els murs estan menys de biaix, i un moviment en ells podria provocar que els arcs s'obriren i perderen la seua entitat com a estructura portant, caient les peces superiors.

L'arc 3 es troba en una zona on el mur també ha cedit formant un important clavill, que ha debilitat tot eixe sector; per això és l'arc que pitjor es troba.

La condició d'estar ambdós arcs a la intempèrie també va facilitar el seu deteriorament; i aquest factor augmentaria quan tota la coberta va caure, la qual cosa potser danyara a l'estructura de l'arc en la seua caiguda.

ESTUDI DELS DANYS ESTRUCTURALS: FORJAT I COBERTA

Coberta

- Estat actual

Tota la sostrada de la casa del Rellotge ha caigut; igual que el forjat de la part de vivenda. La coberta circumdava el pati interior, abocant cap a ell les aigües, formant una U. Les "limahoyas" les constituïen els arcs en 45 graus que separaven les diferents dependències dels corrals. Actualment, només romanen 3 biguetes en la zona de vivenda, però en molt mal estat de conservació.

- Causes de la caiguda

L'element portant de l'estructura de coberta eren les biguetes de fusta. Segurament, sobre elles hi hauria o bé un canyís amb morter i les teules àrabs (1); o bé s'hi recolzarien uns taulers de fusta, i sobre aquests les rajoles i les teules (2). Siga quina siga la tècnica constructiva empleada, es dedueix del seu afonament que la fusta (la qual tenia la missió de resistir), va col·lapsar a causa de:

- la humitat en els caps
- l'acció dels insectes xilòfags
- un inapropiat dimensionament, resultant una secció insuficient (7 x 12,5), amb un intereix de 50 cm.

Forjat

- Estat actual

El forjat de la casa està totalment derruït. Només roman una bigueta en la seua posició original, mentre que 2 es troben escampades per la xicoteta habitació, en procés de putrefacció.

- Causes de la caiguda

L'element portant del forjat, igual que en la coberta, són les biguetes de fusta, sobre les quals es recolzen taulers de fusta amb 30 cm. d'intereix, i sobre aquests les rajoles a manera de paviment.

Igual que en la coberta, les causes del seu derrocament són la putrefacció i col·lapse del cap de les biguetes de fusta per:

- la humitat en els caps
- l'acció dels insectes xilòfags
- un inapropiat dimensionament, resultant una secció insuficient (7 x 12,5), amb un intereix de 50 cm.

Es va intentar protegir els caps de les biguetes recobrint-les amb material ceràmic que les aïllara de l'humit morter, però, vistos els resultats, no pareix que servira de molt.

TEORIES DE RESTAURACIÓ

Camillo Boito i la restauració científica

A partir de mitjan segle XIX sorgeix la preocupació per la conservació del patrimoni històric i, amb ella, un cúmul de teories i escoles de distintes tendències quant a la seua "restauració".

De tots els corrents existents, hem triat la "restauració científica" com la més adequada al nostre projecte.

Hi ha dos corrents anteriors a aquesta, extremes i oposades entre si:

- La restauració estilística de Viollet-le-Duc (refer tal i com va ser): desposseeix als edificis d'altres estils afegits per a, així, recuperar la seua forma ideal (represtinatció), encara que mai haguera sigut així.
- La conservació pintoresca de Ruskin, en la qual només s'admet la conservació per a evitar la ruïna.

Així, doncs, la teoria científica intenta conciliar aquests dos corrents davall dos principis fonamentals:

1. *"És precis fer l'impossible, és necessari fer miracles per a conservar en el monument el seu vell aspecte artístic i pintoresc"*.
2. *"És necessari que les integracions, si són indispensables, i els afegits, si no es poden evitar, mostren no ser obres antigues, sinó ser obres de hui"*.

És a dir, honradesa i respecte per l'autèntic, quan és ineludible la restauració d'un monument, deixant clara constància de la intervenció realitzada. Camillo Boito és el "pare" d'aquesta teoria, davall el lema "conservare, non restaurare":

"preferisc una restauració mal executada a una restauració ben realitzada. Mentre que la primera, gràcies a la ignorància, em deixa clarament distingir la part antiga de la moderna, la segona (...) transforma la novetat en antic, de manera que m'entra un sincer dubte d'interpretació, el plaer de contemplar el monument desapareix i el seu estudi es transforma en una tasca difícilíssima".

EL PRESENT PROJECTE

Per a elaborar el nostre projecte de restauració ens hem basat tant en la "teoria de restauració científica" com en la "primera carta de la restauració italiana" (de 1883). Veiem a continuació les comparacions:

1. Els monuments han de ser consolidats abans que reparats, reparats abans que restaurats. Tenim en compte aquest criteri per a les intervencions sobre els murs. Es consolidaran els que presenten danys estructurals; i es repararan aquells que patisquen pèrdues de material que puguin afectar el seu futur estat de conservació.

2. Els afegits i substitucions han de tindre caràcter diferent del monument. Seguim aquesta premissa en els afegits d'escala, forjat, cobertes i porta principal. La intervenció es diferencia en caràcter i materials del ja existent.

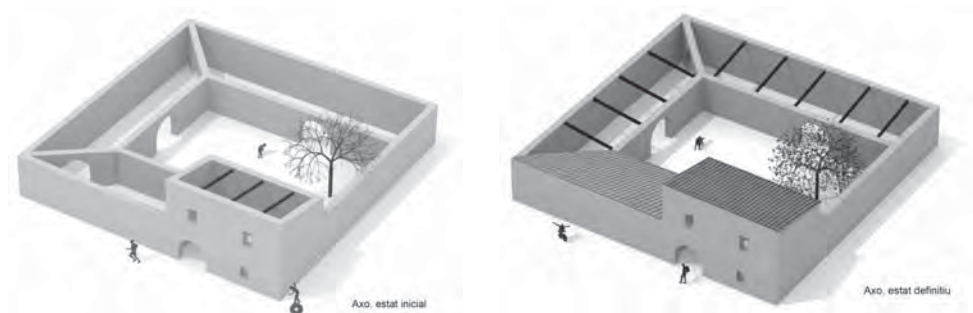
3. Si es reconstrueixen parts han de diferenciar-se segons un signe, una data... Apliquem açò a la reconstrucció dels arcs. Aquests es reconstrueixen amb materials semblants als anteriors, de manera que la distinció entre ambdós serà mitjançant una inscripció en les noves rajoles utilitzades.

4. En els monuments amb caràcter pintoresc, les obres de consolidació han de respectar aquest caràcter.

5. Respecte i conservació de totes les fases de la construcció de l'edifici. La nostra intervenció es basa a reparar les parts danyades i afegir els elements necessaris per al seu nou ús; es conserva tota fase anterior de construcció.

6. Documentació exhaustiva de l'edifici abans i després de la restauració.

7. Una làpida ha de recordar les dates de la restauració. Tal com diu el text que ve a continuació, tota la documentació sobre l'edifici i la seua restauració quedarà arrellegada i exposada en el propi edifici. Concretament, en la zona que hem reservat per albergar el xicotet museu.

“Hauran de realitzar-se, abans d’una intervenció (encara que xicoteta) de reparació o restauració, les fotografies del monument. Després, les fotografies de les principals fases de treball i, per fi, les fotos del treball realitzat. Aquestes fotografies s’hauran d’enviar al Ministeri d’Educació Pública, juntament amb els dibuixos de les plantes, alçats i seccions (...) on apareguen amb claredat totes les obres conservades, consolidades, refetes, renovades, modificades, eliminades o destruïdes. Una memòria precisa i metòdica dels criteris i dels processos utilitzats (...) acompanyarà els dibuixos. Una còpia de tots aquests documents haurà de quedar depositada en l’edifici o en el lloc relacionat amb el seu manteniment”.

ESTUDI DE POSSIBILITATS I NECESSITATS D’INTERVENCIÓ

En l’actualitat, la casa del Rellojge es troba en un estat pràcticament en ruïnes. El pas del temps, l’abandó i la falta d’interés per part del propietari de reconstruir-la, han fet que siga inservible per a qualsevol tipus d’ús.

Pràcticament la totalitat de les cobertes, tant del corral com de la zona residencial, s’han afonat. Els murs presenten alguns clavills i, en alguns casos, afonaments i, amb això, el despreniment de la part superior dels arcs. Així com els morters que, a causa de la humitat, també han patit despreniments.

Centre excursionista

El que nosaltres plantejgem és reconvertir aquest edifici en un centre excursionista. La proximitat del mateix amb la muntanya i l’entorn rural, fan d’aquesta proposta d’ús una opció encertada.

Es planteja la intervenció diferenciant dues zones:

- Operacions de reconstrucció; Aquestes se centraran en la part sud. És on se situaran els nous elements funcionals i, per tant, on es reconstruiran forjats, murs i sobretot cobertes. Amb el fi que aquests elements siguin funcionals.
- Operacions de manteniment; Se centrarà sobretot en la zona de corral, on s’acondicionarà el sòl, reconstruiran arcs i es repararan els danys dels murs. Amb la finalitat que l’edifici, en aquesta part, es mantinga tal i com el vam trobar.

Funcionalment, replantegem l’edifici en distintes parts:

- *Accés*; respectem la zona d’entrada al corral tal i com estava, però aquesta vegada dotant-lo d’una doble altura per a donar amplitud al *hall*.
- *Museu*; just en entrar, a la part dreta, se situa un xicotet museu, amb efectes

i materials típics de treball de la zona, aquesta dependència pujarà fins a la planta superior, mitjançant una escala reconstruïda amb aquesta finalitat.

MAGATZEM - Situat en la part esquerra se situa un magatzem. Es reconstruirà la coberta d'aquest ala del corral, per a guardar vos estris dels excursionistes.

CORRAL - El corral el mantindrem tal com està encara que el sotmetrem a una operació de manteniment. A més, reconstruirem parcialment la part coberta només disposant les biguetes, a fi de deixar una vaga imatge sobre el que allí hi havia, i deixar-lo com un espai al descobert.

TAULA DE NECESSITATS-SOLUCIONS

Pati i corral descobert

	Descripció del dany	Propostes d'intervenció
Paviment	Absència de paviment en la totalitat de l'àrea, la qual cosa provoca presència de vegetació.	Regularitzar el terreny mitjançant una capa de terra extreta del lloc, amb calç. La intenció és evitar-hi la presència de vegetació. Sobre la capa de terra, una capa de grava que unifiqui el terreny i que, a la vegada, actue com a element filtrant.
Murs	Els murs del corral descobert es troben prou deteriorats en la zona de coronació, on s'ha produït erosió i disgregació.	Realitzar una coronació del mur amb morter de calç, donant-li un poc de pendent per tal que pugui desaiugar, i no acabe disgregant-se com l'anterior.
	Els murs exteriors presenten clavills produïts, sobretot, del descalçat de la façana est i l'afonament causat per aquesta raó.	Recalçar el mur amb una cuña formada per pedres del terreny unides amb morter de calç. I lligar els clavills més grans, els quals constitueixen una amenaça per a l'estabilitat del mur.
Arcs	Els arcs que es troben en el pati exterior es troben prou deteriorats. En alguns casos, fins i tot, han caigut parcialment.	Reconstruir els arcs de la manera tradicional. És a dir, utilitzant la tècnica de la "volta catalana". Els materials ceràmics s'extrauran dels rajolers de la zona, i les pedres necessàries del propi terreny circumdant.
Coberta	La coberta es troba totalment destruïda. Suposem que la destrucció fou causada pel podriment de les bigues de fusta.	Deixar constància que ha hagut una coberta introduint noves bigues de fusta en els antics forats de bastida. Donant-li a aquestes bigues l'ús d'emparadores, i interrompent la "coberta" en els punts on hi ha arbres.

Corral cobert

	Descripció del dany	Intervenció
Paviment	Absència de paviment en la totalitat de l'àrea, la qual cosa provoca presència de vegetació.	Afegir un paviment de fang artesanal rústic, amb la intenció de mantindre el caràcter de l'edifici i preservar del contacte directe amb el sòl. Zona destinada a emmagatzematge d'utensilis.
Murs	Aquests murs també es troben prou deteriorats en la zona de coronació, on s'ha produït erosió i disgregació.	Realitzar una coronació del mur amb morter de calç, deixant el mur ja preparat per afegir la coberta.
Arc	L'arc que constituirà l'accés es troba prou ben conservat. Tot i això, presenta mancances de material.	Reblir amb morter de calç, només amb la intenció de consolidar l'arc.
Coberta	La coberta, com en el cas anterior, és inexistent.	Una coberta inclinada de teula àrab, tradicional de la zona, però muntada sobre taulers fenòlics de fusta.

Interior

	Descripció del dany	Intervenció
Paviment	Absència de paviment en la totalitat de l'àrea, la qual cosa provoca presència de vegetació.	Afegir un paviment de fang artesanal rústic, amb la intenció de mantindre el caràcter de l'edifici i preservar del contacte directe amb el sòl. Zona destinada a emmagatzematge d'utensilis.
Murs	Els murs interiors presenten patologies, sobretot, d'escrostonaments greus i pèrdues de material.	Reblir-los amb morter de calç, i emblanquinar-los amb una barreja de calç i argila de la zona, per tal que continue mantenint les mateixes tonalitats.
Arcs	Els dos arcs d'aquesta zona es troben en prou bon estat. No obstant, s'hi observa pèrdua de material, morter i elements ceràmics.	Reblir els arcs amb morter de calç i introduir les poques peces ceràmiques que siguin necessàries.
Coberta	La coberta a l'interior (com als exteriors) és totalment inexistent. El seu afonament ha estat causat per la humitat, que va podrir els seus elements essencials	Una coberta inclinada de teula àrab, tradicional de la zona, però muntada sobre taulers de fusta.

Forjat	El forjat també és inexistent. L'afonament de la coberta va contribuir a l'afonament del forjat.	Un forjat de fusta, amb bigues de fusta, damunt dels quals descansen els llistons, i a sobre, una tarima de fusta com a paviment de la part superior.
Escales	Les escales també es troben destruïdes. Només es conserven els dos o tres primers escalons, però en molt mal estat.	Mantindre els escalons que encara es conserven, arreglant-los. A continuació, disposar una escala nova de fusta que contraste i es distingisca perfectament dels escalons originals.
Buits	Els buits es conserven, encara que alguns han estat paredats. La fusta es troba en molt mal estat, i les reixes rovellades.	Mantindre els buits en l'estat en què s'hi troben, assegurant (en tot cas) els que estan paredats. La nova fusta s'intentarà integrar amb l'antiga. Les reixes es tractaran per llevar el rovell.

Façanes exteriors

	Descripció del dany	Intervenció
Façana est i façana sud	Les façanes més significatives presenten patologies, sobretot, per pèrdua de material, escrostonats, humitats...	Restaurar aquelles zones on les patologies siguin més agudes.

NECESSITATS: ESTRUCTURA

Ubicació i grau de perillositat del deteriorament

La casa del Rellotge, a pesar dels seus 250 anys d'antiguitat, conserva la seua estructura i els seus murs en prou bon estat pel que fa a la seua capacitat portant. No obstant això, com ja s'ha mencionat en patologies, existeixen en el cantó nord-est uns clavills considerables, que posen en perill l'afonament dels murs. Aquests clavills es van ocasionar quan es va produir un rebaix en el camp limítrof, i part de la fonamentació del mur est va quedar a la vista.

Solucions

- Assegurar el mur i la fonamentació, fent un contrafort de formigó en el front sud de la casa. D'aquesta manera pal·liem la causa del dany, i evitem que continuen empitjorant els clavills i la integritat dels murs.
- Segellar els clavills ja existents, principalment la número 1, que és la més profunda (5-6 cm).

NECESSITATS: MURS

Coronació dels murs de maçoneria amb quantitat elevada de morter.

El "mur tipus 1" és el més habitual en la casa del Rellotge. De vegades compleix una missió estructural (mur de càrrega), mentre que en altres només compleix la funció de tancament. La seua secció és de 46 cm.

A causa de la contínua exposició a la intempèrie, i al despreniment de la coberta, la coronació del mur ha patit un desgast patent. En ser la cara més exposada a les inclemències meteorològiques, s'ha produït una gran pèrdua de morter, la qual cosa ha afavorit l'aparició de microvegetació, vegetació i líquens.

- Procés constructiu

Neteja de la part superior; Comencem pel treball de neteja de la part superior de tot el mur en tota la seua longitud. Fent desaparèixer tota la vegetació i microvegetació existent.

Disposició del morter; Es prepara un morter de calç amb les mateixes (o paregudes) característiques amb el morter utilitzat en la construcció del mur. I es disposa una última capa de morter en la part superior, formant una espècie de triangle a manera de bimbell.

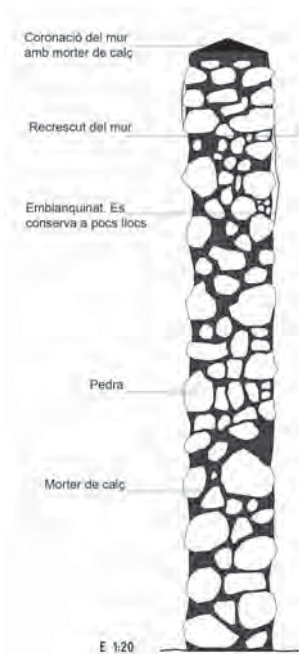
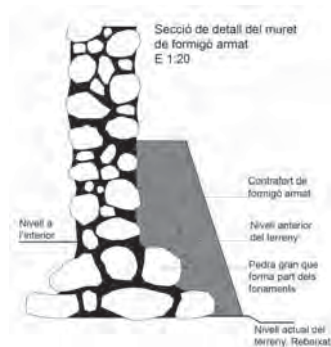
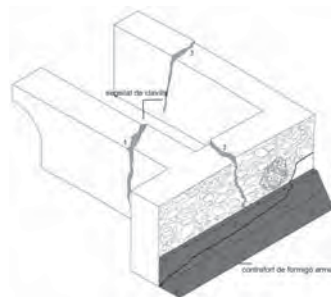
- Finalitat

Amb això aconseguim dos objectius fonamentals per a la conservació d'aquest element:

- El resguard de la part superior, evitant més desprendiments de morter.
- Amb la disposició del bimbell, evita la presència d'humitats i protegeix el mur davant l'aparició de microvegetació.

Rebliment de buits

Reompliment del buit que hi ha en la façana est, d'uns 70 cm. de diàmetre, per causa d'algun tipus d'acte vandàlic. Per a la seua reconstrucció s'utilitzaran pedres del terreny, així com morter de calç amb àrids del terreny, per tal d'evitar el major impacte visual possible.

Rejuntat de les pedres amb morter i tractament dels lluïts

Les zones on les pedres estan desprenent-se, és necessari fixar-les adequadament al mur mitjançant morter de calç amb àrids de la zona, que intente igualar la tonalitat del morter ja existent. Aquest procediment cal aplicar-ho bàsicament en la fase 3 d'intervenció del corral, i en el sòcol de la façana sud.

Els lluïts cal netejar-los i intentar extraure la tonalitat que tenien en el seu dia, perquè hi ha zones on s'ha produït llavat, per arrossegament d'aigües brutes i per la humitat. I seria necessari aplicar nous lluïts on s'han després i apareixen escrostonats.

NECESSITATS: ARCS

Arc 1, mitjanament deteriorat

Rebliment dels buits deixats pels eixos de la porta, utilitzant rajoles de la mateixa grandària i forma que les que ja existeixen, per tal de cobrir el dany amb el menor impacte visual possible.

Tractament de les peces ceràmiques adossades al marge dret, les quals tenen moltes fractures i estan prou erosionades, amb aparicions de sal i elements vegetals. Seria necessari la seua neteja, així com el seu rejuntament per a evitar possibles caigudes.

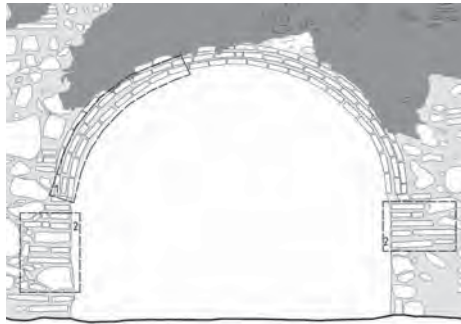
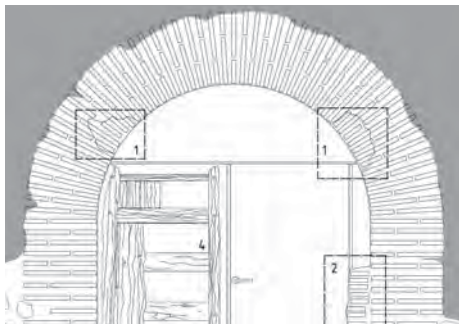
Igualació dels cantells del sòl. Les pedres tractades estan soltes i en pendent; així que seria necessària la seua fixació al sòl i la incorporació de noves pedres per aconseguir l'horitzontalitat.

Restauració de la porta. Allò que es conserva d'ella és molt insuficient, així que cal adossar-la a un panell de fusta nou, però es conserva per tal que mantinga el caràcter del que va ser en el seu dia.

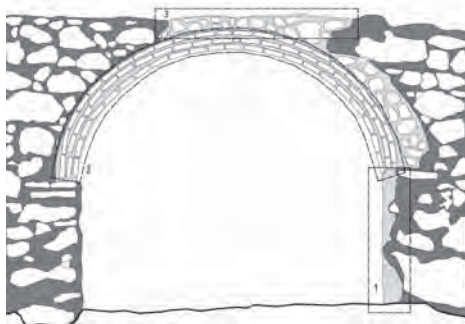
Arcs 2, 4 i 6, mínimament deteriorats

Es troben en molt bon estat de conservació, a banda d'alguna xicoteta pèrdua de material ceràmic o pèrdua del morter de subjecció.

Reconstrucció de la filada reculada de rajoles que amb el temps han caigut. Es col·loquen amb morter de calç i amb àrids del terreny per tal que no contrasten amb el morter antic.

Fixació de les rajoles del començament del mur, que estan disgregades, i també necessiten morter de subjecció per a fixar-les i evitar la seua caiguda.

Arcs 3 i 5, greument deteriorats

Els arcs que no estan esbiaixats en més d'una direcció (com és el cas del 3 i 5, han patit importants danys en produir-se moviments que els han desequilibrat i han perdut la seua capacitat de treballar a

compressió. Ambdós han perdut les peces i pedres superiors, així com totes les filades de rajoles. Mesures per tal de solucionar-ho:

- Reconstrucció dels murs de base de l'arc, per assentar bé els seus punts de suport. Es cohesionen les pedres amb morter de calç mesclat amb àrids del terreny per tal que no es produïska un gran impacte visual.
- Reconstrucció de l'arc de volta catalana amb triple filada de rajoles, utilitzant les rajoles de rebuig que s'hi troben, i el morter de calç i àrids locals.
- Reconstrucció del mur de maçoneria que ha caigut després de l'afonament de l'arc. Utilitzant, igualment, les pedres de la zona.

NECESSITATS: FORJAT

Descripció de l'element

El forjat actual és inexistent, sabem de la seua antiga presència pels forats de les bastides de les biguetes que es poden observar a un costat i a l'altre de l'edificació.

- El forjat nou

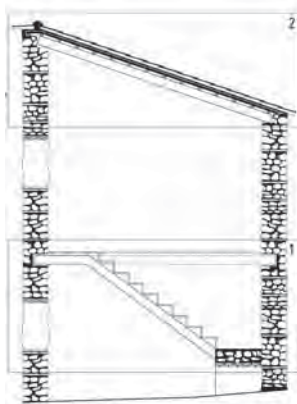
El forjat nou que hem dissenyat només cobrirà la part de l'habitació, deixant la zona d'accés en doble altura.

Procés constructiu

- *Noves biguetes*; S'introduiran noves bigues de fusta en els antics forats de les bastides.
- *Llistons*; Sobre les biguetes es disposaran uns llistons de fusta caragolats a aquestes.
- *Tarima de fusta*; Sobre aquests es muntarà una tarima de fusta que actuarà com a paviment de la part elevada.

Finalitat

Forjat lleuger, en el que s'han utilitzat tècniques constructives actuals.

NECESSITATS: ESCALA

Descripció de l'element

L'escala es conserva a trams, el segon tram està totalment afonat, mentre que el tram d'inici fins i tot es conserva parcialment, però en estat molt deteriorat.

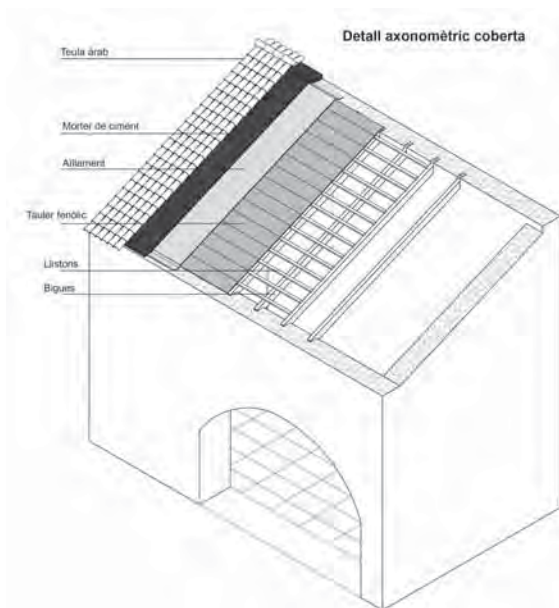
- Escala nova

Es conservaran els tres primers escalons d'inici, restaurant-los, i el segon tram se substituirà per una escala nova de fusta.

Procés constructiu

- *Muntant d'escala*; Disposició d'una pota de fusta que s'insereix en el mur en la part superior i s'ancora a la volta dels escalons conservats per a evitar moviments laterals.

- *Escalons*; Sobre la pota es caragolen unes esquadres de fusta, damunt les quals es munten les empremtes i les contraempremtes dels escalons.

Finalitat

Escala dual, amb el primer tram conservat i el segon nou, utilitzant tècniques constructives actuals.

NECESSITATS: COBERTES

Descripció de l'element

Actualment les cobertes són inexistents en la totalitat de

l'edifici, només es conserven algunes de les bigues en la part de la vivenda.

- Cobertes noves

Les parts cobertes del corral, es cobriran de la mateixa manera, amb una coberta de teula àrab tradicional, extreta de les rajoleries de la zona, impermeabilitzada i muntada sobre uns taulers fenòlics de fusta. En la nova coberta s'utilitzaran tècniques constructives actuals, en cap moment es pretén reconstruir el corral amb les tècniques que es van utilitzar en l'època de construcció.

Procés constructiu

- *Biguetes*; Reposar les biguetes de fusta introduint-les en els antics forats de les bastides.
- *Llistons*; Sobre les biguetes es caragolaran uns llistons de fusta.
- *Taulers fenòlics*; Sobre aquests es caragolaran uns taulers fenòlics de fusta.
- *Aïllament*; Sobre els taulers fenòlics, es posarà l'aïllament, amb la intenció de preservar la fusta d'humitats, tant de possibles orificis de la coberta com de la transmesa pel propi morter de ciment.
- *Morter de ciment*; Es disposarà una capa de morter de ciment sobre el qual s'aplicaran les teules àrabs.
- *Teules àrabs*; Es posaran aparellades a la manera tradicional, utilitzant morter de subjecció, procurant no deixar orificis pels quals es pugui colar l'aigua de pluja.

Finalitat

La finalitat d'utilitzar aquest tipus de coberta és dotar a l'edifici d'un aspecte rural cap a l'exterior i d'un aspecte molt més lleuger i tecnològic (d'una construcció pròpiament actual) a l'interior.

NECESSITATS: PAVIMENTS

Descripció de l'element

Actualment no hi ha cap tipus de paviment, el que hi havia, s'ha deteriorat molt i hui en dia és inexistent. A causa de la inexistència de paviment, la vegetació ha crescut per tot l'edifici.

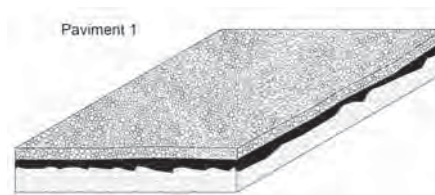
Procés constructiu: paviment 1

- *Neteja del sòl*; Es procedirà a la neteja detallada de tot el sòl, s'eliminarà sobretot la vegetació i altres residus que pugui haver-hi.
- *Regularització del terreny*; Es regularitzarà tot el terreny afectat, eliminant totes les pedres i material que s'ha anat disgregant del propi edifici, deixant una superfície contínua i lliure sobre la qual es disposarà el nou paviment.
- *Capa de terra i morter de calç*; S'estendrà sobre la superfície una capa de terra extreta del lloc mesclada amb un poc de morter de calç.
- *Grava*; Quan la capa anterior es trobe totalment consolidada, es procedirà a estendre una capa de grava que regularitzarà i unificarà totes les zones.

Finalitat: paviment 1

La finalitat d'utilitzar aquesta tècnica, consisteix en:

- Mantindre la relació amb el lloc, a base d'utilitzar materials de la zona.
- Evitar la proliferació de vegetació en la

zona pavimentada, amb la utilització de calç.

- Regularitzar, i un paviment filtrant que no acumule l'aigua (i per tant evite humitats), amb la utilització de la grava.

Procés constructiu: paviment 2

- *Neteja del sòl*; Es procedirà a la neteja detallada de tot el sòl, s'eliminarà sobretot la vegetació i altres residus que pugui haver-hi.

- *Regularització del terreny*; Es regularitzarà tot el terreny afectat, eliminant totes les pedres i material que s'ha anat disgregant del propi edifici, deixant una superfície contínua i lliure sobre la qual es disposarà el nou paviment.

- *Capa de morter de ciment*; S'estendrà una capa de ciment, intentant regularitzar tot el terreny.

- *Paviment artesanal de fang*; Sobre el morter es disposaran taulells artesanals de fang.

Finalitat: paviment 2

La finalitat d'utilitzar aquesta tècnica, consisteix en:

- Amb la utilització de morter de ciment es regularitzarà el terreny i, alhora, constituirà una base sòlida que evitarà el creixement de vegetació i el pas de la humitat.

- Amb la utilització del paviment artesanal de fang s'intentarà harmonitzar amb el caràcter rural de l'edifici.

NECESSITATS: BUI TS

Recuperació porta principal

- Tractament del corc i insectes xilòfags; que encara que aparentment siguin morts, pot ser que fins i tot perduren en alguna zona.

- Llevar les ferramentes, claus i la resta d'elements metàl·lics que estan rovellats i degraden la fusta, substituint-los per elements nous.

- Neteja de tota la superfície de la fusta. Polint amb un escat de gra fi les superfícies d'aquesta.

- Aplicació d'oli de llinosa, que confereix resistència a la fusta, i li permet que siga impermeable a l'aigua, però no al vapor d'aigua.

- Envernissat de la fusta.

- És necessària la col·locació d'un taulell de fusta, adossant la part antiga a aquest, que és el que farà la funció de porta.

Tractament contrafinestra

Després de l'adequat tractament dels lluits i restauració de la façana, es procedeix a la recuperació de la fusta i buit de la finestra:

- Reconstrucció dels muntants i llinda
- Tractament contra insectes xilòfags
- Neteja de superfície i escatat
- Aplicació d'oli de llinosa
- Envernissat i fixació de la fusta al marc

Tractament de la llinda, reixes i incorporació de contrafinestra

- *Llinda*: Neteja, escatat i envernissat de la llinda de fusta. No s'aprecien possibles pèrdues del seu comportament de càrrega.
- *Reixes*: Neteja i escatat d'oxidacions. Després de l'eliminació de la pols superficial s'aplica vernís antioxidant.
- *Contrafinestra*: Col·locació d'una contrafinestra de fusta semblant a les que ja existeixen en la casa, perquè cobrisca el buit i evite l'entrada d'aigua i brutícia. Aquesta contrafinestra estarà tractada amb vernissos protectors per a evitar la seua degradació en estar a la intempèrie.

NECESSITATS: ALÇAT EST**Reparacions**

En l'alçat est cal dur a terme una sèrie de reparacions amb la finalitat de solucionar tant les possibles patologies existents com els danys estructurals produïts, evitant que aquests augmenten el deteriorament i un possible afonament de l'edifici.

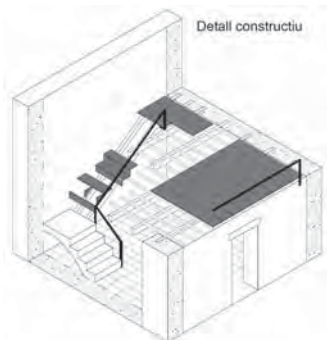
Per a evitar els clavills existents en els murs del corral es procedeix a recalçar la coberta amb un massissat de formigó que reforce la fonamentació existent que ara està a la vista a causa del davallament del terreny. Es realitzen tasques de rejuntada de clavills i reparació dels escrostonaments de l'esquerdejat. Ambdues operacions realitzades mitjançant morter de calç. Es reconstrueix la coberta canviant l'antic tauler de rajola per panells fenòlics, incorporant-hi aïllament. En la coronació del mur es neteja el llavat de la pedra i s'ompli de morter amb pendent per desaiugar la pluja.

NECESSITATS: ALÇAT SUD**Reparacions**

En aquest alçat es realitzen bàsicament les mateixes operacions que en l'alçat est. Es realitza una rejuntada de morter de calç per assegurar l'estabilitat del mur. Es reparen els escrostonaments produïts en diferents parts de l'alçat. Es neteja el llavat de la pedra.

En aquest alçat sí que hi ha finestres amb fusteries, per la qual cosa es procedeix a la seua reparació i neteja.

En la porta d'entrada es manté part de la fusta de l'antiga porta i se li incorpora una nova porta. En l'arc es reomplen els buits produïts per despreniment de material.

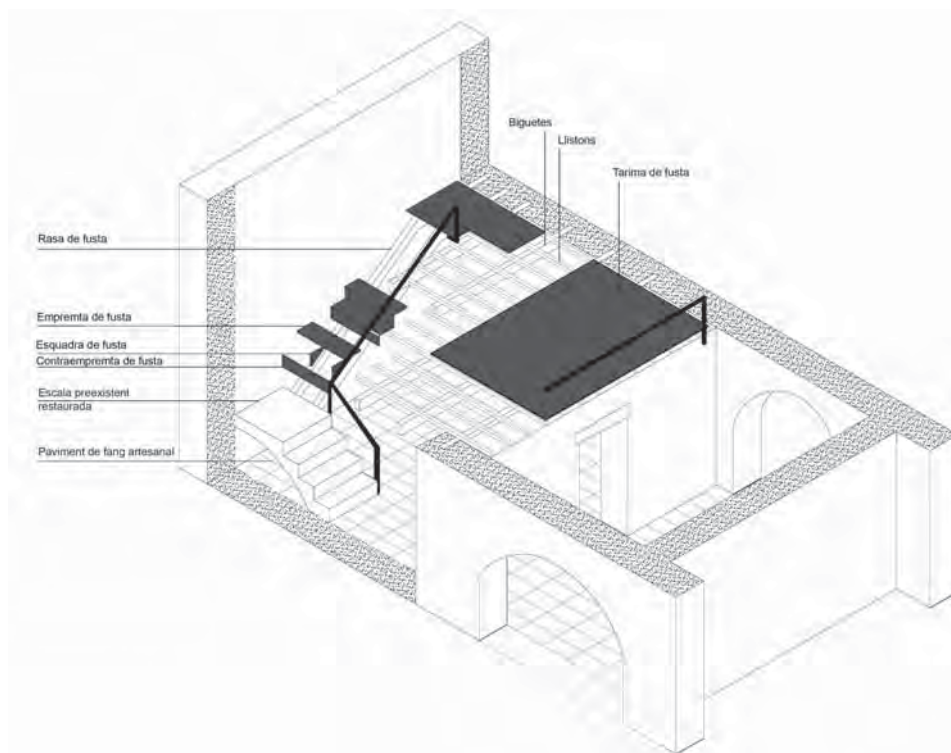

RENDERS

Coberta i forjat

La part del minimuseu està resolta de manera que es reconstrueix el forjat tal com estava anteriorment.

El museu albergarà tots aquells aparells de treball i efectes propis de l'activitat agrària de la zona. Així mateix, també es reconfigura el *hall* d'entrada, dotant-lo amb un espai de doble altura que farà més càlida l'entrada al recinte.

Vista al pati descobert

L'espai central del pati queda totalment descobert. Es neteja el terreny de tota la vegetació sorgida a causa de l'abandó de l'edificació, però es respecta una olivera que va nèixer entre la mala herba, a fi que genere ombres en un espai que contínuament està exposat al sol. Així es configura un espai polivalent, amb prou superfície i amplitud. Amb això aconseguim un espai on poder menjar, esmorzar, prendre alguna cosa, jugar, o, en qualsevol circumstància, fins i tot acampar.

La part anteriorment coberta del corral es deixa amb les biguetes de l'antiga coberta reconstruïdes i vistes, però no reconstituïda. A fi d'evocar que eixe espai estava cobert però que en l'actualitat serà un altre espai a l'aire lliure del centre excursionista. Es pretén configurar un espai que servisca per a les necessitats actuals però amb la morfologia antiga.

BIBLIOGRAFIA

Fonts orals

Josep Antoni Gisbert Santonja. Arqueòleg Municipal de Dénia.
 Departament d'Urbanisme de l'Ajuntament d'Oliva.
 Propietaris: Celestina Canet Gisbert i Vicente Parra Canet.

Fonts escrites

BEAVITT, Paul, "Agro-pastoralism in upland eastern Spain: the Serra de l'Almirant 1995-96 interim report", dins *Saguntum 31*, Universitat de València. Departament de Prehistòria i Arqueologia, 1998, pàgs. 165-180.

BEAVITT, P., GISBERT SANTONJA, J.A., CHRISTIE, N., "Serra de l'Almirante Survey Project: 1994 report", dins *Saguntum 28*, Universitat de València. Departament de Prehistòria i Arqueologia, 1995, pàgs. 229-246.

CHRISTIE, Neil; BEAVITT, Paul; GISBERT SANTONJA, Josep A.; SEGUÍ, Joan, i GIL SENÍS, María Victoria, "Ethnography and Archaeology in Upland Mediterranean Spain. Manolo's World: peopling the Recent Past in the Serra de l'Almirant", dins *Leicester Archaeology Monographs, 12*, University of Leicester. School of Archaeology and Ancient History, Leicester, 2004.

Catàleg de Béns i Espais Protegits (Homologació i revisió del pla general d'ordenació urbana d'Oliva). Universitat Politècnica de València. Departament d'Urbanisme. Urbanística, ordenació del territori i dret administratiu.

Catastro. Ministerio de Economía y Hacienda. Secretaría de estado, de hacienda y presupuestos.

Código Básico de Legislación Urbanística (Ajuntament d'Oliva).

DEL REY AYNAT, Miguel, *Arquitectura Rural Valenciana: tipos de casas dispersas y análisis de su arquitectura*, Direcció General de Patrimoni Artístic, València, 1998.

Pla General d'Ordenació Urbana d'Oliva.

Planigrafia consultada

Pla General d'Ordenació Urbana d'Oliva.

“Lídar”. Programa tridimensional de l'estructura volumètrica d'Oliva.

“Ortofoto”. Fotos aèries.

“Croquis del Término Municipal de Oliva (Valencia) y de sus vías Pecuarías”. Escala 1/25000.

“Provincia de Valencia. Partida judicial de Gandia. Montes de Oliva.” Escala 1/5000. Valencia 1 de Abril de 1883.

“Plano del deslinde general de los montes de Oliva”. Escala 1/5000. Valencia 31 de Marzo de 1878.

“Dirección General del Instituto Geográfico y Catastral”. Trabajos topográficos. Provincia de Valencia. Término Municipal de Oliva. Escala 1/25000. Valencia 5 de Mayo de 1938.

“Dirección General del Instituto Geográfico y Catastral”. Trabajos topográficos. Provincia de Valencia. Término Municipal de Oliva. Escala 1/25000. Valencia 5 de Mayo de 1904.

MARIA HERRANZ LÓPEZ

INÉS MARTÍNEZ GIL

PAULA PORTA GARCIA

BORJA MARTÍ MORANT

RAFAEL TERCERO LOZANO

FEDERICA GULINO

Alumnes d'Arquitectura (ETSA), curs 2008-09
Universitat Politècnica de València

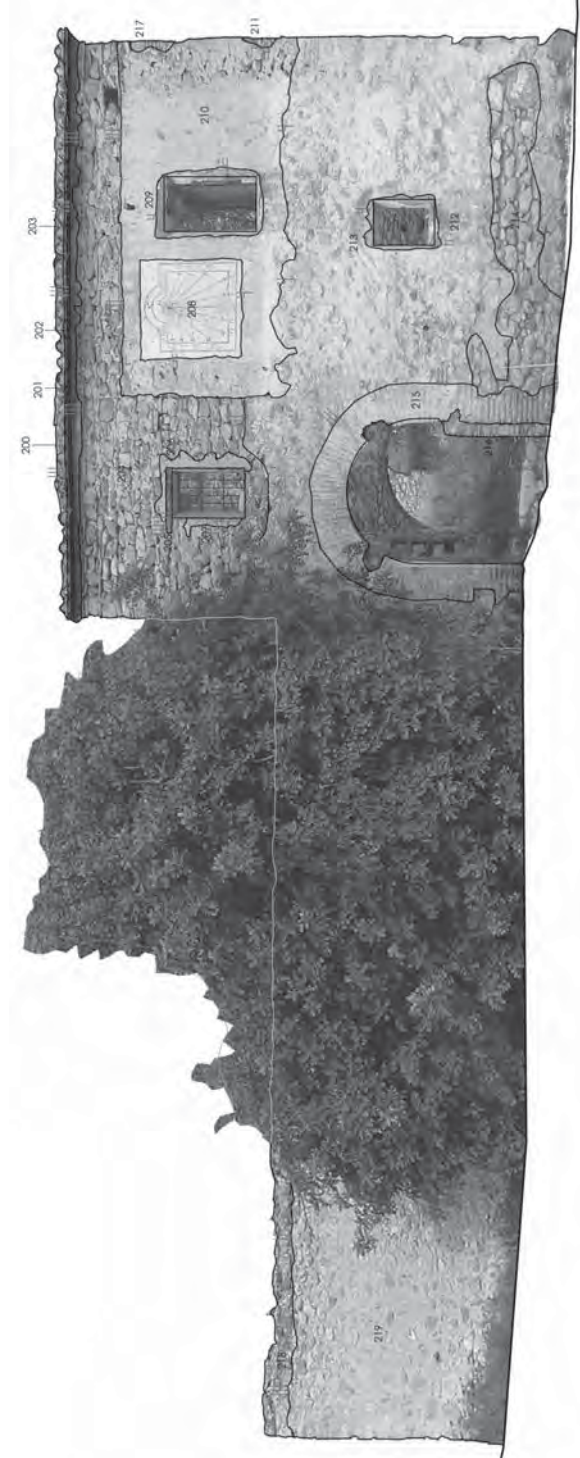
Alçat sud

APÈNDIX
ESTRATIGRAFIES

- Fotoplànols
- Taula de materials
- Diagrama de Harris

SIMBOLOGIA:

	Igual a
	Es lliga a
	Reompli a
	S'adossa a
	Tall
	Cobreix a

IDENTIFICACIÓ		RELACIÓ DE CONTEMPORANEDAT				RELACIÓ DE ANTERIORIDAT				RELACIÓ DE POSTERIORIDAT			
U.I.E.M.	DESCRIPCIÓ	SE JEGA A	IGUAL A	CORTADJ POR	SE LE APOYA	CUBERTJ POR	RELENA- DO POR	CORTA	SE ANOVA	CUBRE	RELENA		
200	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)								201				
201	Esplanada amb fregat i fregat de la sala de cal i fregat (PAU 1)		202		200				202				
202	Esplanada amb fregat i fregat de la sala de cal i fregat (PAU 1)		201		201				203				
203	Mur de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)				202				204				
204	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)				203	206 207			205 210 212				
205	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)				204								
206	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)		207							204			
207	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)		206							204			
208	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)									210			
209	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)		211 217			210							
210	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)				204						209 212 217		

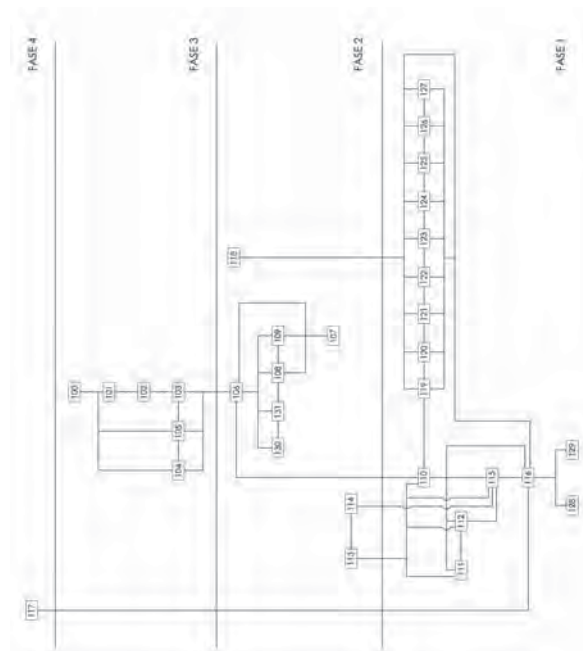
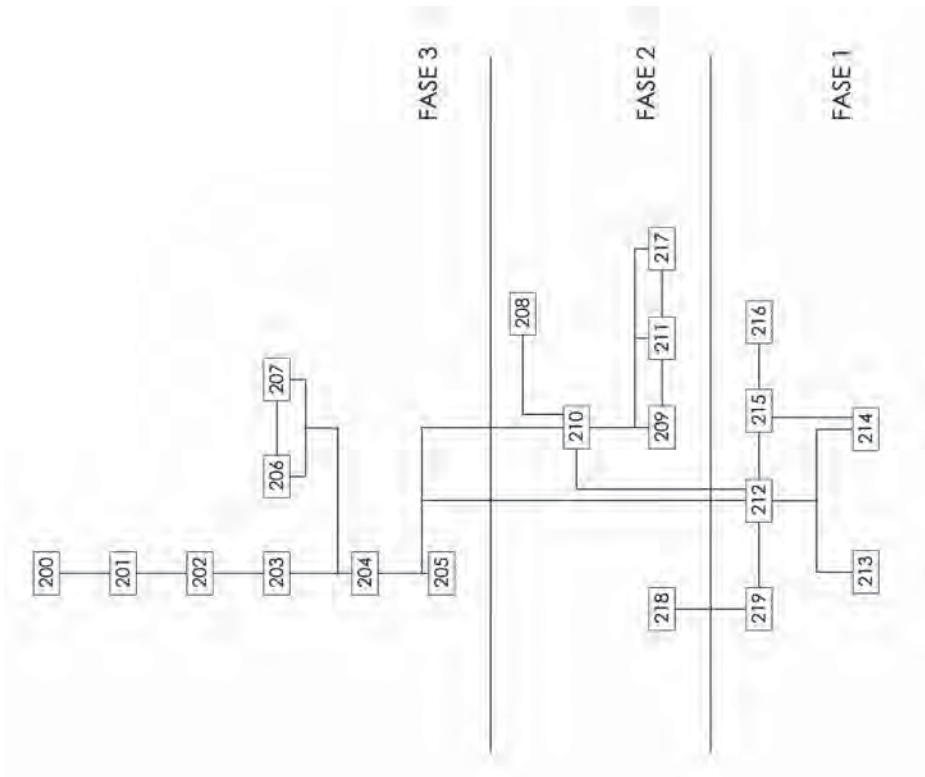
IDENTIFICACIÓ		RELACIÓ DE CONTEMPORANEDAT			RELACIÓ DE ANTERIORIDAT			RELACIÓ DE POSTERIORIDAT			
U.I.E.M.	DESCRIPCIÓ	SE JEGA A	IGUAL A	CORTADJ POR	SE LE APOYA	CUBERTJ POR	RELENA- DO POR	CORTA	SE ANOVA	CUBRE	RELENA
211	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)		209 217			210					
212	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)	215 216			204	210				213 214	
213	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)					212					
214	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)				215	212					
215	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)	212 216							214		
216	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)	212 215									
217	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)	209 211				210					
218	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)								219		
219	Muro de mamprestament de la sala de cal i fregat (PAU 1)				218						

Alçat est

SIMBOLOGIA:

- Igual a
- Es lliga a
- ▬ Reompli a
- ▬ S'adossa a
- ▬ Tall
- └ Cobreix a

ELS “XIQUETS DE RÚSSIA” D’OLIVA¹

VICENT GIRAU MESTRE
 VICENT ESTRUCH SANTACATALINA
 VICENT MALONDA MESTRE
 CONSUELO MIÑANA ESCRIVÀ
 JOAN RAMON MORELL GREGORI
 PURA PEIRÓ BERTOMEU
 JOSEP SENDRA MOLIÓ
 VICENT BARRERES MARTÍNEZ

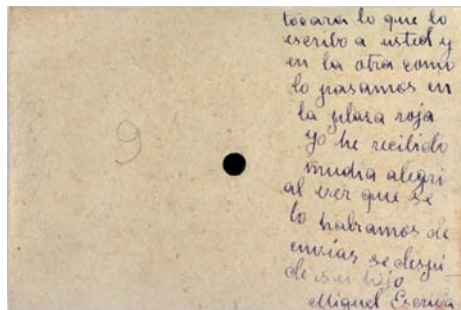
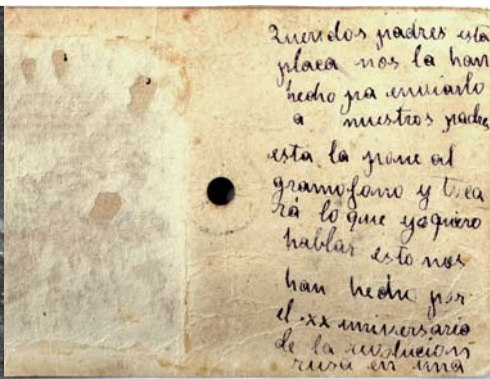
Introducció

El 21 de març de 1937, quinze xiquets d’Oliva, de famílies de diferents adscripcions polítiques d’esquerra (comunistes, socialistes, ugetistes, anarquistes...), embarquen com a evacuats de guerra cap a la Unió Soviètica. Tots ells esperen tornar al cap de poc de temps, al final de la guerra. Però no podrà ser. Els seus destins, alguns d’ells tràgics, i els de les seues famílies, són un altre capítol amarg de la llarga i cruel postguerra espanyola.

Foto col·lectiva a Artek amb els xiquets d’Oliva assenyalats segons les indicacions d’Antonia Albero. La foto també es va publicar a *El País Semanal* el 23 de setembre de 2001 en un reportatge anomenat *Los últimos niños de la guerra*.

¹ Aquest article és la redacció d’una comunicació presentada al Congrés Internacional del Projecte Europeu “Paisatges de guerra”, l’esdeveniment final del qual va tindre lloc a València els dies 28 i 29 de maig de 2009.

Anvers i revers de les targetes enviades pels xiquets des de l'URSS. No s'aprecien en la foto els solcs -com en els discs - on hi ha gravada la veu del xiquet. El text de la postal és de Miguel Escrivà Costa.

La primera de les expedicions de xiquets espanyols a l'URSS, organitzades pel "Ministerio de Instrucción Pública", va eixir de València el 21 de març de 1937, a bord del mercant *Cabo de Palos*, amb un total de setanta-dos xiquets de diverses procedències (50 madrilenys refugiats en les colònies escolars valencianes i catalanes, andalusos de Màlaga i d'Almeria i d'altres xiquets d'Almoradí i Novelda). Una dada que crida l'atenció: el 20% del total del contingent eren d'Oлива: dotze xiquets i tres xiquetes.

Disposem de documents gràfics (cartes, targetes postals) i de conversacions enregistrades amb alguns d'aquells antics olivans encara supervivents. Records de la vida al poble en un període convuls, vista amb ulls de xiquet: alguns encara es recorden saludant els avions. Tots ells recorden la ubicació de la seu local de la UGT, on els pares parlaven de política i on es va discutir la idea d'enviar alguns dels fills a la Unió Soviètica, vista en aquells moments com un exemple de societat avançada i solidària, per assegurar-los un benestar i uns estudis als quals ací no podien aspirar. I també, en les cartes i en les conversacions enregistrades, records de la vida a la Unió Soviètica, de l'educació revolucionària, de la segona guerra mundial, de Samarkanda o del setge de Leningrad.

Uns documents especialment interessants són sis targetes postals amb enregistraments sonors incorporats, enviades a finals de 1937 des de l'URSS a dos famílies d'Oлива. Ens consta que són uns documents quasi únics, i estem convençuts

que contenen les veus de dos dels xiquets evacuats amb salutacions als pares, però, sense una restauració prèvia, no es pot comprovar, perquè no es troben en condicions de ser reproduïts.

A continuació oferim una narració, confegida amb dades extretes de diverses fonts, de les ventures i desventures dels “xiquets de Rússia” d’Oliva. Seguida de la relació dels xiquets evacuats d’Oliva, amb informacions sobre ells i les seues famílies, i una descripció de les targetes postals ja esmentades.

D’Oliva a Ialta

Una de les narracions més lúcides obtingudes és la de Camelia Primo. Encara recorda el 7 de març de 1937. L’autobús amb els quinze xiquets evacuats d’Oliva va eixir de la plaça de l’Ajuntament. A València van ser internats, juntament amb altres xiquets d’altres procedències, fins al seu embarcament, el 21 de març, a bord del *Cabo de Palos*. El mercant va navegar fins a Cartagena, on havia d’ajuntar-se-li un vaixell de guerra per a donar-li protecció en el seu viatge. El vaixell de guerra no es va presentar, i el *Cabo de Palos* va salpar sol, aprofitant la mala mar i la nit per a passar prop de Mallorca, en mans de l’exèrcit sublevat, sense ser interceptat. La resta del viatge va ser tranquil·la, no van ser atacats per mar ni per aire. Els xiquets van ser instal·lats en cabines de dos, tres o quatre places. El menjar era bo, l’ambient també, el temps i la mar es van mantenir acceptables. Passant per Istanbul van veure “vaixells feixistes” (carta del xiquet Miguel Escrivà a la família). El vaixell va tocar terra a Odessa, a la Mar Negra, i des d’allí, sense desembarcar, van continuar viatge a Ialta, a la península de Crimea, on van arribar el diumenge 28 de març. Els esperava una festiva recepció popular.

Fotos col·lectives dels xiquets espanyols, amb l’uniforme de pioners i d’excursió. Facilitades per la família de Manuel Escrivà Mateo.

Artek

A Ialta els van fer una revisió mèdica i els van repartir roba nova. Després els van transportar en autobusos al “camp de pioners” d’Artek. El camp d’Artek estava format per una sèrie de palauets, antigues residències aristocràtiques d’estiu, i es considerava el millor de la URSS, un premi per als millors estudiants de la Unió, que van rebre els seus nous companys espanyols amb flors a les mans.

Foto col·lectiva dels xiquets espanyols, amb l'uniforme de pioners i d'excursió, facilitada per la família de Vicente Forrat Moncho.

Fotos col·lectives dels xiquets espanyols, amb l'uniforme de pioners i d'excursió. Facilitades pels familiars de Miguel Escrivà Costa.

Van viure a Artek més de quatre mesos. Els van fer un examen i els van distribuir en classes segons els nivells. Els havien acompanyat mestres espanyols (alguns testimonis donen els noms de José Cerdán, Juan Magal i Alberto Sánchez, pintor que els donava dibuix), i infermeres (la senyoreta Libertad,...). Simultàniament, mestres locals els ensenyaven el rus.

Trasllat a Moscou

Els entrevistats recorden aquesta època com unes llargues vacances que van durar fins a finals d’agost, quan els traslladaren a Moscou, a la llar infantil núm. 7 del carrer Pirogosvskaia. Era un centre esplèndid on anaven a parar sobretot els fills de dirigents comunistes. Hi havia setze llars infantils d’acollida: onze en diferents llocs de la Federació Russa i cinc a Ucraïna. En general ocupaven antigues residències aristocràtiques. La núm. 7 del carrer Pirogosvskaia havia estat ambaixada del Vietnam i ara hi vivien un centenar de xiquets espanyols de les diverses expedicions (n’hi va haver tres entre 1937 i 1938). A mesura que aprenien el rus, passaven a estudiar només amb mestres russos. Els mestres i les infermeres vinguts amb ells d’Espanya se’n van tornar en febrer de 1938.

Part dels xiquets van viure al carrer Pirogosvskaia fins al 1940, els altres fins al 1941. Tots van ser escolaritzats; tenien assistència mèdica, practicaven gimnàstica i esports; podien aprendre ballet, música, interpretació o pintura. A l’estiu, en vacances, visitaven museus, aprenien a patinar, es banyaven en rius i llacs i feien excursions i campaments amb altres xiquets russos. Cada dissabte hi havia sessió de cine.

Van mantenir correspondència fluïda i regular amb les seues famílies fins al final de la guerra civil.² Després, durant anys, van perdre tot contacte amb el poble; a l’Espanya de la postguerra no era possible mantenir correspondència amb la Unió

Xiquets evacuats a l’URSS, probablement al menjador de la casa de xiquets del número 7 del carrer Pirogovskaya, a Moscou. Fotografia facilitada per la família de Vicente Forrat Moncho.

Xiquets espanyols evacuats al museu de la República espanyola a Moscou. Fotografia facilitada per la família de Vicente Forrat Moncho.

² Disposem de tota la correspondència que van mantenir des d’un primer moment Miguel Escrivà Costa i son pare. També en tenim de Manuel Escrivà Mateo i la seua família. En aquestes cartes trobem informació del viatge, dels primers anys a l’URSS, i també de la vida quotidiana a Oliva durant la guerra civil.

Soviètica.³ Més tard hi van ajudar familiars i amistats exiliats o emigrats a tercers països: els Estats Units d'Amèrica, Venèçuela, França.

En una de les seues cartes, Miguel Escrivà fa una descripció de la casa on viu. Miguel tenia 11 anys quan va marxar d'Oliva. Escriu:

“Vivimos en una casa muy grande, muy bonita, con el suelo de parquet. Arriba hay una habitación donde duermen las chicas y abajo otra donde duermen los chicos. Abajo está el comedor y la cocina. Hay una sala para las fiestas y otra donde vemos cine y hacemos teatro. También disponemos de una biblioteca y de diversas salas de estudio, una para cada curso. Hay un despacho para el director; un cuarto para guardar la ropa y otro donde está el teléfono. Hay también una enfermería y un patio para jugar”.

Els dies passen regularment: de matí desdejunen i se'n van a escola. Al principi tenen encara mestres espanyols i molts dels llibres de text estan traduïts al castellà (sense contactes parlats amb el poble, acabaran perdent la llengua materna), però en acabar la primària ja no hi ha mestres espanyols i els integren en classes amb alumnes russos. A migdia tornen a la casa, dinen i fan dos hores d'estudi. Després, fins a l'hora de sopar, es dediquen a activitats lúdiques: ball, música, gimnàstica, tocar algun instrument.

La separació: Leningrad

En 1940 es produeix la primera separació dels ja adolescents. Alguns d'ells són enviats a Leningrad per cursar estudis de formació professional. Va ser el cas dels olivans José Barreres Cots, Miguel Llàcer Cañamás, Vicent Climent Trodonda, Miguel Pascual Parra, Antonia Albero Martínez... Els altres continuen els estudis a Moscou. Per primera vegada els xiquets provinents d'Oliva se separen, alguns d'ells per no tornar a veure's mai més.

Segons Camelia Primo Grau, de cent cinquanta xiquets traslladats a Leningrad per fer estudis de formació professional, només tres van sobreviure al setge de la ciutat per l'exèrcit alemany. Molts d'ells no tenien edat suficient per allistar-se, però la van falsejar.⁴

L'evacuació de Moscou

Del 16 al 19 d'octubre de 1941 l'exèrcit alemany avança sobre Moscou. Són dies de pànic. Els joves espanyols del carrer Pirogovskaia són evacuats a principis de novembre, en plena nit.

Manuel Català Martínez, José Català Escrivà, Miguel Escrivà Costa, Vicente Forrat Moncho, Higinio Granell, Camelia Primo Grau, Rosario Bolinches Sala i altres

³ Després d'anys d'incomunicació, els contactes van començar a restablir-se a partir de 1948. El retorn, que s'hauria d'haver produït només acabar la guerra espanyola, fou impossible. L'Espanya franquista no mantenia relacions amb la Unió Soviètica. El Komintern, influenciat pel Partit Comunista Espanyol, no era partidari que els xiquets, començats a formar com a bons tècnics soviètics, tornaren a una Espanya governada per feixistes.

⁴ En diverses pàgines d'internet sobre els xiquets de Rússia que hem consultat les edats dels que van morir a Leningrad no són correctes, com hem comprovat en les partides de naixement conservades a Oliva. En algunes d'aquestes partides de naixement trobem l'anotació 'rus' al marge del document.

ixen de Moscou en tren. Al poc d’eixir, un intens bombardeig alemany els obliga a amagar-se en un bosc; el fet es repetirà durant el seu llarg viatge de setmanes cap a l’Àsia. Constantment el tren en què viatgen ha de deixar pas lliure i prioritari als combois militars. Passen dies sencers immobilitzats. Altres vegades són atacats per l’aviació i l’artilleria enemigues. La neu ho cobria tot, les temperatures eren de 30 a 40 graus sota zero. L’aigua, els aliments i els medicaments van començar a faltar, i es van produir les primeres baixes entre els xiquets.

Mentre els trens militars es dirigien al front, cap a Stalingrad, carregats d’armament i de soldats, o en tornaven plens de ferits, els xiquets més grans intentaven trobar aliments per a la resta. Espectadors forçats de la guerra, veien passar sobre ells les anades i tornades dels avions.

Refugiats a Samarkanda

A poc a poc arriben als Urals. Fan nit en una escola on els donen de menjar. El fred és intens, de fins a 45 graus sota zero.

Arribats finalment al seu destí, Samarkanda, els esperen temps difícils. El país està en guerra. Passen fam, fred i tot tipus de penalitats, però molts d’ells continuen estudiant, alternant estudis i faena. Camelia Primo aprén un ofici i treballa en les fàbriques de guerra. Guanyen sous miserables, però imprescindibles, perquè les seues pensions no arriben de Moscou. Així i tot han de donar gràcies, almenys mengen de calent un dia a la setmana. Hi ha qui cau malalt i sobreviu gràcies a les atencions dels propis companys, és el cas de Miguel Escrivà Costa.

Els destins diversos dels “xiquets de Rússia”

Arribada la pau, tornen a Moscou a acabar les respectives carreres. Si bé els estudis són gratuïts, després han de treballar durant tres anys per a l’Estat, i desplaçar-se allà on aquest els envie. Els antics companys es van dispersar per l’URSS.

Alguns d’ells, ara ja adults, podran tornar a veure la família, amb visats aconseguits des de finals dels anys 50 a través de l’ambaixada francesa. Alguns van trobar faena a la seua terra i s’hi van quedar. Altres no en van trobar, o no van ser ben acollits, i se’n van tornar a l’URSS. Altres, davant de dificultats diverses, ni ho van intentar.

Anomenats “els espanyols” a l’URSS, i ací “els russos”, van ser uns damnificats especialment oblidats de la guerra civil i de la postguerra.

RELACIÓ DELS XIQUETS EVACUATS D’OLIVA

1. Antonia Albero Martínez (Biar, 1926 –viu encara, a Benidorm)

Filla de Tomás Albero Torres. C/ Gabriel Ciscar,107. Son pare tenia un bar, amb la foto d’Azaña i la bandera republicana. De tendència republicana, després es va afiliar al PC. Fou conseller de la Comissió Gestora Municipal en maig de 1938. Primer va ser condemnat a 30 anys i després afusellat a Gandia el 7-8-1939.

Com la mateixa Antonia reconeix, son pare volia fer d’ella “una dona de profit”. Era la major de les germanes.

Rosario i Consuelo Bolinches Sala, a València, mentre esperaven el vaixell *Cabo de Palos* que portaria a Rosario a l'URSS, en l'any 1937. Fotografia facilitada per Consuelo Bolinches Sala.

Rosario Bolinches Sala amb l'uniforme de pionera a Artek. Fotografia facilitada per Consuelo Bolinches Sala.

Rosario Bolinches Sala amb el seu fill Alejandro, "Sasha", a l'URSS. Fotografia facilitada per Consuelo Bolinches Sala.

2. José Barreres Cots (1924-1944)

Fill d'Antonio Barreres Romero i Isabel Cots Llàcer. C/ St. Antoni, 21.

Enviat a Leningrad per continuar els seus estudis, es va allistar voluntari a l'exèrcit soviètic. Va combatre en el 1048 Regiment d'infanteria amb el rang de sergent. Va caure en el front en 1944.

3. Rosario Bolinches Sala (1924-Rússia,1983)

Filla de José Bolinches Barber i Rosario Sala Femenia. Son pare era de la UGT abans de 1936, però durant la guerra s'afilià a la CNT i va ser membre del Consell Municipal, integrant de diverses comissions d'Obres Públiques/Instrucció. Va ser afusellat a Sueca, el 20-07-1939.

Rosario va estudiar i exercir de metgessa.

4. José Català Escrivà (viu a les Balears)

Fill de José Català Benavente. C/ St. Joan, 6-1^a. Son pare fou vocal del Comitè revolucionari i del Comitè d'enllaç PSOE-PC. Va formar part del Consell Municipal com a conseller d'Abastos. Va ser afusellat a Paterna el 2-11-1939.

José Català (fill) va estudiar enginyeria de construccions elèctriques a Moscou.

5. Vicente Climent Trotonda (1924-19..)

Fill de Francisco Climent i de Rogelia Trotonda. Travessera del C/ Major, 2.

Estudià a l'Escola d'Arts i Oficis de Leningrad. Es presentà com a voluntari per combatre en la defensa d'aquesta ciutat soviètica. En descobrir que era menor d'edat no ho permeteren, i desaparegué, posteriorment, després d'allistar-se a l'exèrcit polonés.

Miguel Escrivà Costa, xiquet, en una foto d'Ibàñez de Gandia.

Miguel Escrivà i la seua família a l'URSS.

6-7. José María i Norberto Doménech

Fills de José María Doménech Morant que, en juny de 1937, és nomenat Inspector d'Ordre Públic i cap de la Policia Municipal. Va ser afusellat a Paterna en 1944. Vivien a la carretera de Dénia, 35.

8. Miguel Escrivà Costa (1925-2007)

Fill de Miguel Escrivà Sempere (afiliat a la UGT) i Consuelo Costa Collado. C/ Serrans, 10. Son pare l'envià a l'URSS per a donar-li estudis. Era el major dels germans. Va estudiar enginyeria agrícola

9. Manuel Escrivà Mateo (1925-1949)

Fill de Domingo Escrivà Peiró i Isabel Mateo Ferrer. C/ de l'Església, 22. Son pare era membre d'Izquierda Republicana i alcalde d'Oliva durant la República en 1931 i

Manuel Escrivà Mateo, xiquet, abans de ser evacuat a l'URSS.

Manuel Escrivà Mateo, de jove. Va morir de tuberculosi en 1949.

Vicente Forrat Moncho

Recordatori del traspàs de Vicente Forrat,
la dona i el fill.

1936. També fou el representant d'Oliva en les reunions informatives sobre evacuats que es van fer a València entre finals del 36 i principis del 37. Formà part de tots els Consells Municipals fins al final de la guerra.

Manuel Escrivà mor a Crimea, de tuberculosi, en 1949, mentre son pare estava exiliat a Bufarik (Argèlia).

10. Vicente Forrat Moncho (1921-1957?)

Fill de Vicent Forrat Verdú i María Moncho Parra. C/ Guillermoti, 7.

Casat amb un altra xiqueta de Rússia, de Baracaldo, i mort en un accident de moto amb la dona i el fill.

11. Higinio Granell (.....-2002)

Fill d'Higinio Granell Garcia. C/ Madrid, 16. Son pare era membre del Consell Municipal durant la guerra, des de febrer de 1937 fins el 1938. Va ser president provisional del Consell durant moltes sessions, i molt actiu en el control de la gestió de l'administració municipal. Son pare va ser afusellat a Sueca el 20-07-1939.

Higinio (fill) va tornar a Espanya a finals dels 50, però, com que no va trobar faena, se'n va tornar a l'URSS.

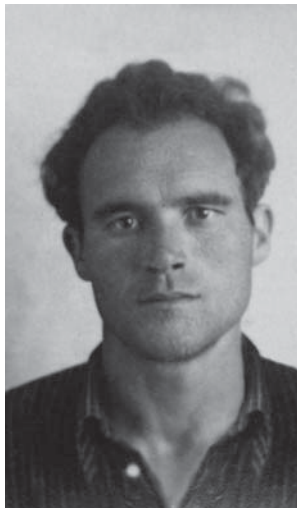
12. Miguel Llácer Cañamás (1924-1944)

Fill d'Antonio Llácer Parra i Isabel Canyamás Mayans. C/ Sant Anna, 2.

Enviat a estudiar a l'Escola d'Arts i Oficis de Leningrad, on va combatre, i, durant l'evacuació de la qual, fou ferit mortalment.

Camelia Primo Grau i Rosario Bolinches Sala

Vicent Sanchis Martínez

13. Miguel Pascual Parra (1923-19...)

Fill de Miguel Pascual Barreres i Clara Parra Font. C/ Lenin, 4.

El germà del seu pare, Domingo Pascual Barreres, era secretari del grup comunista a Oliva.

Va estudiar a l'Escola d'Arts i Oficis a Leningrad. Va morir durant la defensa de la ciutat.

14. Camelia Primo Grau (Cullera, 1-08-1924 - viu a València)

Filla de Julio Primo López. C/ Guillermoti, 2. Son pare era anarquista i membre del Consell Municipal (encarregat de vivenda) en 1938.

Va estudiar enquadernació a Moscou, però també va estar empleada en diverses fàbriques com a treballadora industrial.

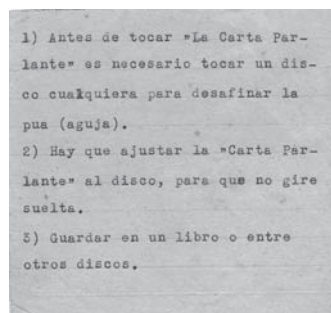
15. Vicente Sanchis Martínez

(1924-viu a Oliva)

Fill de Vicente Sanchis Alemany i Isabel Martínez Llorca. C/ Sant Miquel, 25.

LES TARGETES POSTALS

De la correspondència que hem esmentat, cal destacar, per la seua particularitat, l'existència d'unes targetes postals, sis en total. Són targetes que estan concebudes com a suport de gravació de missatges

Instruccions que acompanyaven les targetes postals "parlants", on es podia sentir la veu gravada de cada xiquet.

Anvers i revers de la targeta amb la veu gravada de Manuel Escrivà Mateo, amb una foto seua de 1937.

OFICINA DE PRENSA
de la
EMBAJADA DE LA U.R.S.S.
en España.

La Embajada de la U.R.S.S. ha recibido una serie de tarjetas postales de los niños españoles refugiados en la Unión Soviética, dirigidas a sus respectivas familias.

Los niños escriben, en esta tarjeta, con su fotografía y unas líneas de salud y de cariño, sus propias sencillas impresiones en ruso que sus padres podrán oír cuando lo deseen.

Accreditación para la lista de las personas a quienes vienen dirigidas. Los destinatarios pueden dirigirse a la

OFICINA DE PRENSA DE LA EMBAJADA DE LA U.R.S.S.
Avenida del Tívoli, 2415 - MADRID

donde las serán entregadas antes del día 13 de diciembre. A partir de esta fecha las tarjetas serán enviadas a la organización provincial de la U.R.S.S. de su respectiva localidad, donde las serán entregadas.

FRANCIA (Altoona) - Calle Alonso Cano, 18 - 2º
Calle de San Sebastián, 14 - Paseo Doctor Esquerdo, 14
Mallik Camacho - Calle Ayala, 13
Cecilia Bernal - Calle Sagasta, 40 (Cuatro Caminos)
Pilar Rodríguez Rodríguez - Calle de Liria, 2415
Alfonso Torres - Calle de Castilla, 38

ESPAÑA - Delegación de Sanidad
Fernando Hernández Franco - Jefatura de Puercas Aéreas
Cecilia - Casita de la Reina de Cisneros - Jefatura de Puercas Aéreas
Manuel Martínez - Oficina de Correos
Cabrera Martínez - Calle Valencia
Antonio María López - Ministerio de Marina y Aire
Socorro Pizar - Delegación de Sanidad
Vicenta Anselmi - Ministerio de Marina y Aire
José de la Españeta - Ministerio de Defensa - Dpto. del Aire

VALLENA (Valencia) - Hospital Turreray.

FRANCIA - Refugio Julio, 1

VALLENA -
Jefe del Partido de Oitros - Avenida de Lenin, 26 - 4º
María González - Calle Padilla, 13
José López - Calle Pío Baroja, 1 - 1º
Francisco Molina - Calle Ouelia, 16
Concepción Villa Pardo - Calle Guadalupe Arce, 34

VALLENA (Valencia) - Residencia Infantil Máximo Gorki.
Miguel Martínez - Calle Maestro Herrera, 23

VALLENA (Valencia) -
Antonio Barroja - Calle Gabriel Claros, 107
Antonio Barroja Romero - Calle San Antonio, 21
José Carlos Bonaventura - Calle San Juan, 2 - 1º
José Luis Calvo - Calle de la Calle Mayor, 2
Domingo Escrivà Mateo - Calle de Lenin, 10
Miguel Escrivà Mateo - Calle de la Victoria, 22
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Serrano, 10
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Doctor Guillermot, 7
Vicente Ferrat Ferrat - Calle de Madrid, 13
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Sotomayor, 6
Miguel Pascual Barroja - Calle Lenin, 4
José Ferrat - Calle Sullimont, 2
Vicente Ramón Alomá - Calle San Miguel, 25

ALICANTE -
Antonio Torres - Calle García Hernández, 37
José Esteban Blasco - Calle García Hernández, 46

ALICANTE (Alicante) -
José Ferrat - Calle Eleta Lado, 29
Vicente Ferrat Ferrat - Calle España, 36

VALLENA (Valencia) -
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Castelar, 32
Francisco García - Calle Castelar, 12
José Ferrat - Calle Castelar, 12

VALLENA (Valencia) -
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Castelar, 32
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Castelar, 12
José Ferrat - Calle Castelar, 12

VALLENA (Valencia) -
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Castelar, 32
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Castelar, 12
José Ferrat - Calle Castelar, 12

VALLENA (Valencia) -
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Castelar, 32
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Castelar, 12
José Ferrat - Calle Castelar, 12

VALLENA (Valencia) -
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Castelar, 32
Vicente Ferrat Ferrat - Calle Castelar, 12
José Ferrat - Calle Castelar, 12

Document de l’Ambaixada de l’URSS a Barcelona, amb la relació de targetes enviades a les famílies dels xiquets evacuats. La llista dels xiquets d’Oliva és incompleta, però crida l’atenció, perquè és més llarga que la de cap altre lloc (tot i figurar en el document ciutats tan importants com Barcelona o Madrid).

parlats: “Carta Parlante” és el nom que apareix en les instruccions que s’han conservat. Les targetes tenen un format de 14 x 9,5 cm. Fabricades a la Unió Soviètica amb motiu del XX aniversari de la Revolució. Contenen textos i firma del remitent al dors, més l’enregistrament sonor amb les veus de dos dels xiquets evacuats. Mostren reproduccions pictogràfiques al·lusives al triomf de la revolució soviètica.

Sabem que el 13 de desembre de 1937 s’envià un comunicat a través de l’oficina de premsa de l’ambaixada de l’URSS a Barcelona, amb una llista de noms i domicilis de les famílies destinatàries de les targetes. Són famílies i centres públics de Madrid, Barcelona, Sitges, Tarragona, València, Palma de Gandia, la Pobla de Vallbona,

Oliva, Alacant, Almoradí, Elx, Novelda, Oriola i Vilches (Jaén). Resulta curiós que els destinataris d’Oliva siguen els més nombrosos, per damunt dels de Madrid o Barcelona.

D’aquestes targetes sonores, de les quals molts n’han sentit a parlar però que pocs han vist, ens atrevim a dir que possiblement són úniques. Hi ha testimonis que afirmen haver sentit les gravacions amb aparells de reproducció antics. L’estat de conservació és aparentment bo, però no prou per a permetre recuperar els missatges gravats. Pel seu interès històric, hem inventariat les targetes a través del formulari de la web de “Landscapes of war” i fem també una crida a qualsevol institució que pugui fer-se càrrec de la seua restauració.

Les targetes-disc estan dipositades, per cessió temporal dels seus propietaris, a l’Arxiu Municipal d’Oliva.

FONTS UTILITZADES

Entrevistes enregistrades en 2007 i 2008 amb Antonia Alberó, Camelia Primo Grau i Miguel Escrivà Costa, evacuats a la Unió Soviètica en 1937.

Entrevistes amb familiars dels xiquets evacuats.

Correspondència entre Miguel Escrivà Costa, evacuat a la URSS, i son pare.

Correspondència de Manuel Escrivà Mateo també evacuat i la seua família.

Arxiu Municipal d’Oliva.

Arxius parroquials d’Oliva.

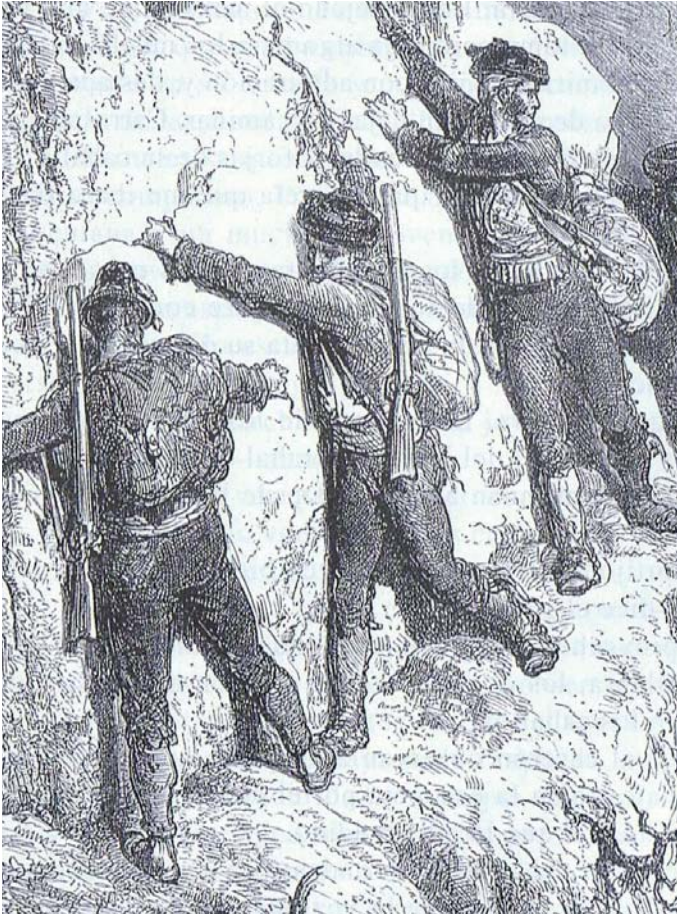
Arxiu Històric Nacional (Causa general)

ZAFRA, Enrique, HEREDIA, M.C. i CREGO, Rosalía, *Los niños evacuados a la URSS*. Ediciones de La Torre 1989.

GABARDA, Vicent, *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*.

Reportatges del Setmanari “El País”: *Los últimos niños de la guerra* (diumenge, 23-09-2001) i *Exilio. La historia olvidada* (diumenge, 12 -01-2003).

VICENT GIRAU MESTRE
 VICENT ESTRUCH SANTACATALINA
 VICENT MALONDA MESTRE
 CONSUELO MIÑANA ESCRIVÀ
 JOAN RAMON MORELL GREGORI
 PURA PEIRÓ BERTOMEU
 JOSEP SENDRA MOLIÓ
 VICENT BARRERES MARTÍNEZ

APROXIMACIÓ ALS ASPECTES SOCIALS DEL BANDOLERISME VUITCENTISTA VALENCIÀ: EL CAS D'OLIVA

MANEL ARCOS MARTÍNEZ
Periodista investigador i autor de
La senda dels lladres (PUV, 2009)

Introducció

Fins ara, poques coses sabíem sobre l'existència del fenomen social del bandolerisme a Oliva durant el primer terç del segle XIX. Desconeixíem, fins i tot, si hi havia roders nascuts ací i, òbviament, els episodis protagonitzats per aquells homes. Només ens havien arribat algunes rondalles o llegendes contades per fonts orals o familiars. Una informació que, en tot cas, era vaga i imprecisa.¹ Així i tot, a dia de hui es pot assegurar amb certesa que entre els regnats de Carles IV i Ferran VII, Oliva fou bressol de bandits. Proves i dades hi ha més que suficients. Vegeu, si no...

Entre el setembre de 1805 i l'abril de 1809 es registren a Oliva quatre morts violentes i dues desgraciades. La mitja ix a una defunció cada set mesos, una xifra que no deixa de ser tan cridanera com alarmant. De fet, les autoritats de València destacaven en documentació oficial del gener de 1809 que Oliva feia mèrit de trobar-se infestada de bandolers i desertors de l'Exèrcit.² I la cosa no milloraria en anys posteriors. Al juliol de 1810, el mateix capità general avisava que, des de feia molt de temps, una quadrilla de roders vagarejava per l'Horta de Gandia. La colla estava integrada per dèsset individus, tots ells amb el títol de contrabandistes, entre els quals hi havia sis d'Oliva, dos de l'Alqueria de la Comtessa, dos de Potries, un de Piles, un altre del Verger, tres d'Altea i dos de Xàbia.³

Tenim constància, per tant, d'activitat bandolera a Oliva i, inclús, del paper rellevant que van jugar els roders d'Oliva durant la primera dècada del segle XIX, però es nota a faltar la signatura d'aquells bandits, o siga, els seus noms i cognoms. I no és fins al Sexenni Absolutista i, més concretament, durant l'època del capità general, Francisco Javier de Elío, quan comença a eixir a la llum la identitat dels olivers que havien decidit viure al marge de la llei. A partir d'aquell moment, i durant quasi dotze anys -els que van des del desembre de 1816 fins al juny de 1828-, hi ha un

¹Sorprenentment, les històries que s'han divulgat més i, evidentment, les que més recorda la gent d'aquesta terra, bé perquè abunden en la literatura novel·lesca o bé per la influència del cinema, la televisió o la cançó folklòrica, són les del bandit crevillentí Jaume Alfonso Joan, dit Jaume *el Barbut*; les dels bandolers andalusos, com ara *Los Siete Niños de Écija*, el cordovés José María Pelagio Hinojosa Cobacho, més conegut com José María *El Tempranillo* (personatge que va inspirar la pel·lícula *Llanto por un bandido* de Carlos Saura) i Francisco López Jiménez, *el Barquero de Cantillana* (en qui es basava la sèrie televisiva *Curro Jiménez*); o, àdhuc, les del bandit madrileny Luis Candelas Cajigal (a qui Imperio Argentina va immortalitzar en el pasdoble *Coplas de Luis Candelas*).

²Arxiu Històric de Pego, 2520/35 (1809-1810), Vereda de 1 de enero de 1809.

³Arxiu Històric de Pego, 2520/35 (1809-1810), Vereda de 2 de julio de 1810.

“L’interrogatori” (Domingo Muñoz Cuesta, 1885)

bon grapat de gent d’Oliva que és sotmesa a la jurisdicció militar i, en conseqüència, és jutjada pel consell de guerra establert a la capital del País Valencià per entendre en els processos incoats als saltejadors de camins i els seus còmplices i als que fan resistència a la tropa. De tots els olivers, i també algunes oliveres, que compareixen davant el susdit tribunal, hi ha sis que són condemnats a la pena de mort i tot seguit executats, quatre a València i dos a Oliva. Al nombre esmentat podríem afegir altres tres casos, però després de comparar les fonts de consulta, no queda gens clar si eren d’Oliva,⁴ si van ser ajusticiats o no, o si van ser executats, finalment, en un altre lloc.⁵ A banda d’això, altres quatre olivers són trets del mig per les forces d’ordre públic o

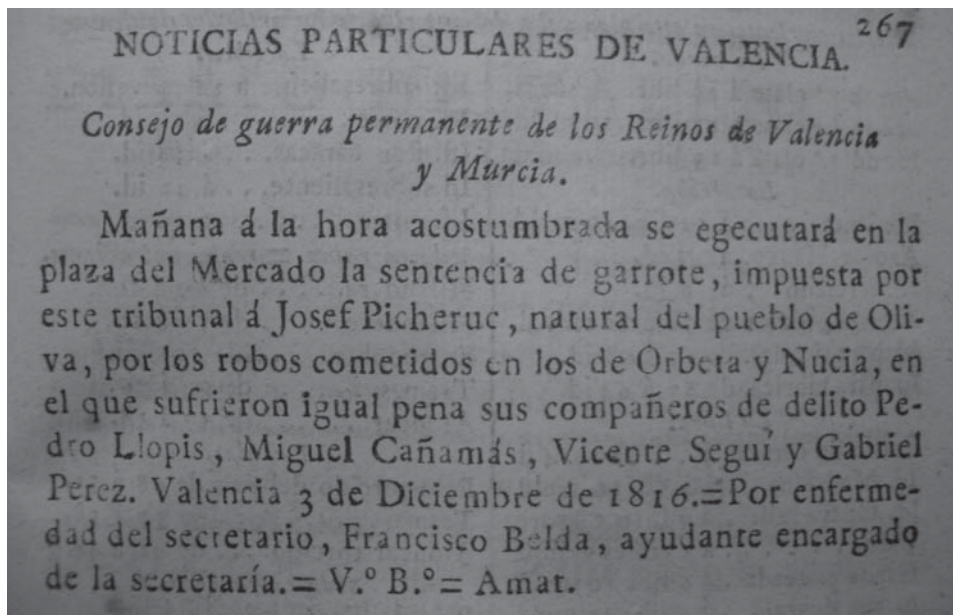
⁴ El *Diario de Valencia* de 21 de setembre de 1817 difonia que l’oliver Josep Seguí anava a ser engarrotat l’endemà a la plaça del Mercat de València. Ara bé, si mirem el Llibre 116 de deseparats i sentenciats de l’Arxiu de la Confraria de la Mare de Déu dels Deseparats de València, ens adonem que el tal Josep Seguí està inscrit com que és de l’Aljorj.

⁵ Un cas de confusió és el que afecta al soldat d’Oliva, Josep Llorca Peiró. El *Diario de Valencia* comunicava el 12 de desembre de 1817 que l’oliver havia de ser passat per les armes, aquell mateix dia, sota la torrassa de Santa Caterina de la capital del País Valencià, entre les portes de Sant Josep i Quart. Una execució que no apareix en el Llibre 116 de deseparats i sentenciats de l’Arxiu de la Confraria de la Mare de Déu dels Deseparats de València. També hi ha indicis d’error en la informació sobre l’ajusticiament del veí d’Oliva, Antoni Vicent Garcia. El *Diario de Valencia* de 18 de desembre de 1824 publicava que Garcia havia de ser engarrotat, aquell dia, a la plaça del Mercat de la capital del País Valencià. Per contra, el Llibre 117 de deseparats i sentenciats de l’Arxiu de la Confraria de la Mare de Déu dels Deseparats no arplega cap execució a nom d’Antoni Vicent Garcia.

són trobats morts a Pego, Gandia, el Ràfol d'Almúnia i Fornà. Si prenem com a base per a l'anàlisi, només aquells que xafen el patíbul, els que són sentenciats a mort sense saber si s'infligeix la pena i aquells que són abatuts pels cossos policials o trobats morts, podem asseverar que en un interval de trenta-tres anys (els transcorreguts entre el 1779 i el 1812), almenys dotze bandolers van ser batejats a Oliva. I de tots ells, només disposem de dades personals de vuit.

Josep Pasqual Sanxis, el *Peixeruc* (1779-1816)

Aquest és el cas de Josep Pasqual Sanxis, el *Peixeruc*, nascut el 16 de novembre de 1779 i fill dels olivers Josep Pasqual Grifo i Josepa Sanxis Sòria. El *Peixeruc* es va casar amb Francesca Maria Ferrer Maïques, natural del Ràfol d'Almúnia, amb qui va tindre quatre fills: Josep Felip Jaume (nascut l'1 de maig 1809 i mort el 20 d'agost del mateix any); Maria Rosa (nascuda el 3 de març de 1811); Josep Vicent Joan (nascut el 23 de juny de 1813); i Vicent (nascut el 14 de desembre de 1814).⁶ L'oliver va formar part de la gabella de Joan Berenguer *de Fèlix* i va participar en els robatoris de la Nucia i Orbeta. El 4 de desembre de 1816 era engarrotat a la plaça del Mercat de València.⁷ El *Peixeruc* acabava de complir els trenta-set anys quan era escabetxat. Aleshores, la major dels seus fills, Maria Rosa, tenia cinc anys; Josep Vicent Joan, tres; i el més menut, Vicent, estava a punt de fer els dos anys.

Diario de Valencia, 3 de desembre de 1816 (Font: Hemeroteca de València).

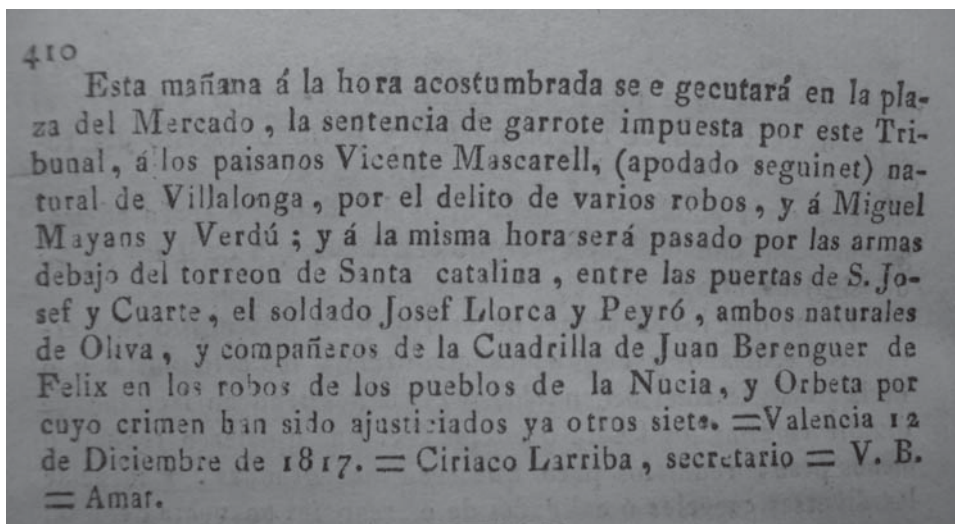
⁶ Arxiu Parroquial de Sant Roc, *Quinque Libri*, Batejos, A.1.9, f. 24v; *Quinque Libri*, Batejos, A.1.11, ff. 203 i 244v; *Quinque Libri*, Batejos, A.1.12, ff. 28 i 54; *Quinque Libri*, Difunts, A.1.11, f. 207.

⁷ *Diario de Valencia*, 3 de desembre de 1816 i 9 de gener de 1817, núm. 64 i 9, pp. 267 i 34. Arxiu de la Confraria de la Mare de Déu dels Desemparats de València, *Llibre de l'Administració de Desemparats i Sentenciats (1759-1817)*, 116, f. 154v.

Miquel Maians Verdú (1785-1817) i Josep Llorca Peiró (1789-1817)

Uns altres olivers que també van intervenir en els assalts de la Nucua i Orbeta van ser Miquel Maians Verdú i el soldat del Regiment d'Infanteria de Savoia, Josep Llorca Peiró. Tots dos i el vilallonguer Vicent Mascarell Seguí, *Seguinet*, eren enjudiciats pel Consell de Guerra Permanent al desembre de 1817. El 12 de desembre d'aquell any eren ajusticiats a València Miquel Maians Verdú i Seguinet. El destí que va patir Josep Llorca Peiró és una incògnita. Mentre que el *Diario de Valencia* anuncia que el soldat d'Oliva havia de ser afusellat a la capital del País Valencià, l'Arxiu de la Confraria de la Mare de Déu dels Desemparats de València no recull cap partida de defunció a nom seu.⁸

Miquel Maians Verdú fou batejat a l'església de Sant Roc el 26 d'abril de 1785 i era fill dels olivers Antoni Maians Alemany i Francesca Maria Verdú Tur. El 12 de juny de 1805 es va esposar amb Vicenta Català Calataiud, parroquiana de Sant Roc. D'aquest enllaç van nàixer tres femelles: Clara Francesca (batejada el 21 de març de 1808); Rosa Tomasa (batejada el 4 de maig de 1811); i Marianna Casilda (batejada el 9 d'abril de 1815).⁹ Miquel Maians Verdú comptava amb trenta-dos anys quan exhalava l'ànima. Llavors, les seues tres filles tenien nou anys, sis i dos, respectivament. Per la seua banda, Josep Llorca Peiró va nàixer el 12 d'agost de 1789 i era fill de l'oliver Francesc Llorca Femenia i la fontera Francesca Peiró Montsonís. El 27 de juliol de 1812 s'amullerava amb Manuela Costa Català, parroquiana de Sant Roc, amb qui

Diario de Valencia, 12 de desembre de 1817 (Font: Hemeroteca de València).

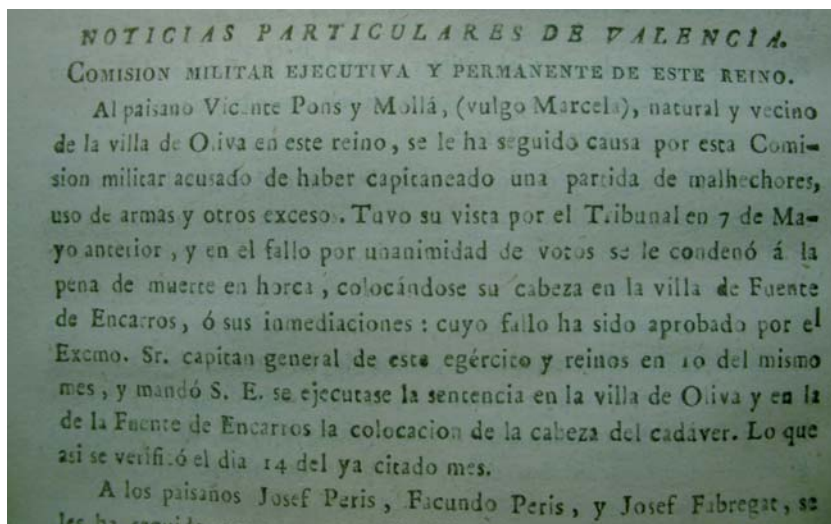
⁸ *Diario de Valencia*, 12 de desembre de 1817, núm. 102, p. 410. Arxiu de la Confraria de la Mare de Déu dels Desemparats de València, *Llibre de l'Administració de Desemparats i Sentenciats (1759-1817)*, 116, f. 158.

⁹ Arxiu Parroquial de Sant Roc, *Quinque Libri*, Batejos, A.1.9, f. 96v; *Quinque Libri*, Matrimonis, A.1.11, f. 48v; *Quinque Libri*, Batejos, A.1.11, ff. 173v i 249; *Quinque Libri*, Batejos, A.1.12, f. 62.

va tindre un únic fill: Josep (nascut el 24 de març de 1816).¹⁰ Josep Llorca Peiró comptava amb vint-i-vuit anys en el moment de ser condemnat a la pena de mort, mentre que el seu fill tenia vint mesos.

Vicent Pous Mollà, *Marcel·la* (1794-1825)

Durant la Dècada Ominosa, el consell de guerra instal·lat a la capital del País Valencià va prosseguir la tasca de jutjar els lladres acaçats i també els seus col·laboradors. Al setembre de 1824, compareixia davant l'estrada del dit tribunal un matrimoni d'Oliva, acusat d'ajudar i proporcionar menjar a un esbart de bandits. Els personatges en qüestió eren Vicent Pous Mollà, dit *Marcel·la*, i la seua dona, Vicenta Sòria Ribera. Encara que ambdós eren posats en llibertat sota caució juratòria, el procés restava obert i podia reprendre's en qualsevol moment amb el vist i plau del capità general.¹¹ I ausades que la causa tornava a ser examinada, ja que Marcel·la no havia mudat la pell i havia continuat passant de la ratlla. El 7 de maig de 1825, l'oliver era enjudiciat per la Comissió Militar i, en acabant, sentenciat a ser penjat en la forca, pena que s'executava a la plaça Major d'Oliva una setmana després. Seguidament, el cap de Marcel·la era col·locat a la Font d'en Carròs, on suposadament havia comés els crims més horribles. Aquest tipus de càstig especial s'aplicava quan un bandoler era extremadament perillós.¹² Marcel·la fou batejat a Sant Roc el 7 de març de 1794 i era fill dels olivers Josep Pous Frígola i Josepa Mollà Gregori. El 23 de febrer de 1811 es casava amb Vicenta Sòria Ribera, parroquiana de Sant Roc, amb qui va tindre quatre fills: Vicent Manuel (nascut el 23 de desembre de 1811); Josep (nascut el 6 de març de

Diario de Valencia, 7 de juny de 1825 (Font: Hemeroteca de València).

¹⁰ Arxiu Parroquial de Santa Maria, *Quinque Libri*, Batejos, Tom 6, 1-3, p. 595. Arxiu Parroquial de Sant Roc, *Quinque Libri*, Matrimonis, A.1.12, f. 176v; *Quinque Libri*, Batejos, A.1.12, f. 78v.

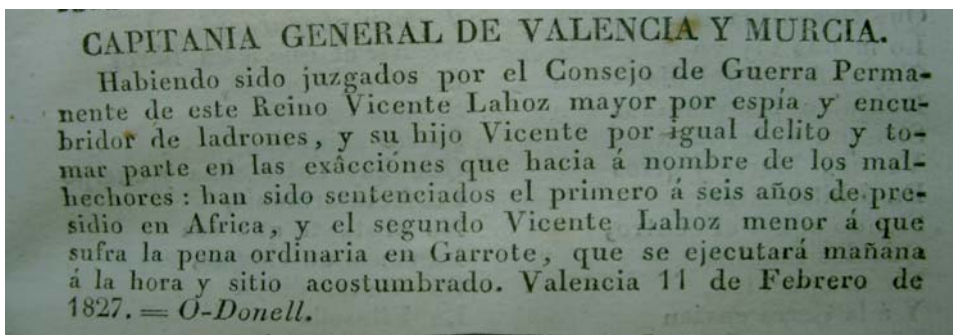
¹¹ *Diario de Valencia*, 23 de febrer de 1825, núm. 54, p. 284.

¹² *Diario de Valencia*, 6 de maig i 7 de juny de 1825, núm. 36 i 68, pp. 192 i 358. Arxiu Parroquial de Sant Roc, *Difunts*, Tom 3, A.5.1, f. 68. Arxiu Parroquial de Santa Maria, *Quinque Libri*, Tom 18, Defuncions, f. 33.

1815 i mort dos dies després); Joan Baptista (nascut el 24 de març de 1817 i mort el 27 d'octubre de 1819); i Antònia Sebastiana (nascuda el 20 de gener de 1820).¹³ Quan Marcel·la era enforcat, comptava amb trenta-un anys, mentre que el seu fill major en tenia tretze i la menuda cinc.

Vicent Lahoz Morera (1805-1827)

Al llarg de 1827, el Consell de Guerra Permanent no va parar de rebre sumaris i gent detinguda que procedia de la governació de Dénia. Un total de vint-i-tres individus de diferents localitats dels voltants eren posats a la disposició de l'esmentat tribunal militar. Entre ells es trobaven els olivers Vicent Lahoz Company i el seu fill Vicent Lahoz Morera, els quals eren jutjats al febrer d'aquell any. Mentre al primer li queien sis anys de presidi a Àfrica “per espia i encobridor de lladres”, el segon sofria la pena de garrot el 12 de febrer a la plaça del Mercat de València, pels mateixos delictes comesos per son pare i, sobretot, “per prendre part en les exaccions que feia en nom dels malfactors”.¹⁴ Vicent Lahoz Morera, batejat a Sant Roc el 3 de març de 1805, era fill de Vicent Lahoz Company i Rosa Morera Castells, tots dos d'Oliva. Vicent Lahoz Morera estava esposat amb Rosa Canemàs Roig i era pare d'una xiqueta, Maria Rosa, nascuda el 24 de gener de 1825.¹⁵ En el moment de ser ajusticiat, l'oliver tenia vint-i-un anys i la seua filla dos.

Diario de Valencia, 12 de febrer de 1827 (Font: Hemeroteca de València)

Baptista Malonda Roig (1793-1827)

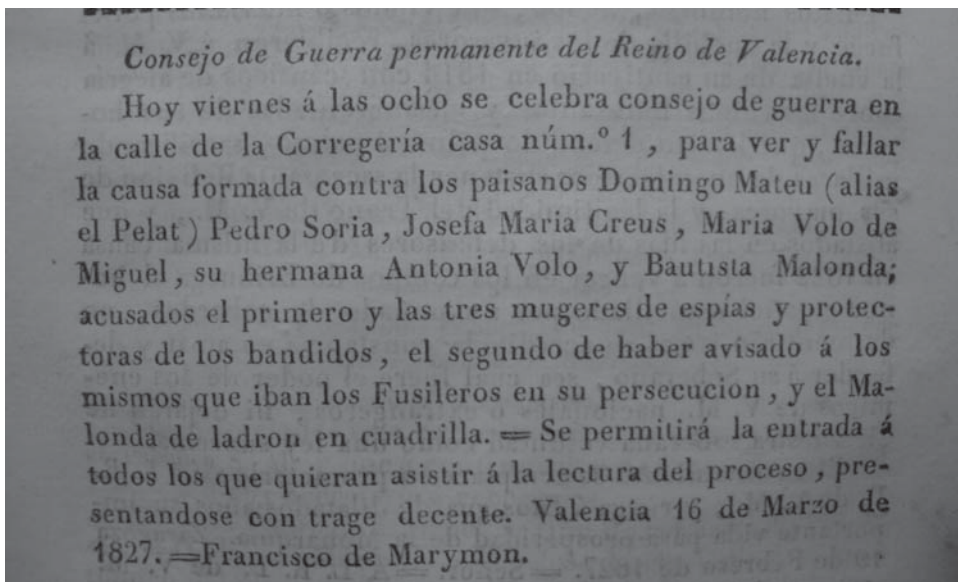
Altres sis olivers també van ser empaperats en 1827 pel Consell de Guerra Permanent. El 16 de març d'aquell any eren enjudiciats Baptista Malonda Roig, Pere Sòria, Doménech Mateu, dit *el Pelat*, Josepa Maria Creus i les germanes Antònia i Maria Bolo. Dotze dies més tard, Malonda i altres tres bandits eren engarrotats a la

¹³ Arxiu Parroquial de Sant Roc, *Quinque Libri*, Batejos, A.1.10, f. 165v; *Quinque Libri*, Matrimonis, A.1.11, f. 100; *Quinque Libri*, Batejos, A.1.11, f. 260; *Quinque Libri*, Batejos, A.1.12, ff. 60v, 99 i 145; *Quinque Libri*, Difunts, A.1.12, ff. 277 i 334.

¹⁴ *Diario de Valencia*, 12 de febrer de 1827, núm. 43, p. 201. Arxiu de la Confraria de la Mare de Déu dels Desemparats de València, *Llibre de Desemparats i Ajusticiats (1818-1835)*, 117, f. 36.

¹⁵ Arxiu Parroquial de Sant Roc, *Quinque Libri*, Batejos, A.1.11, f. 94; Batejos, A.1.8, f. 52.

vila d'Oliva, per ser el "teatre dels seus crims".¹⁶ Baptista Malonda Roig fou batejat a Santa Maria el 9 de febrer de 1793 i era fill de l'oliver Josep Malonda Climent i la fornallera Maria Roig Morell. El 22 d'abril de 1811 va contraure matrimoni amb Josepa Maria Blanes Vidal, parroquiana de Sant Roc, amb qui va tindre tres fills: Maria Rosa (nascuda el 6 de juny de 1814); Josep (nascut el 27 de juny de 1818); i Josepa Maria (nascuda el 29 d'octubre de 1820).¹⁷ Quan Malonda era escabetxat, comptava amb trenta-quatre anys. Aleshores, la major dels seus fills, Maria Rosa, tenia dotze anys; Josep, vuit; i la més menuda, Josepa Maria, sis anys.

Diario de Valencia, 16 de març de 1827 (Font: Hemeroteca de València).

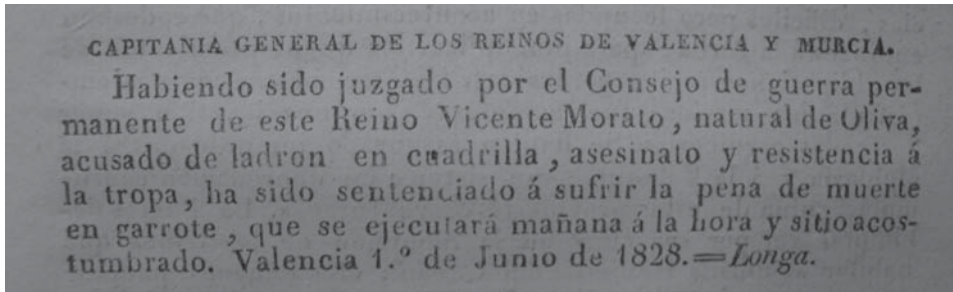
Vicent Morató Seguí (1794-1828)

Al maig de 1828, el Consell de Guerra Permanent processava l'oliver Vicent Morató Seguí pels delictes de lladre en quadrilla, assassinat i resistència a la tropa. El 2 de juny d'aquell any, Morató sofria la pena de garrot a la capital del País Valencià. Pocs dies abans, la seua cònjuge, Rosa Maurí Pons, també havia passat davant el susdit tribunal, inculpada d'haver comés diversos crims.¹⁸ Vicent Morató Seguí fou batejat a Sant Roc el 18 de desembre de 1794 i era fill dels olivers Francesc Morató Piera i Vicenta Seguí Bertomeu. El 6 de gener de 1814, Morató es va amullerar amb Rosa Maurí Pons, parroquiana de Santa Maria. L'oliver era pare de Maria Rosa (nascuda el

¹⁶ Arxiu Parroquial de Santa Maria, *Quinque Libri*, Tom 18, Defuncions, ff. 45 i 46/46v. *Diario de Valencia*, 16 i 30 de març de 1827, núm. 75 i 89, pp. 365 i 438.

¹⁷ Arxiu Parroquial de Santa Maria, *Quinque Libri*, Batejos, Tom 6, I-3, p. 627; *Batejos*, Tom 7, I-4, ff. 62v, 93v i 115. Arxiu Parroquial de Sant Roc, *Quinque Libri*, Matrimonis, A.1.11, f. 102v.

¹⁸ *Diario de Valencia*, 18 i 29 de maig i 2 de juny de 1828, núm. 48, 59 i 63, pp. 258, 324 i 347. Arxiu de la Confraria de la Mare de Déu dels Desemparats, *Libre de Desemparats i Ajusticiats (1818-1835)*, 117, f. 43.

Diario de Valencia, 2 de juny de 1828 (Font: Hemeroteca de València).

28 de desembre de 1814); Clara Maria (nascuda el 28 d'abril de 1820); Josepa Maria (nascuda el 23 de setembre de 1822); i Francesc (nascut el 14 de novembre de 1826).¹⁹ En el moment de ser executat, Morató tenia trenta-tres anys i les tres filles tretze, vuit i cinc anys, mentre que el menut en tenia divuit mesos.

Joaquim Bernabeu Morell, *Sempere* (1812-1836)

Als últims dies d'agost de 1836, ja durant la Regència de Maria Cristina, consort de Ferran VII i mare d'Isabel II, un roder d'Oliva era trobat mort a la partida de la Bassa Roja de Fornà. Es tractava de Joaquim Bernabeu Morell, més conegut amb el sobrenom de *Sempere*. Sempere fou batejat a Sant Roc el 8 d'octubre de 1812 i era fill dels olivers Joaquim Bernabeu Fuster i Salvadora Morell Mena. En 1832 s'esposava amb Maria Vicenta Català Climent, amb qui va tindre dos fills: Joaquim (batejat el 21 de desembre de 1833) i Vicenta (batejada el 19 de novembre de 1835).²⁰ Sempere comptava amb vint-i-tres anys quan perdia la vida. Llavors, el seu fill major tenia dos anys i vuit mesos, mentre que la menuda acabava de complir els nou mesos.

Característiques comunes de les vuit biografies

Després de repassar alguns dels aspectes personals dels vuit bandolers d'Oliva subjectes a estudi, ens adonem que molts dels apunts coincideixen. Per trams d'edat, hi ha tres entre els vint-i-u i els vint-i-vuit anys i cinc entre els trenta-u i els trenta-set anys. Dit d'una altra manera, tres són menors de trenta anys, mentre que cinc són majors de trenta anys i menors de quaranta. Dels vuit, hi ha sis que naixen al barri del Raval. Els altres dos són batejats a Santa Maria. Tots estan casats i, fins i tot, són pares de família.

Dels vuit que són condemnats a la pena capital, set són acusats per cometre un il·lícit contra la propietat privada: el Peixeruc, Miquel Maians Verdú, Josep Llorca Peiró i Baptista Malonda Roig, per robatori en quadrilla; Antoni Vicent Garcia, per saltejador de camins; Vicent Lahoz Morera, per exigir exaccions en nom dels bandits; i Vicent Morató Seguí, per lladre en quadrilla i, a més a més, per assassinat i resistència

¹⁹ Arxiu Parroquial de Sant Roc, *Quinke Libri*, Batejos, A.1.10, f. 179. Arxiu Parroquial de Santa Maria, Matrimonis, Tom 25, f. 38; *Batejos i Confirmacions*, Tom 7, 1-4, ff. 66, 111, 133 i 199.

²⁰ Arxiu Parroquial de Sant Bernat Abat de Fornà, *Quinke Libri*, Difunts, f. 182. Arxiu Parroquial de Sant Roc, *Quinke Libri*, Batejos, A.1.12, f. 15; *Batejos*, A.1.8, ff. 220v i 268v.

a la tropa. A només un, Marcel·la, li imputen els delictes de comandar una colla de roders i ús d'armes.

Bandolers olivers abatuts a tirs

A part dels sotmesos a consell de guerra, hi ha quatre olivers que són liquidats per les forces d'ordre públic o apareixen morts en diferents indrets de la contornada. Dels quatre esmentats, Francesc Eivissa, dit *Vinyes*, perd la vida a mitjan juny de 1820, després d'intentar robar amb altres vint-i-quatre individus a cal degà de la Col·legiata de Gandia, mentre que Vicent Navarro és abatut per la justícia a Pego al febrer de 1821.²¹

El bandolerisme, el gran oblidat de la historiografia tradicional

Fins ara, els historiadors sempre havien descartat la investigació del bandolerisme, principalment, per dos motius. Bé perquè el consideraven un fenomen marginal, bé perquè creien que mancava d'importància. Aqueixa tendència s'havia basat, en bona mesura, en dos arguments. L'un, imputable al caire imprecís i ambigu, i alhora complicat i heterogeni, de l'assumpte que ens ocupa; i l'altre, inherent al mateix tarannà dels historiadors d'abans, que solien ser homes instruits i criats en l'àmbit urbà, motiu

“Los Jabalíes: Recuerdos del bandolerismo”. Font: Biblioteca Nacional, Hemeroteca Digital, *Nuevo Mundo*, 3 de gener de 1900 (Marcelino de Unceta y López).

²¹ Arxiu Parroquial de la Col·legiata de Gandia, *Difunts*, Tom XXII, f. 331. Arxiu Parroquial de l'Assumpció de Pego, *Quinque Libri*, T12, VII/11 APP, *Defuncions*, f. 307.

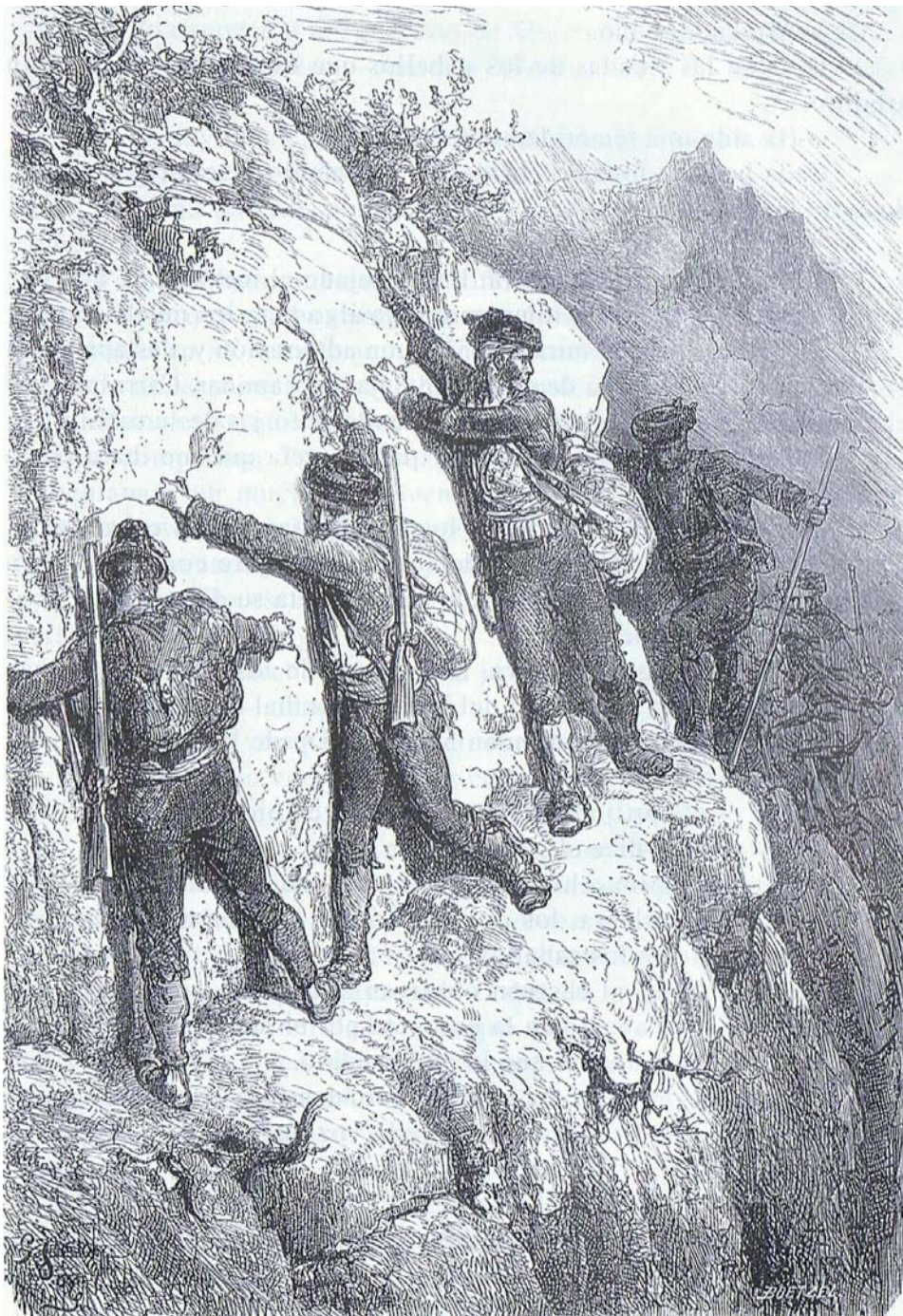
pel qual deixaven de costat o, senzillament, no es fixaven en la gent que era diferent a ells. I en l'univers del bandidatge abunden els homes i les dones que no saben llegir ni escriure. Persones incultes i analfabetes que quasi sempre són conegudes pels seus malnoms. Nosaltres no podem caure en el mateix error que han caigut els investigadors que ens han precedit. Hem de fugir dels pretextos que han marcat les principals línies d'actuació de la historiografia tradicional. Ja va ser hora que el bandolerisme tinga el reconeixement que es mereix i siga tractat com un moviment de rellevància general que té el seu propi pes en la Història Moderna i Contemporània. Ja és hora que el bandidatge tinga un enfocament seriós que s'aparte dels plantejaments equivocats, i malauradament generalitzats, que tendien a encasellar-lo com a simple anècdota o sèrie inconnexa de curiositats individuals que, sovint, apareixien en les notes a peu de pàgina dels llibres d'Història.

El bandolerisme valencià de primeries del segle XIX no sorgeix del no-res. Més bé, es tracta d'un graó més en l'evolució d'aquest moviment social. Un moviment que pertany a un món familiaritzat des d'antic amb l'Estat i tots els ens i els òrgans que el formen, com ara polítics, alcaldes i autoritats locals; jutges i advocats; militars, soldats i cossos policials; alcaïts, carcellers i presons; funcionaris de tota mena i, àdhuc, cobradors de contribucions. El bandidatge, nogensmenys, també està relacionat amb les diferències socials entre rics i pobres, amb l'explotació i els conflictes de classe, amb els hisendats i els senyors, amb els comerciants i, inclús, amb la terra. Podríem dir que els lligams de solidaritat per parentiu, combinats amb els vincles territorials, són la clau per començar a comprendre el funcionament de les anomenades societats primitives o preindustrials.

Quan s'analiza a fons el bandolerisme com a fenomen social, ens trobem amb dues classes extremes de bandit. En una punta, hi ha l'anomenat bandoler de la venjança de sang, el qual no és un bandit social que s'enfronta al ric, sinó més bé un individu que lluita amb els de la seua sang i per als de la seua sang (ja siguen pobres, ja siguen rics) contra un altre grup de parentiu. Un exemple del susdit cas el localitzem a la Marina Alta, on durant el segle XVII hi hagué dues faccions enemistades: les d'Eugeni Cruanyes i Francesc Jolvi. En l'altre costat, tenim el llegendari Robin Hood, que és aquell llaurador que s'aixeca contra les arbitrietats i les injustícies dels terratinents usurers. L'heroi de les antigues balades angleses és el prototipus de rebel social que reparteix entre els pobres allò que roba als rics i que mai mata excepte en legítima defensa o per pura venjança. I d'un pol a l'altre, o siga, entre el bandoler de la venjança de sang i el Robin Hood, s'escalona tota una gamma d'evolució històrica.

El bandidatge és un fenomen universal que, generalment, manca d'organització i d'ideologia. Diguem-ne que és una forma de protesta endèmica del llaurador contra la tirania i la pobresa. Potser, és el mode de protesta més primitiu. Les societats arcaïques o precapitalistes no coneixen altres formes d'autodefensa més eficaces. És una mena de somni confús que anhela posar límits als abusos dels poderosos i els opressors. Les ambicions dels bandolers són, però, poques. Volen un món tradicional on els homes tinguen un tracte just. En cap moment, desitgen un món nou i perfeccionat.

La població, lluny d'ajudar les autoritats a capturar els roders, els protegeix contra elles. Heus ací la causa incoada contra Baptista Malonda Roig i tres bandits més, on també són empaperats altres cinc olivers. I açò, per què passa? Les víctimes dels bandolers solen ser els enemics essencials dels pobres: senyors, rics, hisendats,

“Contrabandistes”. Font: *Viaje por España*, Charles Davillier i Gustave Doré, 1998.

comerciants, prestamistes, polítics, jutges, advocats, notaris, rectors, etc. La gent del poble té una noció peculiar de com s'ha d'aplicar la justícia, noció que, per cert, és diametralment oposada a la que tenen els governants. Els homes que es posen a viure al marge de la llei ho fan perquè han comés alguna infracció penal (de vegades, lleu), una acció que, segons l'opinió popular, no és delictiva. Ací naixen els lligams d'amistat i complicitat entre la gent del poble i els roders. En altres paraules, d'ací brolla la simpatia que les classes populars senten pels bandits. Ara bé, el bandoler només gaudirà de protecció natural de la gent del seu entorn i serà considerat com a un home honrat o, millor dit, com a no culpable de delictes, si mai no ha infringit els valors locals. El roder, per tant, necessita un alt grau de vinculació amb el seu territori, que és generalment el del seu naixement, i amb la seua gent, que és la principal font d'abastiment i ajuda.

Tot i això, el bandit és un criminal davant dels ulls de l'Estat o dels grups dominants de la societat. Un home adquireix la categoria de delinqüent quan l'Estat s'entremet en els plets privats. L'Estat persegueix tot aquell súbdit que ha transgredit la norma i, a partir d'aqueix moment, el perseguit fug perquè no sap què farà amb ell el sistema. Un sistema que ni coneix ni entén els llauradors. Un sistema que tampoc és entés pels llauradors.

FONTS DE CONSULTA

1) Arxiu Històric de Pego

Correspondència

Secció IIa, Grup VIIIé, 2519/34 (1800-1808).

Secció IIa, Grup VIIIé, 2520/35 (1809-1810).

Secció IIa, Grup VIIIé, 2521/36 (1811-1814).

Secció IIa, Grup VIIIé, 2522/37 (1815-1820).

Secció IIa, Grup VIIIé, 2523/38 (1821-1825).

Secció IIa, Grup VIIIé, 2524/39 (1826-1844).

Secció IIa, Grup VIIIé, 2525/40 (1839-1857).

2) Biblioteca Valenciana

Manuscrits

Arxius Personals

Arxiu de la Confraria de la Mare de Déu dels Desemparats

Llibre de l'Administració de Desemparats i Sentenciats (1759-1817), 116.

Llibre de Desemparats i Ajusticiats (1818-1835), 117.

3) Biblioteca Nacional

Biblioteca Digital Hispánica (www.bne.es)

Hemeroteca Digital.

- 4) Hemeroteca de València
Diario de Valencia, anys 1814, 1815, 1816, 1817, 1818, 1819, 1820, 1821, 1822, 1823, 1824, 1825, 1826, 1827, 1828, 1829 i 1830.
- 5) Arxiu Parroquial de l'Assumpció de Pego
Quinque Libri, T12, Defuncions (1801-1824), VIII/11 APP.
- 6) Arxiu Parroquial de la Col·legiata de Gandia
Difunts, Tom XXII (1798-1830).
- 7) Arxiu Parroquial de Sant Bernat Abat de Fornà
Quinque Libri, Tom 5, Defuncions (1824-1862).
- 8) Arxiu Parroquial de Sant Francesc de Paula del Ràfol d'Almúnia
Quinque Libri, Tom 5, Defuncions (1825-1838).
- 9) Arxiu Parroquial de Santa Maria la Major d'Oliva
Quinque Libri, Tom 6, Batejos i Difunts (1748-1808), I-3.
Quinque Libri, Tom 7, Batejos i Confirmacions (1807-1838), I-4.
Quinque Libri, Tom 18, Defuncions (1821-1851).
Quinque Libri, Tom 25, Matrimonis (1807-1838), I-22.
- 10) Arxiu Parroquial de Sant Roc d'Oliva
Quinque Libri, Batejos (1778-1785), A.1.9 (LB).
Quinque Libri, Batejos (1786-1794), A.1.10 (LB).
Quinque Libri, Batejos, Matrimonis i Difunts (1801-1811), A.1.11 (LB).
Quinque Libri, Batejos, Matrimonis i Difunts (1812-1821), A.1.12 (LB).
Quinque Libri, Batejos (1822-1837), A.1.8.
Defuncions, Tom 3, (1822-1830), A.5.1.
Defuncions, Tom 4, (1831-1843), A.5.2.

BIBLIOGRAFIA

- AGUADO, Ana María, "El desmoronamiento del Antiguo Régimen: la Ominosa Década", dins *Historia del Pueblo Valenciano II*, 1988, pp. 613-632.
- ALONSO I LÓPEZ, Jesús Eduard, *Història de la Safor*, 1999.
- ARCOS I MARTÍNEZ, Manel, *La senda dels lladres: Bandolerisme als voltants de la serra de Mostalla (1806-1839)*, 2009.
- ARDIT LUCAS, Manuel, "Bandolerisme i delinqüència a les acaballes de l'Antic Règim (País Valencià, 1759-1843)", *Recerques: Història, Economia i Cultura*, 3, 1974, pp. 137-152.
- BLAY NAVARRO, Juan, *Documentos y datos para la historia de la ciudad de Oliva*, 1960.

- BURDIEL, Isabel, “Guerra y revolución burguesa”, dins *Historia del Pueblo Valenciano II*, 1988, pp. 633-652.
- CAMARENA MAHIQUES, Josep, “De la historia de Oliva y Rebollet”, dins *Iniciación a la historia de Oliva*, 1988³, pp. 125-243.
- ESCUADERO GUTIÉRREZ, Antonio, “El bandolerismo valenciano (1814-1823)”, *Qüestions Valencianes. Del Cénia al Segura*, 1, 1979, pp. 211-236.
- GARCIA I MARTÍNEZ, Sebastià, *Bandolers, corsaris i moriscos*, 1980.
- HOBBSAWM, Eric J., *Bandidos*, 2003.
- HOBBSAWM, Eric J., *Rebeldes primitivos: Estudio sobre las formas arcaicas de los movimientos sociales en los siglos XIX y XX*, 2003.
- MOLAS RIBALTA, Pere, *La Audiencia Borbónica del Reino de Valencia*, 1999.
- PALOP RAMOS, José-Miguel, “Creación y establecimiento de la Compañía de Fusileros del Reino de Valencia”, *Estudis*, 24, 1998, pp. 339-354.
- PALOP RAMOS, José-Miguel, “La militarización del orden público a finales del reinado de Carlos III: la Instrucción de 1784”, *Revista de Historia Moderna*, 22, 2004, pp. 453-486.
- PALOP RAMOS, José-Miguel, “Militares y civiles ante el control del orden público: la Compañía suelta de Fusileros del Reino de Valencia”, *Estudis*, 32, 2006, pp. 321-364.
- ROMERO, Mari Cruz, “Monarquía absoluta y revolución liberal (1814-1823)”, dins *Historia del Pueblo Valenciano II*, 1988, pp. 593-612.
- RUIZ TORRES, Pedro, “Del feudalismo al capitalismo: el final de una época”, dins *Historia del Pueblo Valenciano II*, 1988, pp. 573-592.
- SASTRE REUS, Mª José – SESER PÉREZ, Rosa, “El archivo de la gobernación de Dénia: aproximación al estudio institucional”, dins *III Congrés d’Estudis de la Marina Alta. Actes*, 1990, pp. 227-236.
- SESER PÉREZ, Rosa, “La vila de Xàbia borbònica i austriacista”, *Aguaits 24-25*, 2007, pp. 163-198.
- SOLER PASCUAL, Emilio, *Bandoleros: Mito y realidad en el romanticismo español*, 2006.
- TORRES FAUS, Francesc, *La província de Xàtiva: història d’una il·lusió efímera (d’abril de 1822 a octubre de 1823)*, 2001.

MANEL ARCOS MARTÍNEZ
 Periodista investigador i autor de
La senda dels lladres (PUV, 2009)

RESTAURACIÓ D'UNA XEMENEIA DE FÀBRICA CERÀMICA. INTERVENCIÓ EN EL PATRIMONI INDUSTRIAL PROTEGIT

VICENT FRANCESC LLOPIS CARDONA
Arquitecte Tècnic

INTRODUCCIÓ

El següent article correspon a la ponència realitzada per Vicent F. Llopis Cardona dins la V Convenció Tècnica i Tecnològica de l'Arquitectura Tècnica, realitzada a Albacete durant el dies 25, 26 i 27 de març de 2009. El contingut d'aquesta conferència ja havia estat prèviament publicada (en format digital) dins el corresponent llibre d'actes. La present edició presenta, traduït al valencià i en format paper, el text de les actes, amb lleugeres modificacions.

La convenció esmentada, que s'hi celebra cada tres anys, té un caràcter estatal, i en ella es tracten temes d'important rellevància per al sector professional. En aquesta convenció, arquitectes tècnics de tota Espanya es formen, s'informen, transmeten experiències i debaten sobre el treball diari que desenvolupen, compartint inquietuds amb altres sectors vinculats en el procés edificador.

La cinquena edició, sota el lema "Construint el futur", comptà amb la presència del jove arquitecte tècnic d'Oliva Vicent Llopis, qui, després de diverses fases de selecció, tingué l'honor de presentar la seua ponència "Restauració d'una Xemeneia de Fàbrica Ceràmica. Intervenció en el Patrimoni Industrial Protegit" dintre de l'apartat *Intervenció en Edificis Existents*. Ponència que tot seguit transcrivim.

Abans, però, cal esmentar que, d'entre la gran quantitat de resums presentats al comitè tècnic seleccionador, sols se'n seleccionaren cent per a ser publicats al llibre d'actes. I d'aquests, sols la meitat van se exposats públicament al congrés. Així doncs, mitjançant l'esmentada (que tot seguit poden llegir), el tècnic autor representà, en la mesura corresponent, tant a Oliva i al seu patrimoni industrial, com al col·lectiu d'arquitectes tècnics del Col·legi Oficial d'Aparelladors, Arquitectes Tècnics i Enginyers d'Edificació.

Poques intervencions de restauració han causat tanta preocupació als prop de quinze propietaris de xemeneies en la ciutat d'Oliva, des que es va realitzar la primera obra de conservació d'aquests vertaders fòssils de l'arquitectura industrial. Protegides pel Pla General d'Ordenació Urbana, han estat testimonis de la vertadera revolució industrial en la ciutat, dedicant-se totes elles a la producció artesanal de rajoles i taulells de fang. Aquesta comunicació intentarà posar de manifest d'exhaustiu treball realitzat, tant en la redacció del projecte com en el procés de conservació, proposant les solucions necessàries als problemes estructurals i compositius, amb una determinada metodologia de treball, per mitjà dels diferents estudis previs realitzats,

com la recerca de documentació històrica, alçaments planimètrics, entrevistes amb els metres d'obra, proves de laboratori i microscòpies, entre altres.

HISTÒRIA I TRAMA URBANA D'OLIVA

El terme municipal d'Oliva, emplaçat en la comarca de la Safor, al sud de la comarca de la Safor, actua de fita natural, mitjançant el riu Molinell, entre les províncies costaneres d'Alacant i València. Cal dir que el terme municipal fou inclòs en la demarcació d'Alacant en realitzar-se la primera divisió provincial d'Espanya pel Reial Decret de Divisió Territorial de 1833, passant a formar part definitivament de la província de València en la rectificació de 1847. L'etimologia del topònim, segons l'historiador i canonge Roc Chabàs, era *Auriba*, *Auliba* o *Oriba*. En el *Llibre del Repartiment del Regne d'Aragó* apareix com *Oriba*, que el propi Chabàs no dubtà en relacionar amb una etimologia llatina més antiga, fent-lo derivar d'*Ad-ripam*, és a dir, "lloc emplaçat en un monticle de pedra junt a la mar".

L'orografia del terme està formada pels sistemes Ibèric i Bètic, definint la topografia local i el seu desenvolupament, destacant el Tossal Gros amb 296 metres, Covatelles amb 357 metres i el Pla dels Frares amb 464 metres d'altitud. Tenint especial significat la Muntanyeta de Santa Anna de 94 metres, on estan situats la vila i el raval d'Oliva.

La hidrografia correspon a dues tipologies definides i diferenciades, como són els rius i barrancs, per una banda, i els ullals, braçals i fonts, per l'altra. Del primer grup destaquem el riu Molinell o Racons, que naix en la serra Segària (a Pego), i el riu Vedat o Bullent que naix en les Aigües de Pego. Així mateix, cal destacar el barranc de la Gallinera, sent aquest el més important dels existents, com el barranc del Xiricull i del Carritjar, entre d'altres, i els mal anomenats Riuet dels Frares i Riu d'Alfadalí, que són de caudal estacional. Del segon gran grup podem destacar les fonts de Puça, de Sant Antoni, del Rubiol i de l'Om.

El terme municipal amaga en la seua extensió nombrosos jaciments de diverses èpoques. Així podem dir que els antics pobladors de les terres de l'actual terme, van ocupar conjunts rocosos que l'envolten com poden ser el jaciment Lític del Collado, restes íberes del Castellar i epígrafs llatins de l'Elca, entre altres. En les terres d'Oliva, tal vegada habitara l'home des de temps remots, durant un llarg temps anomenat paleolític inferior. Són d'aquesta etapa, protagonitzada per l'home de Neandertal, i caracteritzada per la indústria lítica, denominada Musteriense, els objectes més antics trobats en la cova Foradada, com les fulles de sílex, el nucli de les quals està tallat de forma bifacial.

La ciutat d'Oliva amaga i camufla en la seua trama urbana gran multitud d'edificis de caràcter singular, símbol inequívoc de la cultura, societat i economia dels avantpassats, reflex d'esdeveniments i estils constructius. Si a partir de l'any 733, amb l'arribada dels invasors musulmans, s'acaba l'Edat Antiga, bé és cert que, avui en dia, una part d'aquesta trama urbana es manté, com és el cas del raval, barri moro amb estrets i empinats carrers, com pot ser el carrer Lahoz. Seguint el traçat de l'antiga muralla que envoltava la ciutat vella, trobem el portal de Santa Maria, que és la porta

nord de la ciutat, la qual connecta el camí vell de Xàtiva amb el nucli de la vila. Molt a prop estava el Palau Comtal dels Centelles, avui en dia desaparegut, d'estil renaixentista espanyol, construït a partir de 1449 quant Alfons V atorgà a F. Gilabert de Centelles el títol de comte d'Oliva. Distingirem l'església de Santa Maria, l'arquitecte de la qual fou José Cardona Pertusa (1672-1732), el Cenobi dels Pares Franciscans de Santa Maria del Pi, dessacralitzat i en ruïna des del terratrèmol de 1598, i, com no, l'església parroquial de Sant Roc d'Oliva, l'origen de la qual fou la mesquita existent al raval de la ciutat, convertida al culte cristià l'any 1534, segons es descriu en

Imatge Passeig dels Rajolars, principi anys 50.

el llibre *De la erección y desmembración de Parroquias* de Joan de Ribera. Més concretament destacarem la Capella de la Comunió, inaugurada el 1749, el seu estil neoclàssic fa d'aquesta construcció una arquitectura singular, no sols per a la ciutat d'Oliva, sinó per a la resta de la comarca i província. Aquesta Capella, per sort, està sent restaurada per un equip multidisciplinar, des de l'any 2001. Restauració que ha donat els seus fruits tant a nivell arquitectònic com històric, donat que s'ha clarificat la informació possiblement errònia que es donava com a certa fins aleshores, o mostrant físicament la seua vertadera imatge de fa més de 250 anys.

ANTECEDENTS

Quan es va admetre l'encàrrec professional de redactar el projecte de conservació de la xemeneia propietat de *Cerámica Olivense*, i la seua posterior direcció i coordinació de seguretat en la fase d'execució material, hom va ser conscient que la intervenció hauria de ser el més estricta, clara i seriosa possible. Calia seguir una metodologia prèviament definida per aquests tipus de treballs, tenint en compte la pràctica inexistència de documentació al respecte, partint de zero i sempre sense perdre de vista que es tracta d'elements protegits del patrimoni de la ciutat d'Oliva. A aquestes directrius encara caldria afegir la de la perfecció (o, almenys, estar molt a prop d'ella), donat que era la primera intervenció d'aquest tipus, i això significava que es prendria com a referència per a futures intervencions.

El projecte va prendre forma en tres blocs, que, a la vegada, s'enquadraren en tres volums diferents. El primer es va destinar al projecte pròpiament dit, és a dir, a la documentació habitual que tots coneixem:

- *Memòries*, en les quals es va reflectir una introducció, dades rellevants dels agents, objectius, normativa urbanística, superfícies d'actuació, descripció del procés industrial, investigació en la documentació històrica, anàlisi de sistemes constructius, estudi de patologies, proposta d'intervenció, fotografies, càlculs d'estabilitat...

- *Plec de condicions, medicions i pressupost, annex I*: Documents de l'arxiu municipal.

- *Annex II*: Transcripció de l'entrevista als mestres obrers,

- i *Plànols*.

El segon volum es va destinar exclusivament a l'*Estudi bàsic de Seguretat i Salut*, mentre que al tercer volum es van recollir tota una sèrie de resultats, actes i proves de laboratori, realitzats per a conèixer més la realitat matèrica de la xemeneia objecte d'estudi.

ESTUDIS PREVIS

Investigació de documentació històrica

Consultats els arxius municipals, es tingué la gran sort de disposar del projecte inicial i dels documents realitzats per atorgar la corresponent llicència municipal d'obres, tant del rajolar com de la xemeneia. Un 28 de juliol de 1947, el Sr. V.S.C., major d'edat, d'estat casat, de professió rajoler...

“EXPONE: Que en la Partida Santa Ana desea llevar a cabo unas obras de Construcción de una fábrica de ladrillo con arreglo al plano que se acompaña”.

Posteriorment, i amb data 30 d'agost de 1947, el tècnic municipal informa:

que no ve inconveniente en que se acceda a lo solicitado, siempre que se ajusten las obras al proyecto adjunto y se realicen bajo dirección facultativa”.

Finalment, i en sessió del dia 5 de setembre de 1947:

“ACUERDO: Visto el escrito de Vte Sendra Cardona, en el que solicita autorización para construir una fábrica de ladrillos, (...) y de conformidad con el informe del técnico municipal, (...), se acuerda por unanimidad acceder a lo solicitado, (...), previo pago de los derechos de tarifas vigentes y sin perjuicio de terceros”.

Firmant-ho l'alcalde el 9 de setembre de 1947.

Investigació constructiva i inspecció visual

Aprofitant la possibilitat d'entrevistar-nos amb un mestre d'obres i del seu ajudant, especialistes ambdós de la construcció de xemeneies, concretàrem una reunió per esbrinar en primera persona com es realitzaven les emblemàtiques construccions. El primer d'ells era Eloy Garrido, natural d'Alcantarilla (Múrcia), i el segon Emilio Andrés, natural d'Oliva (aleshores, mestre i ajudant, respectivament).

De la conversació mantinguda (durant més d'una hora), vam extraure dades de vital importància, que fins aquell moment desconeixíem o consideràvem només hipòtesis. Entre les quals cal destacar:

- la construcció es realitzava per l'interior, sobre unes creus de fusta ancorades cada 50 cm. en forats per a la bastida,

Imatge de l'equip d'obriers, any 1947.

- cada jornada s'elevava 2 m., parant la construcció al migdia, ja que començava a bufar el vent de llevat,
- els fonaments són de formigó en massa, sense definir clarament la dosificació,
- el morter és de calç, amb una dosificació aproximada de 2:3, (calç: sorra), amb una aportació extra de ciment en les juntes de la base,
- juntes de 2 cm.,
- diàmetre interior de 80 a 100 cm.
- la forma tronco-cònica es realitzava per a millorar l'evacuació dels fums davant possibles turbulències, i per a millorar l'ancoratge del conjunt, augmentant la seua resistència,
- disposició de garres interiors cada 50 cm.,
- pendent cada metre per decreix: 2,5 cm., en altura,
- murs d'espessor variable.

Una vegada obtingudes les dades anteriorment enumerades, i per a comprovar-les (sobretot les mètriques), es va sol·licitar la col·laboració del Consorci Provincial de València de Bombers per tal que aportara un vehicle d'altura per a la inspecció. A la vegada, es va realitzar un alçament topogràfic d'una de les cares paral·leles a la patologia que veurem tot seguit.

La inspecció fou costosa i complicada, donat que el vial d'accés era estret i dificultava les maniobres del braç, que operava amb les seues màximes directrius de seguretat; així i tot, l'altura assolida fou insuficient davant els 44 metres d'alçada total del monument. Afortunadament, sí fou suficient per a tindre una visió més precisa de l'estat de la xemeneia, i de la seua realitat mètrica i física.

Imatge vehicle d'altura Bombers en el vial.

Estudi geotècnic

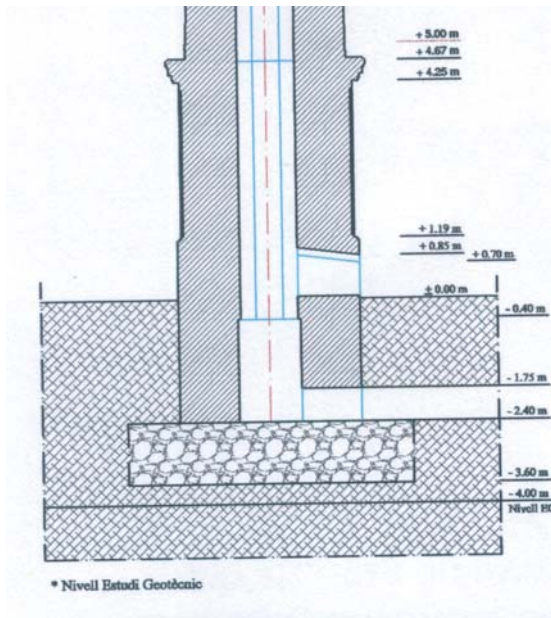
Seguint amb el contrast de dades, es va proposar un estudi geotècnic mitjançant l'execució d'un sondeig a rotació mecànica, amb extracció d'un testimoni continu amb sonda rotativa. L'objectiu d'aquest estudi era conèixer les característiques geotècniques de les diferents capes que conformen el subsòl, i determinar las característiques del material on recolza la fonamentació (aquesta inclosa).

La profunditat de penetració, determinada prèviament, fou de 4m. Durant els treballs es va prendre una mostra inalterada de paret grossa, i altres mostres alterades mitjançant el sistema normalitzat de l'assaig (SPT), realitzant-se, alhora, un assaig de penetració estàndard amb punta oberta.

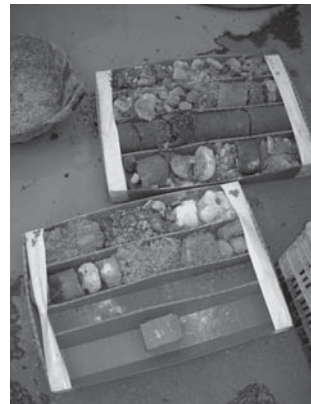
De les dades obtingudes s'extrau que la fonamentació, d'1,20 metres, és de formigó en massa, de caràcter heterogeni, trobant-se buits en el seu volum, recolzant-se sobre una capa de graves en matriu argilo-sorrenca, de compacitat molt densa, a 2,80 m. de profunditat respecte de la cota del vial.

Escala Gráfica	Nivel	Potencia	Estratigrafia	Descripción
1	I	2,80		De 0,00 a 2,80m: Relleno antrópico (Arcilla limosa de color marrón con gravas de naturaleza carbonatada, restos de ladrillos y fragmentos de hormigón).
2	II	1,20		De 2,80 a 4,00m: Gravas y bolos carbonatados frecuentes de compacidad densa-muy densa en matriz arcillosa-arenosa de color beige.

Estratigrafia del subsòl

Secció base xemeneia

Imatge caixa mostres SPT.

Trencament testimoni de formigó

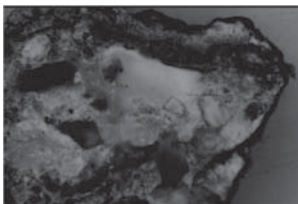
Testimonis de formigó

Aprofitant les mostres extretes del terreny, es va preparar una proveta testimoni del formigó aparegut per determinar la resistència d'aquest. Sols es va obtenir una mostra amb la suficient dimensió i forma per ser assajada. Els resultats obtinguts foren assimilats amb caràcter representatiu de la resta del volum de formigó en la cimentació.

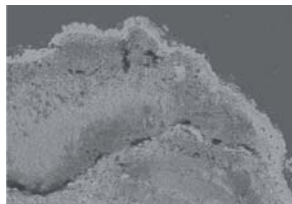
CARACTERÍSTIQUES DE LA PRESA										
LOCALITZACIÓ:			Terreny en base pedestal xemeneia.							
DATA PRESA:			27/06/2005							
DESCRIPCIÓ:			Material de mostreig de l'estudi geotècnic.							
DADES VISUALS:			Proveta testimoni. Dimensions: 77,7mm diàmetre per 83,3mm d'altura Pes de 864 grams. Àrids rodats, granulometria diversa, matriu cimentant a base de ciment Portland, dosificació desconeguda, relació A/C desconeguda, compactació desconeguda.							
EQUIP ASSAIG/PRECISIÓ				CONSERVACIÓ			OPERARI DEL TRENCAMENT		DATA TRENCAMENT	
CODEIN /CLASE 1ªS /UNE7474/92				Tª AMBIENT			M. N.		14/07/2005	
Mostra	Diàmetre (mm)	Altura (mm)*	Pes (g)	Densitat (g/cm ³)	Altura (mm)**	Càrrega t(kN)	Mpa	Coef. Esbeltesa	Factor correcció	Resist. (Mpa)
T-1	77,70	82,30	864	2,21	86,10	83,00	17,50	1,11	0,90	15,80
* altura sense refrentar										
** altura amb refrentat							Kp/cm ²		158	

Microscòpies

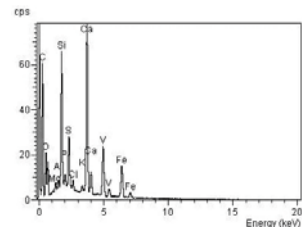
Continuant amb les investigacions, i aprofitant les mostres extretes del fust de la columna, es procedí a realitzar una estratigrafia d'una mostra de ceràmica del fust, mitjançant macrofotografia de 6 augments per esbrinar la penetració de la crosta negra amb una profunditat mitja de 65µm. Paral·lelament, el laboratori de l'Institut de Restauració del Patrimoni de la Universitat Politècnica de València, realitzà el corresponent mostreig en peces similars a les anteriors mitjançant Microscòpia Òptica (LM), i Microscòpia Electrònica d'agranat, combinat amb Espectrometria de rajos X per dispersió d'energies (SEM/EDX).

Fotografia 50 augments.
Microscòpia Òptica (LM).
Microfotografia amb llum incident XPL x50.

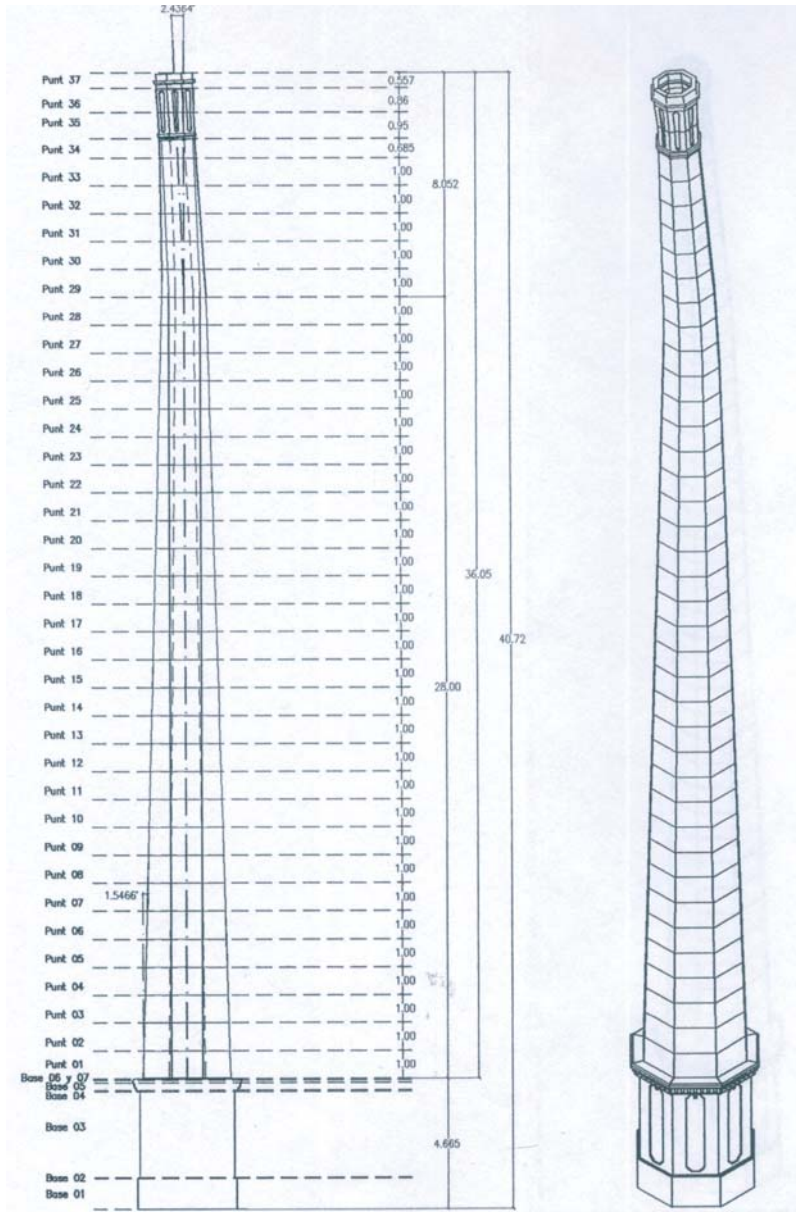
Fotografia 200 augments
Microscòpia Electrònica (SEM).
Electrons retrodispersats. Secció transversal x200. Capa brúcia i dipòsits

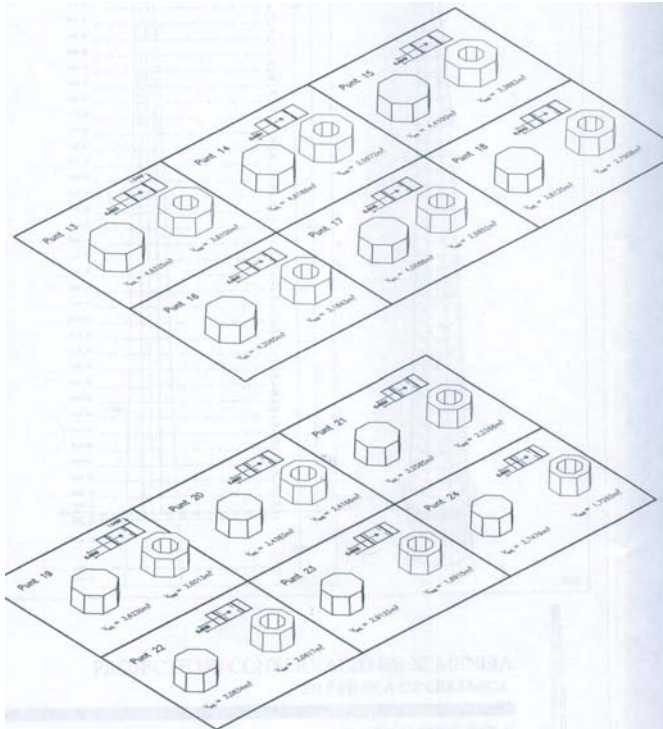
Spot 7. Espectrometria Rajos X (EDX). Spot 7: microgrànic en Fe-V i Sulfat de calci en capa obscura

Interpretació dels resultats

Capa obscura superficial amb un espessor de $58\pm 10\mu\text{m}$ integrada per partícules carbonoses visibles mitjançant microscopi òptic, sulfat de calç, format a partir de contaminants atmosfèrics rics en SO_2 i partícules metàl·liques riques en Fe-V, procedents de la combustió de fuels. Pasta rica en àrid tipus silícic i feldespatíc, integrada en una matriu silícica rica en ferro i calç.

3D i Seccions per mòduls

Planta esquemàtica dels mòduls

Breu estudi d'estabilitat

Recopilant les dades obtingudes anteriorment, junt amb les mostres de rajoles i morter, es va realitzar un model, idealitzant tant els materials com l'execució (suposant que són homogènis i sense alteracions particulars). El càlcul va consistir, simplement, en resultats físics per a comprovar si la força resultant del pes propi passa per l'eix neutre (o, en el seu defecte, el més pròxim possible) sense sobrepassar les dimensions del nucli central.

Per tal de poder-ho realitzar, es va seccionar la totalitat de la construcció en mòduls d'un metre d'altura, indicant en cadascun d'ells el CdM. Seguidament, i mitjançant la densitat de la rajola (considerant l'homogeneïtat de l'element), es va obtenir com a resultat que:

- de la secció 1 a la 28, les forces pes dels anells no suposen cap problema,
- de la secció 29 a 34, la resultant de les forces per anell ja no passen per l'eix neutre però es mantenen dintre del nucli central,
- mentre que de la secció 35 a 37, les forces sobrepassen les dimensions del nucli central i, per tant, la inestabilitat és evident.

Tot això, sumat al conjunt de clavills, feien que la construcció tinguera una inestabilitat considerable. El seu equilibri era degut, sense cap dubte, a l'adherència del morter, la trava de les peces ceràmiques i el gran pes del conjunt.

Quadre de resultats

Ref. Anell	Volum (m ³)	Massa (t)	Altura Parcial (m)	Altura Total (m)	cdm X (m)	cdm Y (m)	Wx (txm)	Wy (txm)	Base (m)	Núcli central (m)	E.N. (%)
37	0,1959	0,402	0,557	40,717	0,311	40,439	0,12	16,24	1,288	0,215	144,9%
36	0,3200	0,656	0,860	40,160	0,276	39,730	0,18	26,06	1,270	0,212	130,6%
35	0,2915	0,598	0,950	39,300	0,242	38,825	0,14	23,20	1,271	0,212	114,1%
34	0,1878	0,385	0,685	38,350	0,207	37,992	0,08	14,63	1,269	0,212	98,0%
33	0,3727	0,764	1,000	37,665	0,173	37,142	0,13	28,38	1,325	0,221	78,2%
32	0,4939	1,012	1,000	36,665	0,138	36,142	0,14	36,59	1,380	0,230	60,1%
31	0,6200	1,271	1,000	35,665	0,104	35,142	0,13	44,67	1,435	0,239	43,3%
30	0,7513	1,540	1,000	34,665	0,069	34,142	0,11	52,58	1,490	0,248	27,8%
29	0,8876	1,820	1,000	33,665	0,035	33,142	0,06	60,30	1,570	0,262	13,2%
28	1,1131	2,282	1,000	32,665	0,000	32,142	0,00	73,34	1,632	0,272	0,0%
27	1,2591	2,581	1,000	31,665	0,000	31,142	0,00	80,38	1,686	0,281	0,0%

PROJECTE

Generalitats

El projecte de conservació es va redactar a petició dels representants de l'empresa cooperativa *Ceràmica Olivense*, sense perdre de vista (i mantenint) les directrius de:

- Pla General d'Ordenació Urbana, en el que s'informa que les xemeneies dels rajolars estan incloses dins del Catàleg, amb protecció singular, (article 107 Normes Urbanístiques), permetent-se sols obres de restauració amb sanejament. Així mateix, l'article 129 de les esmentades Normes, obliga a la seua conservació per tractar-se d'un element arquitectònic que configura el paisatge d'Oliva.

- Llei 4/1998 del Patrimoni Cultural Valencià, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, que en el Preàmbul I indica que el patrimoni cultural és una de les principals senyes d'identitat del poble valencià, sent, aquesta Llei, el marc legal de l'acció pública i privada dirigida a la conservació, difusió i foment, segons s'indica en el Preàmbul II. En el seu article 4, apartat 2.a: correspon a les entitats locals l'obligació de protegir i donar a conèixer els valors del patrimoni cultural respectiu, adoptant les mesures cautelars necessàries per tal d'evitar el seu deteriorament, pèrdua o destrucció. Mentre que l'article 5 indica que els propietaris i posseïdors de béns del patrimoni cultural valencià han de custodiar-los i conservar-los adequadament per assegurar el manteniment dels valors i evitar la seua pèrdua, destrucció o deteriorament.

Estudi patològic

Per a detallar les diverses patologies de la xemeneia, aquestes es van separar en tres grans blocs: el primer a *nivell estructural*, tractant-se aquelles afeccions amb la finalitat d'estabilitzar el conjunt, el segon a *nivell estètic*, tractant-se aquelles afeccions amb la singularitat pròpia dels acabats, i el tercer a *nivell compositiu*, és a dir, aquelles afeccions que incideixen directament al conjunt de les construccions. Sent els dos últims grups els que no afecten la seguretat de la construcció.

Dins de cada nivell es contemplaven les patologies relacionades amb: la *base*, el *fust*

o la *corona*. Del conjunt d'aquests podem destacar els següents, donant importància a les imatges.

Proposta d'intervenció

Segons el criteri d'actuació determinat, i les patologies analitzades, es decideix actuar:

Corona. Vista nord-est.

Nivell estructural

Clavills verticals, horitzontals i escalonats, afectant els primers a l'estabilitat en l'eix horitzontal, els segons a l'estabilitat vertical i els tercers col·laboren amb les dos tipologies anteriors.

Clavills en corona, peces soltes, meteorització de peces ceràmiques. Restes i marques de l'anell metàl·lic superior desaparegut.

Fust de la columna. Vista nord-est

Nivell estructural

Clavills verticals, horitzontals i escalonats, afectant els primers a l'estabilitat en l'eix horitzontal, els segons a l'estabilitat vertical i els tercers col·laboren amb les dos tipologies anteriors.

Clavills que recorren la totalitat del fust, ocasionant: afo-nament, pèrdua d'horitzontalitat, obertura excessiva de juntes, pèrdua de peces ceràmiques, meteorització, desplaçaments d'anells seccionats.

Desplom. Vista general.

Nivell estructural

Clavills verticals, horitzontals i escalonats, afectant els primers a l'estabilitat en l'eix horitzontal, els segons a l'estabilitat vertical i els tercers col·laboren amb les dos tipologies anteriors. Capa d'ennegriment.

Vista general de l'afonament d'uns 80 cm, mesurats des de l'eix.

Afonament. Vista general des de la base.

Nivell estructural

Clavills verticals, horitzontals i escalonats, afectant els primers a l'estabilitat en l'eix horitzontal, els segons a l'estabilitat vertical i els tercers col·laboren amb les dos tipologies anteriors. Pèrdua de peces ceràmiques, peces soltes.

Corona. Vista sud

Nivell estètic

Pèrdua de peces ceràmiques per impacte elèctric. Ennegriment. Peces soltes.

Fust. Crosta dels combustibles

Nivell estètic

Crosta de contaminació adherida, deguda a la combustió en el procés de la cocció llançada a l'atmosfera per mitjà de la xemeneia auxiliar.

Detall crosta negra

Nivell estètic

Detall de la crosta de contaminació adherida, deguda a la combustió en el procés de la cocción llançada a l'atmosfera per mitjà de la xemeneia auxiliar.

A nivell estructural:

En la totalitat de la base, fust i corona. Cosit de clavills, horitzontals, verticals i escalonats, amb varetes roscades d'acer inoxidable, combinant-les amb varetes de fibra de vidre (segons la dimensió del clavill a tractar), prèvia execució del corresponent perforament, neteja interior i injecció de morters de resina. Els clavills es reompliran amb morter de calç, enriquit amb morter de ciment blanc pigmentat en obra, amb una aplicació de color per a la seua integració en el conjunt.

A nivell estètic:

En la corona, reconstrucció del buit existent, mitjançant peces ceràmiques rebudes amb morter de calç enriquit amb ciment, i assegurant-les amb varetes de fibra de vidre. Amb caràcter general, projecció d'arena de sílice, a pressió, distància i temps d'aplicació adequats segons les proves realitzades prèviament. Aquest mètode deuria eliminar la crosta ennegrida procedent de la combustió, els dipòsits de sals, i les colònies biològiques existents al llarg de la construcció; però sense eliminar la patina del temps (reflectida en la cara exposada de la rajola), que li confereix unes tonalitats típiques i específiques a la construcció, barrejant-se i donant-li un cromatisme natural. Amb posterioritat, caldrà aplicar una impregnació hidròfuga i fungicida, per tal de previndre l'aparició d'algues, molses i fons, així com evitar l'absorció d'aigua i agents contaminats, l'aparició de eflorescències, i l'adherència de la pol·lució ambiental provinent de la combustió de la cocción.

A nivell compositiu:

Degut a l'altura de la construcció, es va plantejar la col·locació d'un para-llamps, del tipus Franklin, junt al corresponent cablejat de presa a terra per a un correcte funcionament de la nova instal·lació de protecció front al llamp. Així mateix es dissenya un corredor perimetral en la base de la xemeneia per deixar-la exenta i permetre una lectura total i completa de l'edifici, com mostren els plànols originals, sense edificis adherits que desvirtuen la visió del conjunt.

5.- EXECUCIÓ MATERIAL

Una vegada realitzats tots els tràmits, incloent la presentació pública als mitjans de comunicació del projecte i de l'inici dels treballs, es va realitzar un resum de la intervenció de la forma més gràfica possible, enfocant-la com si fos un quadern de camp.

Després de muntar la bastida, amb les corresponents mesures de seguretat i salut, es va procedir a realitzar la primera presa de contacte, detectant-s'hi el primer gran problema: els últims huit metres estaven totalment meteoritzats, la qual cosa impedia el cosit projectat, ja que les peces estaven tan afectades (i amb tanta agressivitat), que la mateixa pasta ceràmica mostrava un elevat grau de descohesió, fent impossible l'estabilitat dels taladres, les resines i les varetes. Les peces ceràmiques es desfeien en les nostres mans. No podíem fer res, calia canviar l'estratègia d'atac de forma immediata. Aquest fet ens va obligar a convocar una reunió d'urgència amb l'empresa constructora, la propietat, companys amics de professió i tècnics municipals, per tractar l'assumpte amb el major rigor i punts de vista. Després de diverses opinions, totes elles encertades, prenguérem la decisió de realitzar una solució híbrida entre totes elles: enderrocar i reconstruir els últims huit metres afectats, cosint amb varetes roscades d'acer inoxidable la resta, reintegrant, volumètrica i cromàticament, les línies dels clavills, reforçant la zona nova amb faixes en forma d'anell tensat i tirants d'acer inoxidable. Eixe mateix dia es va iniciar la fabricació de les peces aplantillades de les cantonades, amb les mateixes tècniques que les fabricades originàriament.

Peces aplantillades de cantonada a l'assegador

Enderroc parcial

Desmuntatge manual dels últims huit metres. Tots els treballs es van realitzar amb arns ancorat a lloc segur.

Enfaixat provisional

Per seguretat s'ordenà enfaixar la zona inferior de l'enderroc. Es van posar testimonis per previndre i estudiar possibles moviments.

Neteja per projecció d'arena

Neteja amb projecció d'arena, variant el temps d'exposició, la distància de projecció i la pressió.

Neteja amb projecció d'arena
A la part inferior observem la superfície de la xemeneia neta. A la part superior observem la crosta ennegrida.

Perforaments per al cosit
Perforaments de 15 mm. de diàmetre.

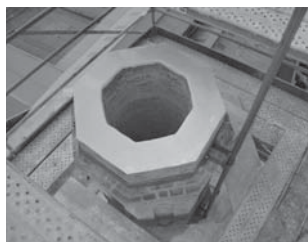
Cosit
Una vegada bufat amb aire l'interior del forat, s'injecta resina lliure de dissolvents, amb la penetració de la vareta roscada d'acer inoxidable.

Inici del nou fust. Reconstrucció
En la part inferior es pot veure el plànol horitzontal utilitzat com a cota 0 en la reconstrucció.

Detall reconstrucció corona i motllures
La corona junt als seus panells motllurats, fou la part amb més laboriositat en l'execució. Els regles estan presents per a mantindre les línies del con invertit.

Vista corona superior amb morter de protecció a base de resines i acabat amb pintura al silicat

Vista lateral corona acabada

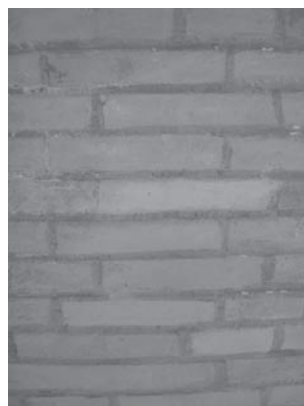
Detall ancoratge pal parallamps, i faixa d'acer inoxidable

Vista lateral xemeneia.
Vista una vegada neta, exempta de pols, rejuntades les clivelles i punts de cosit.

Reintegració cromàtica
Reintegració cromàtica a base de pintures al silicat, amb una paleta cromàtica definida, a base de silicat potàssic i estabilitzadors orgànics.

Detall reintegració
Detall de la reintegració per confondre l'acabat dels clavills amb la resta. Aplicació final d'hidrofugació a base de siloxans, permetent la difusió del vapor d'aigua.

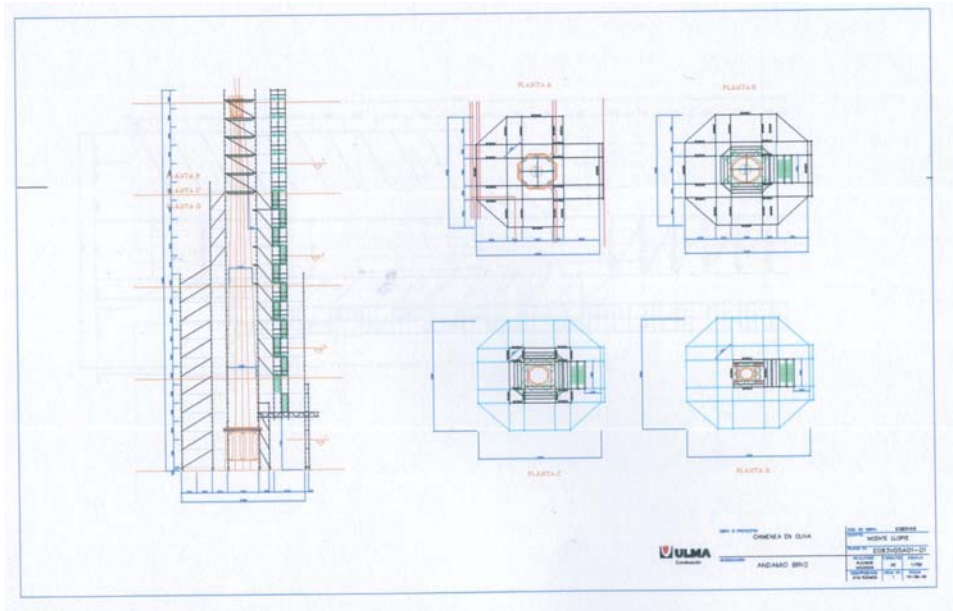
SEGURETAT I SALUT

Generalitats

El projecte de conservació, com s'ha dit anteriorment, portava adjunt el dossier II, dedicat exclusivament a l'*Estudi Bàsic de Seguretat i Salut*, que establia, durant l'execució de l'obra, les previsions respecte a la prevenció de riscos i accidents professionals, així com els serveis comuns als treballadors, segons el RD 1627/1997, de 24 d'octubre, pel qual s'estableixen les disposicions mínimes en matèria de seguretat i salut, definint-se a la vegada el deures, obligacions i compromisos, segons la Llei de Prevenció de Riscos Laborals. Aquest estudi tingué un especial interès i atenció en el camp de les bastides, doncs la totalitat dels treballs es van realitzar des de plataformes com a mitjà auxiliar, anant des d'una cota zero fins a una cota situada a 44 metres d'altura. Per a realitzar aquesta tasca, es portà a terme, de forma estricta i amb la màxima observació i vigilància, segons allò indicat al RD 2177/2004, de 12 de novembre, pel qual es modifica el RD 1215/1997, de 18 de juliol, pel qual s'estableixen les disposicions mínimes de seguretat i salut per a la utilització dels equips de treball, en matèria de treballs temporals en altura.

Vista general de la bastida

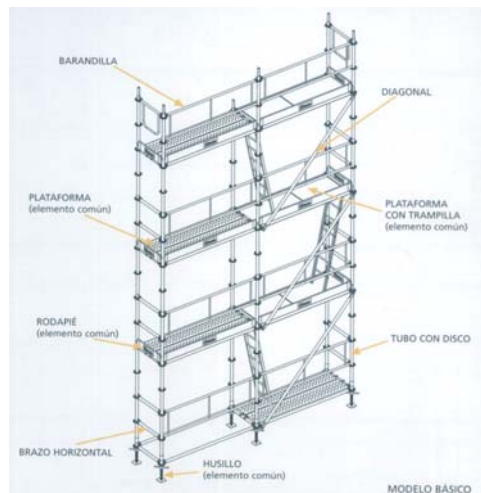

Esquema de la bastida

Estudi de la bastida

Per al muntatge de la bastida, seguint les especificacions esmentades al RD 2177/2004, s'exigí a l'empresa contractada per part de la promotora la resistència i els elements necessaris de recolzament i subjecció, per tal que la seua utilització en les condicions per a les que fou dissenyat no causara cap risc de caiguda per trencament o desplaçament, incloent un impacte vertical d'un possible desprendiment d'alguna secció del mur de fàbrica, durant l'enderroc parcial de la xemeneia.

Així mateix, i degut a la complexitat del muntatge i disposició de les peces, es va sol·licitar un projecte específic de càlcul i estabilitat d'aquest, presentant un pla de muntatge, d'utilització i de desmuntatge, a pesar de tindre el marcat CE, que l'empresa presentà.

Esquema bàsic tipus BRIO@ULMA

La bastida utilitzada està definida com a Bastida Multidireccional BRIO, de la casa comercial ULMA, dissenyada segons UNE 76-502-90 i Document d'Harmonització Europea HD-1000, relatiu a bastides de servei i de treballs com a elements prefabricats. Consta de peus verticals que, units mitjançant plataformes, braços horitzontals i diagonals, formen una estructura rígida d'acer (AE 275 B i AE 235 B), que permet suportar forces horitzontals i verticals.

Havent-se prohibit l'ancoratge a la xemeneia, i amb l'obligatorietat de ser autoestable, la bastida es va replantejar en tres seccions diferents: dels 0 als 20 m., amb una secció de 12x12m., dels 20 als 30 m., amb una secció de 6x6m., i fins al final amb una secció de 3x3m., totes elles reforçades pels mòduls destinats a corredors de comunicació horitzontal y vertical.

CONCLUSIÓ

L'obra realitzada (incloent el present escrit), tal vegada no haja estat la més encertada, ni la més idònia, però aquest tècnic, i la resta dels agents que hi van intervindre com assessors en cada fase del projecte i execució, des de la seua gènesi fins el desmuntatge de la bastida, cregueren en la solució adoptada finalment, i fou portada endavant amb total seguretat i confiança, amb consens i el major respecte possible cap a la construcció.

Partint d'una idea: la conservació de l'element, i mitjançant una metodologia definida, precisa, amb la permissivitat de la variabilitat en les solucions adoptades, s'arribà a la seua finalitat: deixar l'element objecte de la intervenció, conservat per a una posada en servei i posterior goig dels amants del patrimoni històric.

El treball realitzat ha estat el punt de partida per a realitzar un estudi en profunditat d'aquests monuments arquitectònics, ara les *“xemeneies, vestigis colossals, quasi fòssils de l'arquitectura industrial, pertanyents a una època passada, no molt llunyana, observen i esperen expectants l'evolució quotidiana, mirant de costat, el pas del temps.”*

FITXA TÈCNICA

Títol: Projecte de conservació de xemeneia de fàbrica ceràmica

Promotor: Cerámica Olivense, S. COOP. VALENCIANA (Empresa actual: Antic Fang, S.L.).

Projecte i Direcció: Vicent F Llopis Cardona. Arquitecte Tècnic

Bastides: Ulma C y E, S. Coop.

Constructora: Construcciones El Portell Olivense, S.L.

Laboratoris: Gandia Control S.L., Institut de Restauració del Patrimoni. Universitat Politècnica de València

Infografies: José Martínez de los Mozos.

Fotografies arxiu: Eloy Garrido i Emilio Andrés

Documents arxiu: Ajuntament d'Oliva

Alçament topogràfic: José Antonio Valcárcel Moreno. Topògraf

Protecció contra el llamp: Ingesco

Col·laboradors: Tots aquells que han participat en major o menor mesura.

Període d'execució: Maig-Setembre de 2006 (4 mesos)

Inversió aproximada: 110.000 €

Capital Obra: (100% privat) Cerámica Olivense, S. Coop. V.

Capital Llicències: Condonació 95% taxa llicència urbanística. Ajuntament d'Oliva

VICENT FRANCESC LLOPIS CARDONA
Arquitecte Tècnic

Vista d'abans de les obres

Vista de després de les obres

ELS EMBLEMES HERÀLDICS DELS CENTELLES EN LA GÈNESI MEDIEVAL DE L'HERÀLDICA

JOAN FRANCESC PI I APARICI
Arxiver Municipal de Sueca

L'heràldica en la historiografia actual

Les investigacions sobre el coneixement heràldic demostraven, historiogràficament, una llarga època de decadència real que va començar amb el triomf de les idees revolucionàries del segle XIX (o, almenys, paral·lela a elles). L'heràldica va entrar en un període de desprestigi, la seua aparent estreta relació amb l'Antic Règim i amb la noblesa de sang, va conduir a la seua postergació com matèria d'estudi i, en molts casos, a un autèntic abandó pels historiadors més seriosos d'ampla mira per al seu temps. Els esdeveniments polítics, socials i econòmics generaren una nova societat, que, profundament diversa, va veure amb indiferència i menyspreu l'heràldica, considerant-la una antiquada distracció, pròpia d'aficionats amb manies nobiliàries. Aquest prejudici ideològic va provocar, per exemple, que la comissió de l'Acadèmia de la Història, que el 1868 -any de la revolució que va destronar l'Isabel II- en informar “*sobre el escudo de armas y atributos de carácter nacional*” que havia d'encunyar-s'hi en les monedes, haguera de justificar l'ús heràldic; i ho va fer recorrent al raonament que es feia servir “*en naciones tan libres como Bélgica, Inglaterra, la República Suiza e Italia*”, malgrat ser un sistema “*nacido con el feudalismo y relegado entre las lenguas muertas desde la caída de los privilegios nobiliarios*”.¹

L'heràldica es contempla amb nous ulls, a començament del present segle, com a disciplina instrumental inclosa entre les més útils tècniques historiogràfiques. Açò no vol dir, de cap manera, que la seua guerra particular amb els vells prejudicis ideològics haja estat superada, només que el panorama actual no és tan negatiu com en moments passats. Els especialistes en les conegudes ciències auxiliars de la història -sigil·lografia, paleografia, epigrafia, diplomàtica, etc- i els medievalistes estan conscienciats d'aquest camp històric i aborden les investigacions heràldiques com un objecte substantiu per ell mateix, i des de l'òptica metodològica dels equips interdisciplinars.²

¹ SALAZAR Y ACHA, Jaime de, “La pervivencia de un prejuicio ideológico”, dins *Boletín de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, nº 39, Madrid, 2001.

² Si l'*Instituto Salazar y Castro*, depenent, en el seu origen, del *Consejo Superior de Investigaciones Científicas*, és un clàssic en la docència genealògica i heràldica, en els últims anys han aparegut altres institucions vinculades a la universitat, que promocionen aquest tipus d'estudis, com són els cursos d'*Introducción a la*

Si això passa als àmbits acadèmic i universitari, al món del ciutadà comú també es detecta una curiositat important sobre els estudis d'heràldica que els fa acostar-s'hi cap aquesta disciplina amb criteris seriosos i joiosos, que justifiquen (uns) l'aparició d'associacions heràldiques locals o territorials, i (altres) el comerç indiscriminat d'escuts de cognoms.

En la ment de les persones sempre hi ha dues preguntes primigènies: Com es generaren els escuts? I, quin serà el meu escut? Bàsicament intentarem explicar al lector les claus per a l'enteniment de l'heràldica europea en les seues vessants de la gestació i la difusió. També oferim la catalogació d'un mostrari de fonts documentals de l'emblema heràldic dels Centelles, emmarcant l'ús i utilitat de l'heràldica en el seu temps. En definitiva, la sociabilitat que n'obtinguè (i de la qual encara en reté). No ens plantegem, en aquest article, esbrinar l'emblema heràldic que pugua escorcollar qualsevol privat.

La gramàtica del blasó

Per a la moderna historiografia, el lèxic més correcte a emprar com a substantiu d'aquest objecte figuratiu és el d'*emblema heràldic*, i no els tradicionals de l'escut i el blasó, perquè la veu "escut" reduiria l'heràldica a l'ús militar d'aquesta peça defensiva, i la de "blasó" perquè fa referència a la descripció narrativa de l'emblema heràldic. Pel que fa al vocabulari heràldic, val dir que, a València, hem d'esperar al segle XVI per a trobar armorials figurats i blasonats (açò és: descriure narrativament l'emblema heràldic). Per tant, la veu "blasó" té un significat erroni en la societat burgesa actual.

Des de l'Edat Mitjana l'heràldica s'ha servit d'un llenguatge peculiar i força tècnic que ha aconseguit expressar amb concreció la representació gràfica de l'emblema heràldic. El francès anglonormand esdevingué la llengua pròpia de l'heràldica que, amb el seu lèxic i construccions cada vegada més pericials, varen singularitzar aquesta disciplina i l'allunyaren del llenguatge corrent. La qual cosa fou un encert, perquè recórrer a termes habituals com ara *roig* per comptes de *gules*; *blau* per comptes de *atzur*, *càbria* per compte de *xebro*, *llosa* per comptes de *losange*, o *fogasses* per a designar *besants* o *tortees* (*roels*, *rodelles*), haguera llevat a l'heràldica el misteri i la

heràldica, que organitza la *Fundación Claudio Sánchez-Albornoz*, amb l'auspici de la Universidad de Valladolid i el professorat del *Consejo Superior*, més alguns socis de l'*Asociación Española de Hidalgos a Fuero de España*. En l'àmbit administratiu, fora de l'*heràldica particular*, i amb la creació de la figura legal de la *comunitat autònoma*, la Generalitat Valenciana va crear el *Consell d'Heràldica i Vexil·lologia*, que vetla perquè la tramitació de l'heràldica municipal s'orienta cap a la tradició i la història local que la va generar, perquè és l'única que la pot representar. Té plena competència sobre la matèria per mitjà del *Real Decreto* del 28 de novembre de 1986, el *Régimen Jurídico de las Entidades Locales*, i el procediment d'adopció d'escuts municipals, va crear en 1990 el Consell Tècnic d'Heràldica i Vexil·lologia. Finalment, per Decret 116, del 21 de juny de 1994, el Govern valencià regula els criteris de l'heràldica valenciana, després d'haver celebrat en abril de 1992, a Xàtiva, el primer col·loqui dedicat a l'heràldica municipal, organitzat per la Conselleria d'Administració Pública, i millora aquests criteris amb el Decret 157/2000, de 17 d'octubre (D.O.G.V. n.º 3864, de 25 del mateix mes i any) al regular la rehabilitació d'escuts i banderes municipals d'ús immemorial.

bellesa que aquesta disciplina ofereix en tots els idiomes de prestigi.³

Conclusió al respecte: la gramàtica del blasó té un llenguatge tècnic, especialitzat, propi de professionals, que, premeditadament, l'allunyaren del llenguatge idiomàtic vernacle i també col·loquial, perquè va recórrer, sovint, a solucions franceses o a tecnicismes francesos. Això féu que els entesos en heràldica captaren tot el sentit d'un blasonament ben fet, i, només seguint els seus mots, eren capaços de dibuixar, amb tot detall, l'emblema que aquell blasonament descrivia.

Les fonts d'origen de les insígnies militars

Encara que, per a la historiografia tradicional, l'emblema heràldic va nàixer com una necessitat militar i es va convertir en un *signe* o *senyal* de reconeixement de qui comandava un host -segles x i xi-, ja no era patrimoni exclusiu d'aquest grup feudal quan anava a crear-se el Regne de València, el 1238. Anys abans, ja s'havia estés el seu ús per a activitats cíviques, econòmiques i religioses arreu d'Europa. En realitat, la gènesi d'aquests emblemes és múltiple, no està necessàriament unida al món militar, encara que sí al món cavalleresc, al qual imitaran la resta d'estaments.

Efectivament, les comunitats administratives, civils i religioses, com ciutats, viles, col·legis d'oficis i gremis, ordes militars o monestirs, que ja utilitzaven figuracions distintives des d'antic (les quals gravaven en segells des del segle XIII), tendeixen a tancar-los en perfils, i creen un objecte que s'entenia com signe heràldic.

En conseqüència, una primera fase d'aquesta gestació serà la que corresponga a la dels simples signes identificadors d'un individu o institució.

Per a ser més explícits direm que els emblemes, amb els seus dissenys plens i típics, no sorgiren per generació espontània. El cas del mercader valencià Jaume Benagés és il·lustratiu: al temps que comerciava amb teles, posseïa un equip militar compost per quatre ballestes i un croch, cinc llances, una espasa i un escut a la manera francesa amb el seu signe.⁴ Aquest bagatge bèl·lic obeïa a la corresponsabilitat pública que els ciutadans tenien de nodrir la milícia urbana que derivava del poder polític-cívic, recolzat pel poder econòmic que proporcionava la pràctica mercantil als ciutadans, i que estava ratificat pels furs fundacionals de la ciutat de València concedits per Jaume I. Aquesta va ser una via paral·lela, i no contraposada, a la gènesi altmedieval (que tradicionalment ha exposat Pastoureau) de la doble manera d'utilitzar els emblemes els *milites*: una, com signes individuals, pintats sobre els escuts, i dos, com signes col·lectius, en banderes i penons.⁵ I, també, paral·lela a la mecànica de successió del llinatge i, conseqüentment, de l'emblema (que explica Sánchez Saus) per a la noblesa

³ Per saber més de l'origen etimològic dels substantius i adjectius heràldics remetem el lector a l'obra RIQUER, Martí de, *L'heràldica catalana des de 1150 a 1550*, Edicions Crema, II toms, Barcelona, 1983.

⁴ Inventari dels béns del mercader Jaume Banagés, després de la seua mort de 22 d'agost de 1341. Protocols de Domingo Molner n° 2.923, Arxiu del Regne de València.

⁵ PASTOUREAU, M., "L'apparition des armoiries en Occident. Etat du problème", dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, CXXXIV, París, 1976, pp. 281-300, p. 294.

feudal, i normanda en particular.⁶ En definitiva, hi hagué tres maneres diferents i congruents de produir senyes d'identitat que, amb els segles, denominem heràldica.

El terme *senyal* i el seu ús és el corrent en els segles baixmedievals valencians per a referir-se a aquests objectes de distinció social. Veiem que s'empren en un procés obert en 1420 davant la Cúria de l'Oficialat de Morella.⁷ Es tracta d'un plet entre Joan Ram i Pere Ricart pel patronat d'un benefici instituït per la filla del cavaller En Berenguer Torà, esposa de Ximén Pérez de Arenoso, en la capella de Sant Blai de l'església de Santa Maria. En narrar la construcció de les dues primeres capelles en l'altar major, Sant Julià i Sant Blai, cita als propietaris que sostenien i augmentaven dites arquitectures.⁸ El mateix terme el trobem en l'inventari dels béns de Bernat Torres, mercader, de 16 de febrer de 1458.⁹ També, la mare del papa Alexandre VI, Isabel Borja, deia en el seu testament de 1463, que feia el senyal dels Borja a la manera del Papa; i diversos llinatges suecans dibuixaren els seus signes heràldics, sense perfils d'emblema, en els padrons de riquesa dels anys 1506 i 1509.¹⁰

La formació dels signes heràldics

La formació dels signes heràldics és un problema molt debatut.¹¹ Viciano enuncia quatre fonts d'inspiració, sobre com elegir les noves armes, en el capítol *Elección de nuevas armas* del seu tractat d'heràldica:

- Les armes dels seus deudos. Per exemple, els Marrades heretaren als Soler.
- El nom de la seua naturalesa. Açò vol dir el lloc geogràfic. Es produeix en un

⁶ SÁNCHEZ SAUS, Rafael, "De armerías, apellidos y estructuras de linaje", dins *España Medieval*, n° 17, Madrid, 1994, p 11:

"... las nuevas condiciones impuestas a las familias por la consolidación del modelo feudal de propiedad de la tierra y de ejercicio del poder político estaban determinando la evolución de la familia noble hacia la plena constitución de los linajes patrilineales y... del principio de primogenitura... como poseedora de la herencia [y] de las armas propias".

⁷ Es guarda en l'Arxiu Diocesà de Tortosa. EIXARCH FRASNO, J., "Per un millor coneixement de la nostra església major de Sta. Maria", dins *Au! Revista Comarcal dels Ports*, n° 34, Morella, 1995, pp. 20-21.

⁸ Els diferents testimonis declararen: "...que ni en les parets ni al sostre, no hi ha escolpides o pintades les armes dels Torans (un bou) ni de ningú altre... Sinó en un retaule antic, que solia star en la capella de Sent Blavi (sic)... Un toro figurat e axí mateix ha vist alt en lo cap de la dita capella una àguila figurada en una pedra... De manament del dit en Johan Ram, la dita capella fonch tota desbaratada de l'altar, del retaule... Lo primer altar... fonch lo de Sent Julià... E ha hoyt dir que el retaule que es en la dita capella el feu fer la dita na Sança Miquela, alias Ciutatella, e hi son pintats e figurats sos senyals... E que altres capelles les havien feytes singulars persones, car la capella de Sent Pere... los Asters, la de Sent Esteva e la de Sent Johan Evangeliste, los Vinatea, la de Sent Agostí, los Maestres, la de Sent Pere màrtir, en Ramon Nebot, la de Sent Benet e la de Sanct Esperit, que feu la Vila he y ajudaren los Brusques... E les de Sent Andreu e de Sent Jachme les feren los Belltalls, oncle e nebot, que foren archiprestes de la dita església...". EIXARCH FRASNO, J., "Per un millor coneixement...", pp. 20-21.

⁹ Llegim el següent ítem: *dos anells d'or, la hu, ab senyal de torres, l'altre ab senyal de ca per a sagellar*. Arxiu del Col·legi del Corpus Christi de València. Protocol d'Ambrosi Alegret n° 1121.

¹⁰ Les famílies Serra, Ferrer o Coll.

¹¹ Seguim l'esmentada obra de RIQUER, Martí de, *L'heràldica catalana...* Vegeu, principalment, GELBREATH-JÉQUIER, *Manuel du blason*, pp. 28-32.

nombre altíssim, tant de l'alta com de la baixa noblesa i ciutadans. És el cas dels Centelles (poble català), els Blanes (poble català), els Próxita (illa siciliana), la mateixa Casa Reial que utilitza el cognom Aragó, o els Lanuza, que el prenen de la vall més al nord de la de Tena, frontera virtual amb França, per la zona de la Gascunya.

- El del seu cognom.

- Recórrer al seu principi. Es refereix a la causa del seu despuntar, perquè les armes han de vindre per alguna causa. La coneguda i tradicional d'haver fet merescuts serveis i proeses militars al rei, que es plasmen en unes armes determinades per al futur.

En l'heràldica valenciana tenim quatre casos representatius d'aquest darrer enunciat: el dels Ferrandis de Mesa, si és certa l'anècdota protagonitzada en la conquesta de Còrdova. El dels Corella conquistadors de Nàpols. El del comte de Dénia, N'Alfons d'Aragó i Foix, el Vell, senyor de Gandia, que amb els seus serveis militars als Trastàmara castellans pactà l'obtenció del senyoriu de Villena,¹² elevat a marquesat, i incorporant aquest emblema al seu. I el dels Sanç, Arnau Sanç va ser alcaid de Castelnuovo (Nàpols) el 1439.

Aquests quatre casos existents representen accepcions diferents de com la milícia podia fabricar l'emblema o, en altres paraules, quines causes o motius expliquen la creació de les armes. Mentre que el dels Ferrandis de Mesa divulga una anècdota protagonitzada per ells en la presa de Còrdova, el dels Sanç incorpora les armes reials com a premi militar, és a dir, estem davant un enriquiment de l'emblema amb més elements gràcies a l'honor de dur les de la Casa Reial. El de N'Alfons representa l'acumulació de feus, i exemplifica que la relació amb allò reial no rau en les armes, sinó en la mecànica de concedir la monarquia alguna mercè: concedir-li un senyoriu nou. La causa dels serveis civils, burocràtics i diplomàtics, a la casa dinàstica, també es premiarà amb armeries, tenim els exemples dels Çaera, els Aymerich i els Amat. Guillem Çaera va ocupar el càrrec de Mestre Racional. Joan II d'Aragó va concedir les seues armes a Joan Aymerich en 1476,¹³ Jaume Amat va ser el virrei de Sardenya l'any 1507, i se li va concedir el títol de baró de Sorso.

El text de Viciana té un altre capítol titulat *De la origen de las insignias e armas*, que explica en general i somerament, que des dels reis hebreus de la bíblia -Saül- hi ha armes, i del seu temps històric es limita a dir que els cavallers que porten insígnies devien saber d'on procedien i a causa de què, sense entrar en més detalls, l'enuncia com un principi heràldic.

Sobre les filles, Viciana comenta que aquestes no heretaven les armes, només els fills. Malgrat açò, si les dones les adquirien era perquè adoptaven les dels seus marits, a l'igual que en el sistema anglonormand. Al respecte, la nostra heràldica indica que les dones valencianes sí que ostentaven els emblemes familiars, més els dels marits. Tenim les armes de Maria de Castella en el convent de la Trinitat de la ciutat de València, o les de Maria de Luna amb les armes pròpies i les reials del rei Martí,

¹² ARV. B, perg. 58. És la confirmació de l'acord signat entre Enrique de Trastàmara i Alfons el Vell, de 10 de juny de 1363 a Borriana i de 12 de juny de 1365 a Sagunt.

¹³ Pergamí de l'any 1476. *Archivio di Stato di Cagliari*.

el seu espòs. A la Corona d'Aragó i, en particular València, entre les reines, va ser habitual que l'emblema estiguera partit en pal amb les armes del marit al costat dret i les del llinatge de la muller al costat esquerra, sengles senceres o dimidiades (reduïdes en nombre). Alguns exemples són les armes de la mare i la tia d'Alexandre VI ja citades; les de Maria Enríquez en la porta principal de la col·legiata de Gandia; les de sor Isabel de Villena en la portada del seu Vita Christi o les del calze de Xàtiva de l'abadessa Yolant d'Aragó. Les vídues podien fer servir les mateixes armes que duïen quan vivia el marit, cas de Maria Enríquez o el de N' Arenosa de Borja en una carta seua. Per al cas francès (per posar una geografia no sols propera, sinó d'on vindran molts immigrants), les dones de burgesos i llauradors propietaris adoptaren també les armes del marit segons Pastoureau.¹⁴

Martí de Riquer¹⁵ considera que es poden reduir a quatre les fonts d'origen de les insígnies militars:

1.- Els *senyals* (estendards, penons, banderes). Són més antics que l'heràldica i eren imprescindibles per a l'aplegament i cohesió dels combatents d'un mateix host en la batalla.

2.- L'ésser humà sempre ha volgut tenir *marques* pròpies per a afirmar gràficament la seua individualitat, des del botiguer fins la complicada rúbrica del notari. Pareix segur que moltes marques individuals es plegaren als perfils d'un emblema i es convertiren en heràldica quan aquesta va aparèixer.

3.- L'emblema, al ser una arma lleugera per ser de *materials febles*, es va reforçar per a la seua eficàcia, amb elements verticals, horitzontals i claus que l'enfortiren. D'alguns d'aquests reforços derivarien certes peces heràldiques, com els pals, la banda, la creu, el sotuer, el xebró o els rodeus.

4.- Com l'heràldica pretén fer identificable un individu (que va cobert per l'armadura) davant la seua soldadesca, allò més eficaç és pintar una *figura* que suggerisca el nom del senyor o la seua senyoria. Les armes parlants són fonamentalment identificadores i mnemotècniques. No obstant, nosaltres pensem que aquesta tècnica deu ser tardana en el temps històric, perquè l'heràldica més antiga trobada a hores d'ara (que es remunta als inicis del s. XII), és geomètrica. Per tant, perquè es donara el mnemotisme no seria causa directa ni única la relació entre el cap i l'host, sinó la generalització de l'heràldica en tots els segments de la societat, perquè aquesta reconeguera la relació

¹⁴ Vegeu MATHIEU, R, *Le système héraldique française*, París, 1946 (1992), pp. 123-128; i PASTOUREAU, M., "L'apparition des armoiries en Occident...", pp. 47-49.

Altre aspecte de l'emblema femení va ser que, en els segles XVII i XVIII, es va generalitzar la creença que les dones casades devien dur les armes en un emblema oval, i les fadrines en un romboidal o en losange -cairó-. Alguns tractadistes s'encabotaren en convertir açò en una "lei" heràldica, i molts se la cregueren i l'adoptaren com sistema d'armes femení. Així l'explicaven els jesuïtes de València als seus alumnes nobles, en el segle XVIII, en el compendi heràldic que impartien: *Bien que las Señoras, que no son casadas, las viudas, y también las Ciudades lo suelen traer todavía en forma de losanje, al modo que se representa en la fig. 3 Y assi lo trae la Nobilísima Ciudad de Valencia. Breve Compendio de la Heráldica o Arte del Blasón para el uso de los Cavalleros Seminaristas del Seminario de Nobles de la Compañía de Jesús de Valencia*. Valencia 1764, *Capítulo II Del Escudo, y sus Particiones*, València 1992, p. 4.

¹⁵ RIQUER, M., *L'heràldica catalana des de 1150 a 1550...* Afegeix que aquestes quatre fonts es combinaren entre elles i constituïren una espècie de sistema molt rígid, caracteritzat per la regularitat i la uniformitat de les peces. Per exemple, un lleó rapant era virtualment igual a Escòcia, a Flandes o a València.

entre l'objecte i el seu propietari ostentador.

En conclusió, la creació de signes o senyals serà l'eina primigènica d'elaborar un emblema heràldic, serà la base del mecanisme per a que les famílies, que van ascendent socialment -“singulares persones” és el terme que s'utilitza en el plet de Morella de 1420-, inicien un primer esborrany d'emblema figuratiu, que, finalment, madurarà en l'emblema heràldic. Els heraldistes valencians utilitzaran veus per a referir-se a elles com *armas*, *armería*, *armoria*, *armistas* o *insignias*. Viciana,¹⁶ per exemple, en la seua *Crónica* de 1564, diu que en la segona part del llibre hi ha un *Tractado de las armas e insignias militares*. Pensem que la gestació de senyals durà fins el segle XVI, data a partir de la qual es desenvoluparà l'heràldica normativa, que sí produirà un emblema complet quan siga menester crear-lo *ex-novo* per al noble, generós, gentilhome o mercader que haja pujat l'escala social o haja fet mèrits davant el monarca.

Les peces heràldiques

Un grup de peces està format per les que foren designades com *peces honorables*,¹⁷ que són un nombre reduït. Hom les divideix en dos grups. El primer comprén les peces honorables i, el segon eixes que els anglesos diuen *subordinaries*, que són els *besants i rodeus, el losange, la billeta, les cartel·les, l'escusó, l'escudet, les quines i el lambeu, la bordura, el carboncle, el gironés i els escacs*.

Segons Martí de Riquer, els nostres heraldistes donen a les peces honorables el nom de “*senyals*” i les limiten a nou. Lluprà al respecte diu:

“*En lo blasó, o armaria, usam VIII senyals, los quals se dihuen: cap, pal, banda, faja, xembró, giró, creu, sautorn y orla, los quals en lo scut no han de tenir sinó los ters del scut, ni més ni mancho.*”

De manera semblant defineix i enumera les nou senyals Bernat Mestre I, que segueix el *Catalogus gloriae mundi* de Cassaneus:

“*In armaria sunt novem signa quae, si apponantur in scuto, faciunt, occupant aut tenere debent terciam partem ipsius scuti, quae sunt sequentia. Primum, quod dicitur Capo, vulgo chef... Secundum, vero vocatur Palus, pal in gallico... Tertium, nominatur Benda, bende gallice... Quartum, dicitur Fascia seu Fessa, in vulgari fesse... Quintum, appellatur Tignus, Trabes, Canterius, Capreolus seu chevron in vulgari... Sextum, vocatur Orla, orle gallice... Septimum, Gyronum, hoc est gyron lingua gallica... Octavum, dicitur Cruz... Nonum, est quod vocatur sauloir*”.¹⁸

¹⁶ *Crónica de la Ínclita y Coronada Ciudad de Valencia*, tom II, Facsímil. Estudi preliminar i índex per Sebastián García Martínez, Universitat de València, Departament d'Història Moderna, València, 1972.

¹⁷ En francès *pièces honorables*, en anglès *ordinaries*, en català *peces honorables*.

¹⁸ “En armeria són nou els signes que hom col·loca en l'escut, deuen fer, ocupar o tenir la tercera part del mateix, els quals són els següents. Primer, que es diu *capo*, en vulgo jefe... Segon certament *Palus, pal* en gal...

El segle XIV abasta les primeres nou peces, les quals són les més antigues, les més utilitzades i les més tòpiques de l'heràldica. Les altres arranquen del mateix segle i, sobretot, del XV, com a conseqüència de les modificacions del disseny. Aquestes diversificacions sorgiran per solucionar la major demanda d'emblemes heràldics per part de llinatges, en un context de difusió de l'heràldica, i coincidint amb la major complexitat d'ella, especialment des del segle XVI. Per exemple, l'heràldica valenciana té tres emblemes heràldics amb *cotices* -que són les bandes dobles en oblic- que deriven de la peça honorable banda, al doblar el nombre d'aquesta en la seua representació, i corresponen al segle XIV els llinatges que les ostentaran. Es tracta dels Díez, Ferrer i Riusech, aquesta última família vinculada a Oliva. Des d'eixe segle, a efectes d'heretar el senyoriu nobiliari, la seua heràldica és pròpia del seu temps com veiem en la reproducció.

El mateix podem dir de la dels Centelles, losanges o cairons. En un principi, aquesta última, sembla ser que fou una modalitat de la disposició de les peces geomètriques dites *escacs*, però en disposició vertical, imitant rombes. És una peça molt minoritària, tot i que existent en tots els temps. Altres emblemes de la nobiliària valenciana amb cairons són els dels Beaumont, Ladrón de Vilanova i Montagut.

L'heràldica dels Centelles

El blasó dels Centelles es descriu dient: *d'or losanges de gules*. Que vol dir que el primer esmalt indica el color del camp de l'emblema -el fons de l'escut en termes col·loquials- i, sobre aquest, la peça, en aquest cas, els losanges o cairons són de color roig, gules.

Els segles han produït el fenomen d'oxidació d'objectes sumptuaris que duïen armes d'aquest Casal; i els que hem vist de color blau -atzur-, sovint han estat peces de fang o de ceràmica vidriada -tècnica musulmana activa en temps cristians medievals-, la causa és la reacció dels minerals originals de la ceràmica amb l'oxigen i la terra, això va produir una coneixença errònia de l'esmaltació heràldica a la majoria de gent que desconeixia aquesta disciplina, i, a hores d'ara, aquesta ignorància pot manifestar-se en reproduccions comercials que pensen que ho fan correctament.

La condició social dels Centelles, en origen, va ser la de ser senyors de Godall, Catalunya, prop d'Ulldecona, frontera entre eixe principat i el regne de València. Entre 1228 (Ramon de Centelles) i 1303, la història èpica fomentada pels mateixos Centelles històrics (que triomfarà en tots els repertoris històrics i heraldistes de la seua posteritat), els radicava a Borgonya i els feia membres del llinatge dels Crahó. Mitjançant les diverses branques de la nissaga, van ser senyors de Nules,¹⁹ senyors de l'Honor i Baronia de Rebollet (en heretar-la Gilabert Centelles i Riusech, el 1387),

Tercer es nomena *Benda, bende* [banda] gal... Quart es diu *Fascia o Fessa*, vulgarment *fesse* [faixa]... Cinquè dit *Tignus, Trabes, Canterius, Capreolus o chevró* vulgarment [cabries]... Sisè dit *Orla, orle* en gal... Setè *Gyronum*, això és *gyron* en llengua gala... Huitè dit *Creu*... Novè és què es diu *saultoir* [sautorn o centor](LXXIII)".

¹⁹ Pere Centelles va comprar aquest senyoriu al seu sogre Montcada, Jaume II va confirmar aquesta venda l'any 1316, els Montcada catalans eren senescals de Catalunya i originaris de la Gascunya.

comtes d'Oliva des de 1449, marquesos de Quirra, senyors d'Almedíjar (prop de Sogorb), senyors d'Herbes (Maestrat, província de Castelló de la Plana), comtes de Gallano (Itàlia), comtes de Gocia (15-2-1421, Itàlia).

Altres membres ostentaren càrrecs en la funció pública valenciana com Bernat Centelles, que fou Justícia de 300 sous, l'any 1450, o Pere Centelles, xantre de la catedral de València.

El seu tipus d'escut és *parlant*, perquè la veu “centelles” evoca les espurnes de les flames, i la combinació d'un camp d'or i cairons de gules, el foc.

Fonts documentals de l'emblema heràldic dels Centelles

A continuació ressenyem al lector algunes fonts documentals representatives i diverses dels útils, utilitats i, en definitiva, sociables, de l'emblema heràldic d'aquest llinatge que el feien servir o ostentar i, com les descriu cada autor o font localitzada:

Font: Martí de Viciàna

Descripció: *Son lisonjas coloradas en campo de oro o según algunos quieren lisonjas de oro en campo colorado.*

Ús heràldic que el descriu: Tractat

Material: Paper

Font: Museo Nacional de Cerámica González-Martí

Descripció: *Losanjes.*

Ubicació: Museu, hi ha 6 peces

Mesures: 18; 11; 11; 13; 11; 11 cm.

Ús heràldic: Ceràmica

Material: taulell

Font: Tractat Bernat Mestre I

Descripció: *Lozanges de or y guella*

Ubicació: Biblioteca de Catalunya

Timbre: Colomel

Ús heràldic: Armorial

Material: Paper

Font: Tractat Llupià
 Descripció: *Porta lozanges de or y gules.*
 Ubicació: Biblioteca de Catalunya
 Ús heràldic: Armorial
 Material: Paper

Font: Museu Arqueològic d'Oliva
 Descripció: *Cairons*
 Ubicació: Museu, procedeix de l'antic Palau
 Ús heràldic: Arquitectònic
 Material: Pedra

Font: Arxiu Regne de València
 Descripció: *De oro losanje de gules.*
 Ubicació: Portada dels 2 llibres del Justícia de 300 sous de 1450
 Mesures: 120 x 100 mm.
 Ús heràldic: Jurídic
 Material: Pergamí
 Forma de l'emblema: Medieval

Font: Arxiu Santa Maria d'Oliva
 Descripció: *En camp d'or cairons de gules*
 Ubicació: Butlla de la confraria municipal del Santíssim Sagrament
 Ús heràldic: Jurídic
 Material: Pergamí
 Forma de l'emblema: Oval

Font: Castell de Benissanó
 Descripció: *Escudo cuartelado con las armas de los Català, Vilarrasa, Cabanilles y Centelles*
 Ubicació: Sala Noble fris
 Ús heràldic: Enteixinat
 Material: Pintura

Font: Hispanic Society of New York
 Descripció: *Losanjes*
 Ubicació: Fris procedent de la Sala Centellada (d'armes) de l'antic Palau d'Oliva
 Ús heràldic: Enteixinat
 Material: Pintura

Font: Col·lecció Privada d'Oliva
 Descripció: *Losanjes. Un guerrero tenente*
 Ubicació: Col·lecció privada a Oliva, procedeix de la Sala Centellada de l'antic palau
 Ús heràldic: Arquitectònic

Material: Pedra
Tipus extern: Guerrer tenant.
Forma de l'emblema: Medieval

Font: Palau de l'Almirall (València)
Descripció: *Losanjes de gules*
Ubicació: Enteixinat de l'entresol o antiga Sala de la Ximenera.
Ús heràldic: Enteixinat
Material: Pintura
Forma de l'emblema: cairó

Font: Catedral de València
Descripció: *Cuatro losanjes*
Ubicació: Arxiu, segell
Ús heràldic: Segell
Material: Cera

Font: Museu Santa Maria d'Oliva
Descripció: *Cairons*
Ubicació: Calze dels Centelles
Ús heràldic: Orfebreria
Material: Metall
Forma de l'emblema: Medieval

Font: Biblioteca Universitària de València
Descripció: *Losanjes. Por timbre coronel*
Ubicació: "Apologeticon Panegiry" de Joan Baptiste Agnesi, preceptor dels Centelles
Timbre: Colonel
Ús heràldic: Librari
Material: Paper
Forma de l'emblema: Medieval

Font: Biblioteca Universitària de València
Descripció: Losanjes.
Ubicació: "*Liber de conceptu virginali in quo...*"
Ús heràldic: Llibrari
Material: Paper
Forma de l'emblema: Medieval

Font: Museu d'Història de Nules
Descripció: *En pal, primer cairons, según tres bandes.*
Ubicació: Museu d'Història de Nules

Mesures: 420 x 380 mm.
Ús heràldic: Arquitectònic
Material: Pedra
Forma de l'emblema: Medieval

Font: Museu Arqueològic Comarcal, Plana Baixa
Descripció: *Cairons*
Ubicació: Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa, Borriana. Procedeix de la capella del castell de la Vilavella de Nules.
Mesures: 140 x 130 mm.
Ús heràldic: Ceràmica
Material: Taulell
Forma de l'emblema: Espanyola

Font: Llibreria de vell privada
Descripció: *Losanjes*
Ubicació: Llibre imprès en 1515 per Juan Cofre, el títol del qual és “Conte vell baralla nova. Sumario breve de la práctica de la aritmética” de Juan Andrés.
Ús heràldic: Librari
Material: Paper
Forma de l'emblema: Medieval

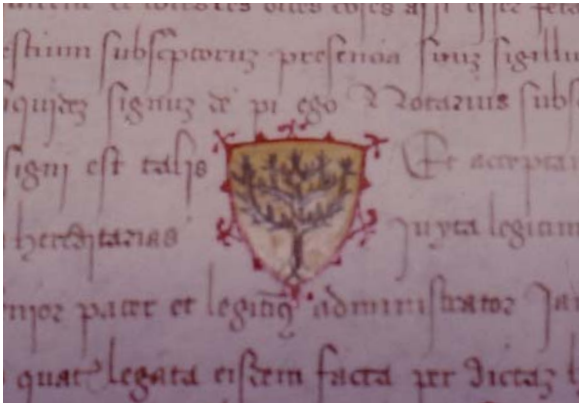
Font: Museu de la Diputació Provincial de Castelló de la Plana
Descripció: *Cairons*.
Ubicació: Taulell procedent del castell de la Vilavella.
Ús heràldic: Ceràmica
Material: Taulell
Forma de l'emblema: Medieval

Font: Col·lecció J. Beneito Feliu (Oliva)
Descripció: *Partido en palo, primero losanjes, segundo tres barras (Riusech)*.
Ubicació: Col·lecció privada procedent del convent de Santa Maria del Pi.
Mesures: 14 x 14 cm
Ús heràldic: Ceràmica
Material: Taulell
Forma de l'emblema: Medieval

Bibliografia

- BLAY NAVARRO, J., *Documentos y datos para la historia de Oliva*, edicions Ajuntament d'Oliva, 1959.
- COTS MORATÓ, Francisco de Paula, *Estudio Histórico-artístico del templo de Santa María la Mayor de Oliva*, edicions Ajuntament d'Oliva, 1989.
- DE LA TORRE Y DEL CERRO, Antonio, *La Colección Sigilográfica del Archivo Catedral de Valencia*, Valencia, 1915-1918.
- GISBERT, Josep; COMPANY, Ximo, "Coneguem l'Art de la Safor", dins *Ullal: revista d'història i cultura*, num. 4, Centre d'Estudis i Investigació Comarcals Alfons el Vell, Gandia, 1983, pàgs. 83-93.
- GISBERT SANTONJA, Josep A. (ed.), *El gust d'Ausiàs March (Gandia, Palau dels Borja. Del 14 de novembre de 1997 al 15 de febrer de 1998)*, Ajuntament de Gandia - CEIC Alfons el Vell, 1999.
- Heràldica Medieval* [Recurs electrònic], Arxiu del Regne de València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència: Fundación Històrica Tavera, València, 1997.
- Iniciación a la historia de Oliva*, edicions Ajuntament d'Oliva, 1978.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim, "Les Memòries del cavaller valencià Gaspar Antist (s. XVI). Edició i estudi lingüístic", dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, tom LXXIII, Castelló de la Plana, 1997, pàgs. 235-272.
- PASTOR FLUIXÀ, Jaume, CAMPON GONZALVO, Julia, "Els Almiralls d'Aragó", dins *Palau de l'Almirall*, Generalitat Valenciana, Conselleria d'Economia i Hisenda, 1991.
- Rutes d'aproximació al patrimoni cultural valencià: Ceràmica històrica de les comarques castellonenques, núm 8*, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència - Diputacions d'Alacant, Castelló i València, València, 1984.
- SENDRA I MOLIÓ, Josep, *Els Comtes d'Oliva a Sardenya*, edicions Ajuntament d'Oliva, 1998.

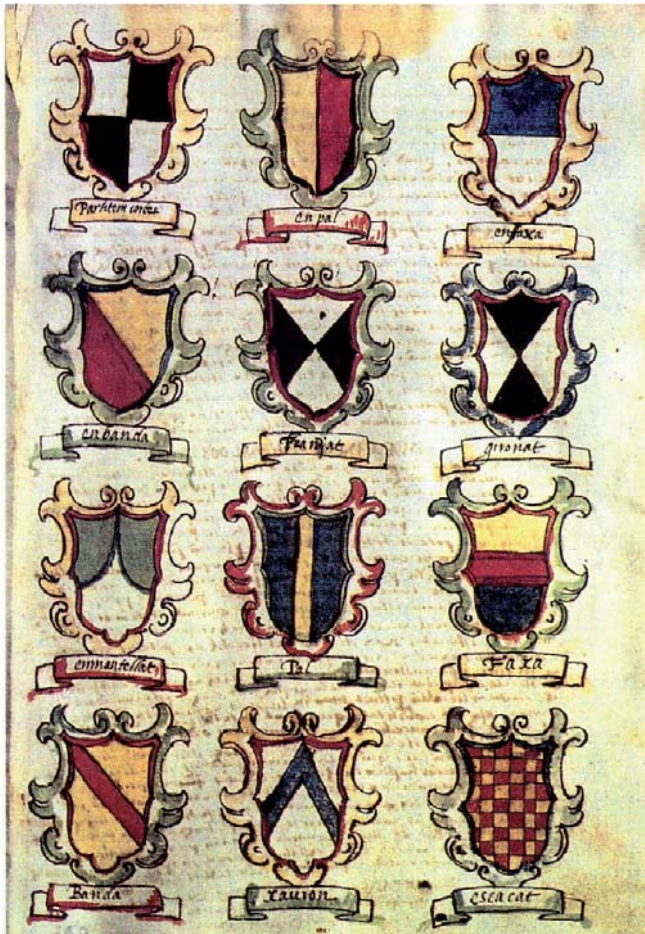
JOAN FRANCESC PI I APARICI
Arxiver municipal de Sueca

Llinatge Crespi (comte Sumacàrcer)

Llinatge Sanç, atorgament de les armes reials dimidiades (reduït el nombre de pals d'Aragó)

Heràldica sarda, diverses maneres de partir el camp de l'emblema heràldic, en terminologia valenciana.

Llinatge dels Centelles Riusech (Museu Arqueològic de Nules)

Llinatge Centelles, tractat Bernat Mestre I (Universitat de Salamanca-biblioteca)

Llinatge dels Centelles, taulell procedent de la capella del castell de Nules. Museu Arqueològic comarcal de la Plana Baixa. Borriana.

Llinatge dels Centelles, taulell de procedència desconeguda. Museu Nacional de Ceràmica i de les Arts Sumptuàries "González Martí". València.

**RESSENYA DE L'EXPOSICIÓ D'ART RELIGIÓS CELEBRADA A LA
CRIPTA DE L'ESGLÉSIA DE SANTA MARIA EN MAIG DE 2008**

ENRIQUE ORQUÍN LLORCA
Comissari de l'exposició

Fotografies:
VICENT BARRERES MARTÍNEZ
ANTONI ESTEVE I BLAY,
FRANCESC MESTRE PONS

En l'any de la coronació de la nostra patrona, la Mare de Déu del Rebollet (1999), la Junta Procoronació va organitzar, en la Cripta de Santa Maria, una exposició d'art religiós marià.

La mostra va donar a conèixer, una part important i poc coneguda d'obres d'iconografia mariana pertanyents a particulars. Amés, per primera vegada es presentaven conjuntament obres pertanyents a totes les esglésies i convents d'Oliva, així com de l'Ajuntament de la nostra ciutat. En total, es van reunir 120 obres d'art marià.

L'exposició es va celebrar a la Cripta de Santa Maria la Major d'Oliva, i durant el mes que va estar oberta al públic, van passar més de 4000 visitants.

Amb l'experiència i l'èxit obtingut en l'exposició Mariana celebrada el 1999, la Junta de Festes Patronals de Nostra Sra. del Rebollet 2008, va creure convenient organitzar una exposició d'art religiós, que, a més de presentar obres estrictament marianes, acollira obres de temàtica religiosa en general.

Novament, la invitació que s'hi va fer als olivans (aquesta vegada a través del full parroquial *Aleluya*), va tindre una generosa resposta, amb l'aportació de més d'un centenar d'objectes religiosos diversos. Entre els quals hi podíem trobar imatges de la Mare de Déu i dels sants, pintures i litografies amb motius marians i del santoral, reproduccions d'icones i fragments de retaules, reliquiariis de Sants i altres peces d'orfebreria, catecismes i devocionaris... També s'hi van presentar fotografies panoràmiques, de grans dimensions, de les esglésies, convents i ermites de la nostra ciutat, fetes per l'olivà Vicente Barreres.

Del conjunt de les obres exposades, una part significativa corresponia a les aportades pel Museu Parroquial de Santa Maria la Major d'Oliva, d'entre les quals cal destacar: les imatges de la Mare de Déu de la Salut (s. xv), de la Mare de Déu dels Desemparats (s. xvii), Sant Doméneq de Guzmán (s. xviii), el grup escultòric format per la Mare de Déu del Roser, Sant Doméneq i Santa Caterina (s. xviii). En pintura destaca l'Ecce Homo del s. xvii. I, pel que fa a ornaments, destaquen les vestidures sacerdotals i els mantons de la Verge del Rebollet, confeccionats entre els s. xvi i xx, així com estendards de diferents confraries. Finalment, també cal fer esment de la creu de nacre i fusta de l'Hort de les Oliveres, la qual fou encarregada pel Reverend D. Antonio Montagut Garrido, i portada des de Jerusalem pel, llavors, guardià dels Sants Llocs, el pare Jesús Sanjuán.

Per altra banda, d'entre les aportacions dels particulars mereixen una menció

especial la Mare de Déu Dolorosa (pintura sobre llenç d'autor anònim, del s. xvii), així com una Anunciació, una Mare de Déu amb l'Infant, la divina Pastora, un oli sobre llenç de la Mare de Déu del Roser i algunes representacions pictòriques de l'Ecce Homo, totes obres del s. xviii d'autors desconeguts. Finalment, no ens podem oblidar d'un fragment d'un retaule de fusta policromada del s. xviii, que representa a Sant Francesc d'Assís, acompanyat per Sant Joan, Sant Cristòfol, la Mare de Déu del Carme i Santa Cecília.

Fitxa 15, Imatgeria

Com a mostres de pintura religiosa més actual destaquem la Sagrada Família del pardalet de Salvador Gil, Donzella mostrant a la Mare de Déu del Rebollet de Miguel Vicens (2005), una Mare de Déu del Rebollet de Manuel Gallardo, i un Crist de Sant Roc de Ramon Porta.

Pel que fa a la imatgeria religiosa procedent de col·leccions particulars, cal destacar una imatge de la Immaculada Concepció vestida (s. xviii), acompanyada d'una butla d'indulgències concedides pel, llavors, cardenal de València. Un Sant Cristòfol (s. xviii) d'autor desconegut, que es conserva al centre social la Pebrella d'Oliva.

Entre les peces d'orfebreria presentades cal destacar la Mare de Déu dels Desemparats amb la seua escolania, la Puríssima patrona d'Ontinyent, una imatge de la Mare de Déu del Roser de principis del s. xix de l'Escola Catalana, pertanyent a la parròquia de Rafelcofer, diversos reliquiaris, i una Creu de plata emmarcada amb fons de vellut i marc de plata.

En l'apartat de vestidures sacerdotals, com ja hem dit, es presentaren un conjunt d'estoles i casulles, la majoria de les quals procedien del Museu Parroquial de Santa Maria la Major.

Un nodrit conjunt de catecismes, devocionaris i altres llibres de temàtica religiosa, completaven aquesta mostra d'art religiós, la qual, durant dues setmanes del mes de maig, va omplir totes les sales de la Cripta de Santa Maria la Major, i que (malgrat el curt espai de temps que estigué oberta) fou visitada per més d'un miler de persones.

Fitxa 12, Imatgeria

Fitxa 2, Imatgeria

Fitxa 9, Imatgeria

Fitxa 6, Imatgeria

FITXES DE LES PECES EXPOSADES¹

Imatgeria

<p>1.- Crist Ressuscitat
Autor: Anònim
Datació: Segona meitat del s. XX
Procedència: Parròquia de Santa Maria la Major. Oliva
Característiques:
Materials: Fusta policromada
Dimensions: 175 x 55 x 55cm.</p>	<p>5.- Sant Francesc de Paula
Autor: Anònim
Datació: s. XIX
Procedència:
Característiques:
Materials: Fusta policromada
Dimensions: 95 x 40 x 40cm.</p>
<p>2.- Grup escultòric format per la Verge del Roser, Santa Caterina de Siena i Sant Doménech de Guzmán
Autor: Anònim
Datació: s. XVIII
Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
Característiques:
Materials: Fusta policromada
Dimensions: 100 x 70 x 40cm.</p>	<p>6.- Sant Cristòfol
Autor: Anònim
Datació: s. XVIII
Procedència: La Pebrella. Seu del BLOC Nacionalista Valencià.
Característiques:
Materials: Fusta policromada
Dimensions: 130 x 50 x 50cm.</p>
<p>3.- Sant Antoni de Pàdua
Autor: Anònim
Datació: principis del s. XX
Procedència: Monestir de la Visitació. Clarisses. Oliva
Característiques:
Materials: Talla policromada
Dimensions: 120cm. x 30</p>	<p>7.- Santa Cecília
Autor: Anònim
Datació: Primera meitat del s. XIX
Procedència: Col·lecció particular
Característiques:
Materials: Talla de fusta policromada en bust i mans. Imatge de vestir. Túnica i capa de vellut brodat
Dimensions: 120 x 40 x 40cm.</p>
<p>4.- Verge del Carme
Autor: Anònim
Datació: Principis del s. XX
Procedència: Església del Rebollet
Característiques:
Materials: Fusta policromada
Dimensions: 170 x 50 x 50cm.</p>	<p>8.- Sant Doménech de Guzmán
Autor: Anònim
Datació: Primera meitat del s. XIX
Procedència: Col·lecció particular
Característiques:
Materials: Fusta policromada
Dimensions: 100 x 40 x 40cm.</p>
	<p>9.- Sant Doménech de Guzmán
Autor: Anònim
Datació: S. XVII</p>

¹ Cal advertir el lector que es tracta d'una antologia de les peces exposades, no del catàleg complet, donada l'extensió del mateix.

- Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 100 x 45 x 45cm.
- 10.- Sant Joan Baptista
 Autor: Anònim
 Datació: Finals del s.XIX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 133 x 60 x 60cm.
- 11.- Crist Crucificat
 Autor: Anònim
 Datació: primera meitat del s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Figura metàl·lica sobre creu de fusta
 Dimensions: 25 cm.
- 12.- Ecce-Homo
 Autor: Anònim
 Datació:s. XVII
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada i capa de vellut roig
 Dimensions: 50 x 23 x 23cm.
- 13.- Puríssima
 Autor: Anònim
 Datació: Segona meitat del s. XVII
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 31 x 12.5 x 8 cm.
- 14.- Verge de la Salut
 Autor: Anònim
 Datació:s. XV
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 128 x 50 x 50cm.
- 15.- Mare de Deu del Desemparats
 Autor: Anònim
 Datació:s. XVII
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada i llenç estucat
 Dimensions: 160 x 8cm.
- 16.- Puríssima Concepció
 Autor: Anònim
 Datació: 1887
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada i vestida
 Dimensions: 80 x 25 x 25cm.
- 17.- Verge Dolorosa²
 Autor: Anònim
 Datació: Finals s. XIX, o principis del s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Porcellana policromada
 Dimensions: La figura de Maria està sobre una peanya circular, amb la qual forma una sola peça de 23 cm. d'altura

² A aquesta imatge li falten les mans, que portava juntes davant del cor.

Fitxa 31, Imatgeria

Fitxa 27, Imatgeria

Fitxa 40, Imatgeria

Fitxa 28, Imatgeria

Fitxa 4, Imatgeria

Fitxa 3, Altres peces

Fitxa 14, Pintures i litografies

Fitxa 13, Pintures i litografies

Fitxa 5, Pintures i litografies

Detall Fitxa 6, Pintures i litografies

- 18.- Sagrat Cor
 Autor: Anònim
 Datació: Finals s. XIX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Escaiola policromada
 Dimensions: 25cm.
- 19.- Moisès
 Autor: Anònim
 Datació: Segona meitat del s. XX.
 Estil romànic
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: fusta policromada
 Dimensions: 35cm.
- 20.- Verge del Rebollet Vestida
 Autor: Anònim
 Datació: Primera meitat del s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada i vestida.
 Vestit de seda color marfil brodat en or.
 Dimensions: 78 x 40 x 40cm.
- 21.- Sant Antoni de Pàdua
 Autor: Anònim
 Datació: Primera meitat del s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Escaiola policromada
 Dimensions: 80 x 45 x 45cm.
- 22.- Immaculada
 Autor: Anònim
 Datació: Primera meitat del s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Escaiola policromada
 Dimensions: 60 x 10 x 10cm.
- 23.- Sant Doméneç de Guzmán
 Autor: Anònim
 Datació: s. XIX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 90 x 45 x 45cm.
- 24.- Puríssima Concepció
 Autor: Anònim
 Datació: principis del s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 85 x 25 x 25cm.
- 25.- Sant Vicent Ferrer
 Autor: Anònim
 Datació: Segona meitat del s. XIX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 45 x 12 x 12cm.
- 26.- Immaculada Concepció
 Autor: Anònim
 Datació: Segona meitat del s. XIX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 40 x 10 x 10cm.
- 27.- Santa Llúcia
 Autor: Anònim
 Datació: s. XVIII
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 70 x 25 x 25cm.
- 28.- Xiquet Jesús
 Autor: Anònim
 Datació: Primera meitat del s. XIX
 Procedència: Museu Parroquial de

- Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada i vestida
 Dimensions: 80 x 45 x 45cm.
- 29.- Xiquet Jesús
 Autor: Anònim
 Datació: s. XIX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 39 x 12 x 12cm.
- 30.- Verge de Fàtima
 Autor: Anònim
 Datació: Primera meitat del s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Escaiola policromada
 Dimensions: 40 x 10 x 10 cm.
- 31- Sant Francesc d'Assís
 Autor: Francisco Teruel
 Datació: Segona meitat de s. XX
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Fang cuit
 Dimensions: 35 x 10 x 10cm.
- 32.-Verge de Fàtima
 Autor: Anònim
 Datació: Primera meitat del s. XX
 Procedència: Monestir de la Visitació. Oliva
 Característiques:
 Materials: Escaiola policromada
 Dimensions: 70 x 20 x 20 cm.
- 33.- La Pietat
 Autor: Anònim
 Datació: 1950
 Procedència: Monestir de la Visitació. Oliva
- Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 95 x 32 x 32cm.
- 34.- Cor del Xiquet Jesús
 Autor: Anònim
 Datació: finals del s. XIX
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Escaiola policromada
 Dimensions: 80 x 30 x 20cm.
- 35.- Verge del Rebollet
 Autor: Dolores Verdú
 Datació: 2008
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta sense policromia
 Dimensions: 35 x 15 x 15cm.
- 36.- Grup escultòric de Sant Josep artesà
 Autor: Melchor Furió Vives
 Datació: 1875
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 50 x 35 cm.
- 37.- Xiquet Jesús de Praga
 Autor: Anònim
 Datació: finals del s. XIX
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 50 x 15 x 15cm.
- 38.- Verge del Carme
 Autor: Anònim
 Datació: Principis del s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Escaiola policromada
 Dimensions: 60 x 20 x 20cm.

Fitxa 2, Fotografies

Fitxa 3, Fotografies

Fitxa 2, Guions processionals

Fitxa 3, Guions processionals

Fitxa 2, Vestidures sagrades

Fitxa 2, Mantons de la Verge del Rebollet

- 39.- Sant Rafael
 Autor: Anònim
 Datació: s.XVIII
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: terracota policromada
 Dimensions: 32 x 15 x 15cm.
- 40.- Sant Joan Baptista
 Autor: Anònim
 Datació: s.XVII
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Talla policromada i túnica de pell
 Dimensions: 73 x 18 x 18cm.
- 41.- Verge Maria
 Autor: Anònim
 Datació: s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Fusta policromada
 Dimensions: 40cm.

Pintures i litografies

- 1.- Santa Clara d'Assís
 Autor: Anònim
 Datació: 1950
 Procedència: Monestir de la Visitació. Oliva
 Característiques:
 Tècnica: Litografia
 Dimensions: 110cm. x 66 cm.
- 2.- San Francesc d'Assís
 Autor: Anònim
 Datació: s. XVIII
 Procedència: Monestir de la Visitació. Oliva

- Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 50 x 38cm.
- 3.- Adoració dels pastors
 Autor: Manuel Fernández
 Datació: 1947
 Procedència: Monestir de la Visitació. Oliva
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 170 x 130cm.
- 4.- Jove portant a la Verge del Rebollet
 Autor: Miguel Vicens
 Datació: 2005
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 80 x 60 cm.
- 5.- Divina Pastora
 Autor: Anònim. Escola Valenciana
 Datació: s. XVIII
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 70 x 40 cm.
- 6.- Verge de la Cova. Interpretació lliure d'una obra de Corregio
 Autor: Miguel Vicens
 Datació: 1972
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 105 x 80 cm.
- 7.- Verge Dolorosa
 Autor: Anònim
 Datació: s. XVIII
 Procedència: Monestir de la Visitació. Oliva
 Característiques:

- Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 49 x 38 cm.
- 8.- Jesús en Betània
 Autor: Isabel Arlandis
 Datació: 1940
 Procedència: Monestir de la Visitació. Oliva
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 150 x 120cm.
- 9.-Adoració
 Autor: Anònim. Escola valenciana.
 Datació: s. XVIII
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 74 x 61cm.
- 10.- Anunciació
 Autor: Anònim.
 Datació : s. XVIII
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 100 x 80cm.
- 11.- Sagrada Família del pardalet
 Autor: Salvador Gil
 Datació: 1954
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 140 x 89cm.
- 12.- Jesús Natzaré
 Autor: Anònim
 Datació: s. XVIII
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 83 x 62cm.
- 13.-Ecce-homo³
 Autor: Anònim
 Datació: probablement de la segona meitat del s. XIX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 82 x 61 cm. Marc original.
- 14.- Ecce-homo⁴
 Autor: Anònim
 Datació: Probablement del s. XVIII.⁵
 Va estar restaurada al finals dels 80 del s. XX, quan es va emmarcar.
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: . 81 x 62 cm. Marc de fusta tallada i daurada (1988)
- 15.- Cor de Jesús
 Autor: Anònim
 Datació: 1950
 Procedència: Col·lecció particular

³ La representació de la figura de Crist amb corona d'espines, una canya entre les mans lligades amb cordes, i una clàmide vermella sobre les espatles, està inspirada en els relats evangèlics (Mt.27,28-29). La iconografia resultant del text evangèlic esdevé molt popular a partir del final de l'Edat Mitja, amb la corrent de religiositat coneguda com *Devotio moderna*, inspirada en l'obra de Thomas de Kempis "Imitació de Crist" i altres. Per això és un tema que trobem molt sovint utilitzat pels artistes.

⁴ Sembla un còpia devocional inspirada en un model de Joan de Joanes. A la Universitat de València ("Estudi General") es conserva un quadre de gran format, restaurat no fa molts anys amb el tema dels Impropers, en el que la figura de Crist és idèntica a aquesta. La sola diferència es el fermall que lliga la capa: en la de l'Estudi General, una mena de botó vermell, en aquesta una joia, que fins i tot podria servir als especialistes per datar la pintura.

⁵ A falta d'estudis més precisos sobre el llenç, la trama del qual pareix indicar una possible procedència del XVI.

- Característiques:
Tècnica: Litografia
Dimensions: 80 x 60cm.
- 16.- Oració a l'Hort
Autor: Maria Fuster Arnal
Datació: 1930
Procedència: Col·lecció particular
Característiques:
Tècnica: Oli sobre llenç
Dimensions: 100 x 180cm.
- 17.- El Salvador (còpia del clàssic de Joan de Joanes)
Autor: Anònim
Datació: s. XVII
Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
Característiques:
Tècnica: Oli sobre llenç
Dimensions: 91 x 72cm.
- 18.- Perpetu Socors
Autor: Anònim
Datació: 1950
Procedència: Col·lecció particular
Característiques:
Tècnica: Litografia
Dimensions: 75 x 55cm.
- 19.- Oració a l'Hort
Autor: Fernando Giner Serra
Datació: 1931
Procedència: Monestir de la Visitació. Oliva
Característiques:
Tècnica: Oli sobre llenç
Dimensions: 70 x 150cm.
- 20.- Verge del Rebollet
Autor: Manuel Gallardo
Datació: Finals s. XX
Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
- Característiques:
Tècnica: Oli sobre llenç
Dimensions: 60 x 40cm.
- 21.- Verge del Rebollet
Autor: Enrique Orquín
Datació: 1998
Procedència: Col·lecció particular
Característiques:
Tècnica: Oli sobre llenç
Dimensions: 45 x 35cm.
- 22.- Crist de Sant Roc
Autor: Ramon Porta Llorca
Datació: Finals s. XX
Procedència: Col·lecció particular
Característiques:
Tècnica: Oli sobre llenç
Dimensions: 50 x 40cm.
- 23.- Vista lateral església Santa Maria
Autor: Ramon Porta Llorca
Datació: Finals s. XX
Procedència: Col·lecció particular
Característiques:
Tècnica: Oli sobre llenç
Dimensions: 90 x 70cm.
- 24.- La Pietat
Autor: Anònim
Datació: Segona meitat del s. XX
Procedència: Col·lecció particular
Característiques:
Tècnica: Litografia
Dimensions: 70 x 45cm.
- 25.- Verge del Rebollet
Autor: Enrique Orquín
Datació: 1999
Procedència: Col·lecció particular
Característiques:
Tècnica: Oli sobre llenç
Dimensions: 46 x 38cm.

26.- Verge del Rebollet

Autor: Enrique Gascó
 Datació: 1988
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 55 x 43cm.

27.- Sant Antoni de Pàdua

Autor: Anònim
 Datació: 1940
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Litografia
 Dimensions: 80x 60cm.

28.- Immaculada Concepció

Autor: Anònim
 Datació: 1940
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Litografia
 Dimensions: 80 x 60cm.

29.- Verge del Roser amb Sant Domènec i Santa Caterina

Autor: Anònim
 Datació: s. XVIII
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 125 x 80cm.

30.- Verge del Rebollet sobre una barca

Autor: Manuel Gallardo
 Datació: 1989
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Tècnica: Oli sobre llenç
 Dimensions: 80 x 60cm.

Mantons de la Verge del Rebollet

1.- Mantó Penitencial

Autor: Anònim
 Datació: 1769
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria La Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Seda morada bordada en or.

2.- Mantó ric

Autor: Anònim
 Datació: s.XVIII
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria La Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Seda color marfil bordada en or.

3.- Mantó donació de Maria Mercedes Sostrada

Autor: Anònim
 Datació: segona meitat del s. XX
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria La Major. Oliva
 Característiques:
 Materials:

4.- Mantó donació de Maria Sanjuán Navarro

Autor: Maria Sanjuán
 Datació: 1990
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria La Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Bordat en fils de seda de diversos colors

5.- Mantó blau

Autor: Anònim
 Datació: s.XIX
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria La Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Seda blava bordada amb fils de colors i or.

Guions processionals

- 1.- Guió de la Verge del Rebollet
 Autor: Domingo Barreres
 Datació: 1950
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria La Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Seda color marfil bordada en fils de colors i or.
 Dimensions:
- 2.- Guió de la Verge del Carme
 Autor: Anònim
 Datació: Finals del s. XIX
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria La Major. Oliva
 Característiques:
 Materials:
 Dimensions: 118 x 90cm.
- 3.- Guió de la Verge del Roser
 Autor: Anònim
 Datació: 1950
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria La Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: .
 Dimensions: 115 x 85cm.
- 4.- Guió de la Puríssima Concepció
 Autor: Anònim
 Datació: Primera meitat del s. XX
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria La Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Seda color marfil bordada en fils de colors i or. La cara i les mans de la imatge són de porcellana.
 Dimensions: 115 x 70cm.

Orfebreria

- 1.- Creu d'argent
 Autor: Anònim
 Datació: s. XXI
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Creu de plata sobre un fons de vellut blau i marc de plata
 Dimensions: 35cm.
- 2.- Reliquiari de la Puríssima Concepció
 Autor: Anònim
 Datació: s. XVII
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Plata i plata daurada
 Dimensions: 20 cm.
- 3.- Verge del Roser
 Autor: Anònim
 Datació: principis del s. XIX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Plata
 Dimensions: 45cm.
- 4.- Puríssima d'Ontinyent
 Autor: Anònim
 Datació: s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Plata
 Dimensions: 40cm.
- 5.- Verge dels Desemparats amb escolania
 Autor: Anònim
 Datació: s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: plata
 Dimensions: 35cm.

- 6.- Cor de Jesús
 Autor: Anònim
 Datació: s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: plata
 Dimensions 40cm. x 30cm.
- 7.- Reliquiari de sant Joan de Ribera
 Autor: Anònim
 Datació: s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: plata
 Dimensions: 20cm.
- 8.- Reliquiari de sant Tomàs d'Aquino
 Autor: Anònim
 Datació: s. XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: plata
 Dimensions: 20cm.
- 3.- Església Santa Maria la Major. Oliva
 Autor: Vicente Barreres Martínez.
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Fotografia panoràmica de 6 tomes amb 270° de visió.
 Dimensions: 58 x 178cm.
- 4.- Monestir de la Visitació. Oliva
 Autor: Vicente Barreres Martínez.
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Fotografia panoràmica de 8 tomes de 270° de visió i dos incrustacions.
 Dimensions: 58 x 178cm.
- 5.- Església del Rebollet
 Autor: Vicente Barreres Martínez.
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Fotografia panoràmica de 7 tomes amb 270° de visió i 5 incrustacions.
 Dimensions: 58 x 178cm.

Fotografies

- 1.- Capella del Santíssim Crist de Sant Roc. Oliva
 Autor: Vicente Barreres Martínez.
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Fotografia panoràmica de 12 tomes de 150° de visió en les dos direccions.
 Dimensions: 110 x 110cm.
- 2.- Església de Sant Francesc d'Assís. Oliva
 Autor: Vicente Barreres Martínez
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Fotografia panoràmica de 8 tomes amb 270° de visió i 3 incrustacions.
 Dimensions: 58 x 178cm.
- 6.- Ermita dels Sants Antonis
 Autor: Vicente Barreres Martínez.
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Fotografia panoràmica de 7 tomes amb 270° de visió i 2 incrustacions.
 Dimensions: 58 x 158cm.
- 7.- Església de Sant Roc Oliva
 Autor: Vicente Barreres Martínez.
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Fotografia panoràmica de 9 tomes amb 270° de visió i 2 incrustacions.
 Dimensions: 58 x 178cm.

Vestidures sagrades

- 1.- Casulla del Reverend Alfredo Benavent
 Autor: Elisa Benavent
 Datació: 1915
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Materials: Seda brodada en or i plata amb policromies.
- 2.- Casulla, estola, manípul i sobrecalze del Reverend Juan B. Escrivà
 Autor: Anònim
 Datació: 1884
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Seda color marfil brodada en sedes de colors i or amb pedreria i amb policromia sobre tela
- 3.- Col·lecció d'estoles
 Tres de les quals -roja, negra i blava- van pertànyer a l'últim plebà, D. Salvador Campos Pons.
 Autor: Anònim
 Datació: Finals del s. XIX
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Seda brodada en or i fils de colors
- 4.- Casulla del Sagrat Cor de Jesús
 Autor: Anònim
 Datació: principis del s. XX
 Procedència; Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Materials: Seda bordada en or i fils de colors.

Altres peces

- 1.- Creu de Sant Damià
 Autor: Anònim
 Datació: 1939
 Procedència: Monestir de la Visitació. Oliva
 Característiques:
 Tècnica: Fusta policromada
 Dimensions: 112 x 82cm.
- 2.- Icona de la Verge
 Autor: Consuelo Gregori
 Datació: Segona meitat del s.XX
 Procedència: Col·lecció particular
 Característiques:
 Tècnica: Fusta policromada amb plata i or
 Dimensions: 50 x 40cm.
- 3.- Creu de nacre
 Autor: Anònim
 Datació: Segona meitat del s. XX.
 Taller de Jerusalem
 Procedència: Museu Parroquial de Santa Maria la Major. Oliva
 Característiques:
 Tècnica: Treball en nacre sobre fusta
 Dimensions: 147cm.

ENRIQUE ORQUÍN LLORCA
 Comissari de l'exposició

SALVADOR CARDONA MIRALLES, MIG SEGLE DE MEMÒRIA

ALEJANDRO CARDONA BALLESTER
Professor IES Roc Chabàs - Dénia

Pròleg: FRANCISCO BRINES BAÑÓ

SALVADOR CARDONA Y OLIVA

FRANCISCO BRINES BAÑÓ

A pesar de vivir en la misma calle, conocerse las familias, y pertenecer a la misma generación, mi trato y estrecha amistad con Salvador Cardona Miralles tuvo que esperar bastantes años. Lo mismo me ocurrió con Salvador Pons. Y al juntar las dos personas, tristemente ausentes en el mismo año 2009, estoy señalando a dos notables gestores culturales, uno desde Madrid (publicaciones desde el Ateneo madrileño, director del segundo Canal de Televisión, Comisario de la música) y el otro desde Oliva, a quien ahora voy a recordar.

En la infancia y adolescencia el tiempo que se vive es más lento, intenso y diferenciado; después se va haciendo más rápido y como afantasmado. Así, en aquellas edades, cinco años son muchos de diferencia, y a esto se añade que yo estaba interno en un Colegio de Valencia. En mis vacaciones olivenses mis amigos se acercaban más a mi concreta edad y, entre ellos, se encontraban una hermana de Salvador Pons, Bernarda, y también, en los veranos playeros, quien llegaría a ser la muy querida esposa de Salvador Cardona, Ángeles Ballester.

Tres características personales, entre las muchas que atesoraba, propiciaron nuestro acercamiento. Su amor y dedicación a Oliva, su curiosidad, que era muy amplia y rica, y su activa diligencia para compartir con los demás lo que consideraba apreciable. Yo había recibido ya el Premio Adonáis (1959) por *Las brasas*, y estaba prácticamente acabado el segundo libro al año siguiente (1966) del verano en que ocurrió lo que narro. Para él, lo que más le importaba entonces era mi procedencia natal. Su curiosidad, a partir de aquel agosto, se extendió también a este género literario, y me di cuenta de ello por ciertas preguntas que me hacía en ocasiones. Su gran curiosidad lo testimoniaba su constante lectura de libros y revistas a las que estaba suscrito, y que educaron en la tolerancia su actitud receptora, a pesar de estar instalado como

persona en unas firmes creencias. Éstas lo conformaban por dentro de manera precisa y sostenida, pero nunca, en mi experiencia, fueron activadas frente a los demás ni siquiera como un gesto.

Me había pedido que hiciera una lectura en su casa de la playa ante un grupo de personas a las que podía interesarles. Tuve que acceder ante su delicada insistencia. En otra velada de aquel verano pude escuchar allí a Antonio Mestre, que no tardaría en publicar el primero de sus libros. Esta inclinación suya a que se hicieran actos públicos para extender el conocimiento y ayudar a que se enriquecieran las relaciones personales las cultivó siempre, como lo indica su actuación cuando presidió el Centro Olivense. En lo que me concierne, se inició con Salvador y Antonio una terna

fraternal aquel verano, que nunca experimentó merma o un mínimo distanciamiento. Y si hubo alguna disidencia nunca se hizo visible o expresa.

Salvador siempre tuvo una firme inclinación a publicar textos desde y sobre Oliva, que así sobrevolaban el tiempo caedizo, y ya lo había llevado a cabo con la publicación de la revista *Sant'Ana*, pero ahora, con la publicación de las tesis de Antonio Mestre, la gregoriana de Roma y la de la Universidad de Valencia, el paso fue de gigante. Con estos dos libros se iniciaron las publicaciones del Ayuntamiento de Oliva, preponderantemente la reedición de las *Obras* y el ingente *Epistolario* de Gregorio Mayans. El primer libro publicado por el Ayuntamiento no pudo salir con mejor pie, pues se le otorgó el Premio Nacional de Ensayo de 1968, sin haberse publicado en ninguna editorial conocida.

Al interés por salvar los escasos edificios nobles o mínimamente prestigiosos que quedaban en Oliva, se le añade ahora la construcción de un edificio literario e histórico inconmensurable. A partir de esta maravillosa salida de los dos primeros libros de Mestre, se siguieron bajo la dirección de éste, con continuidad y una gran solvencia, y con la colaboración de otros prestigiosos autores, la sucesión incesante de la numerosa escritura de Mayans: una cantera de noticias que han cambiado, en buena parte, los conceptos que existían sobre aquel primer siglo de la modernidad, el XVIII. Es también Mayans, desde Oliva, el centro fulgente del siglo ilustrado en Valencia. Cuando, en 1981, se celebra el bicentenario de su muerte, el número de asistentes entre los estudiosos de gran prestigio que estaban interesadísimos por su figura era ya notable. El gran premio le había alcanzado a Salvador: un coetáneo y gran historiador de Oliva que resucita a uno de los personajes más ilustres del siglo XVIII, y que hizo su labor prácticamente desde Oliva, y una colección incesante y que perdura aún en sus diversas Series: la Mayor, la Menor y la Varia.

Quisiera resaltar otra de sus virtudes, la generosa tolerancia; y lo haré recordando una expresiva anécdota. Copio el párrafo de un texto que se publicó en *Las Provincias* en ocasión del homenaje que se le rindió en Oliva:

Corría el año 1974. Se personaron en el Ayuntamiento de Oliva un profesor español, residente en Suecia, acompañado de un escritor extranjero. Recababan información de una llamada Villa Cándida, en donde se estableciera y ejerciera su profesión un tal Max Hodann, médico de la Sociedad de Naciones, llegado en 1936 a España con las Brigadas Internacionales. El biógrafo buscaba datos sobre su presunta estancia en Oliva el año 1938. José Girau, quien me contó la historia, y Salvador Cardona les atendieron con solícita naturalidad. Les trajeron y les llevaron allí donde pensaron que podría encontrarse el lugar, hasta que llegaron a la conclusión de que el informe no era veraz. Intuyeron que la casa debía encontrarse en Denia, y allí se dirigieron y buscaron, con acertada decisión. Salvador Cardona continuaría colaborando después, vueltos a su país aquellos, al recabar datos y entrevistarse con determinadas personas. En un momento avanzado de la jornada, el biógrafo, mirando a sus recientes amigos españoles, hizo en sueco un comentario a su acompañante, y ambos prorrumpieron en una jovial carcajada. Al inquirir por tan divertido comentario, el compatriota (que pertenecía al partido comunista) tradujo: “Decía que, en su vida, sólo en dos ocasiones ha encontrado la verdadera democracia: en una aldea del Vietnam y aquí en Oliva”. Me sorprendió, por inesperada y divertida, la anécdota, y pregunté, con rutinaria curiosidad, por el nombre del escritor. Buscó la agenda y, encabezando la dirección, el nombre: Peter Weiss. La sorpresa subió verticalmente de grado, y la anécdota alcanzó entonces para mí una significación nueva y profunda. El elogio, que en la ironía del autor del *Marat-Sade* conllevaba una implícita y acerba crítica del sistema político imperante entonces, subrayaba, y esto importa, que los valores que atribuimos a la democracia son, ante todo, valores del hombre. Éste no es lo que él quiere llamarse, o lo que se le llama, sino lo que sustancialmente y con verdad le conforma. Y quien conozca personalmente a nuestro personaje sabrá que ésta es su general norma de conducta; véanse, para confirmarlo, los nombres de quienes han colaborado en las publicaciones mayansianas.

El profesor español se llamaba Francisco Uriz, al que yo no conocía personalmente, pero sí sabía de su existencia y había leído alguna traducción suya de poetas suecos. De Peter Weiss, alemán nacionalizado sueco, que huyó de los nazis en los años treinta, tendría una edad madura, acercándose a los sesenta cuando vino a Oliva. Yo asistí en Barcelona a la representación que dirigió Marsillach del *Marat-Sade*. La escenografía, magnífica, era de un buen amigo mío, Francisco Nieva. Lo que sorprendió a Weiss fue la franca y natural disposición en Oliva de dos autoridades que, en la época franquista, se prestaban a colaborar en la biografía de un brigadista de la Guerra Civil. Si tenemos en cuenta que no llevaba armas y sí conocimientos y herramientas para curar a las personas y afirmarlas en la vida, con más razón se entiende el entusiasmo en la cooperación. Me enseñó ahora su hijo Alejandro unas cartas cruzadas con Uriz en 1978, y la de Salvador se acompañaba de sendos libros dedicados a los visitantes. Era, como no podía ser menos, la *Iniciación a la Historia de Oliva*, quizá el libro más suyo

de todos los publicados bajo su atención. Cuando pienso en alguien en el que podría encarnarse lo mejor de Oliva no podría imaginar a otro que no fuera Salvador; para mí su silencio es un silencio más hondo, el de una Oliva transcurrida en un tiempo que hasta ahora fue el nuestro.

Foto: Joan Andreu Gascó

SALVADOR CARDONA MIRALLES, MIG SEGLE DE MEMÒRIA

ALEJANDRO CARDONA BALLESTER

Introducció

El propòsit del present escrit sobre Salvador Cardona Miralles no és el de redactar una biografia en sentit estricta, sinó, més bé, el de donar a conèixer aquells fets, aquelles activitats relacionades amb l'àmbit de la cultura en les quals s'ha implicat des que s'incorpora gradualment a l'activitat pública durant els anys 50. Però aquest escrit també pretén ser divulgatiu i vol presentar-nos a una persona que estima el seu poble i està convençuda, des de bell principi, que l'educació i la cultura estan en la base de la millora de la convivència i el progrés d'una societat. Una persona activa, segura del valor de l'esforç diari (*Nulla dies sine linea*), amant de la conversa i la lectura, admirada per tot allò que l'home pot arribar a saber (*El principio del conocimiento está en el asombro*), amb un talent propiciador del diàleg i conciliador (*Si una persona vol, dos no es barallen*), i partidària de la moderació com a plantejament vital (*De taula cal alçar-se cada dia amb un poc de fam*).¹ Probablement, els dos conceptes que millor poden definir el seu tarannà queden resumits en aquestos: la bonhomia en les relacions personals; i, pel que fa a la cultura, una postura decididament humanista.² Per aquesta raó, no hem evitat fer referència a circumstàncies biogràfiques, quan les hem considerat significatives, curioses o, potser també, aclaridores sobre el caràcter de Salvador, i la forma més freqüent de presentar-les ha estat la nota a peu de pàgina. Pel que fa a la redacció, hem intentat seguir principalment la línia cronològica, assenyalada pels distints càrrecs de responsabilitat pública que ha ocupat Cardona, encara que, de tant en tant, podem trobar alguns salts temporals, anticipant o recordant determinats aspectes al fil d'allò exposat i amb la intenció exclusiva d'aconseguir una major agilitat i concreció expositiva.

Sempre ha manifestat Salvador agraïment als qui han entés els seus projectes, i sense la participació dels quals no haguera pogut dur-los endavant. En una primera època, als alcaldes Francisco Llorca i José Girau, al seus companys regidors, i, posteriorment, a les successives corporacions municipals, sense oblidar-se'n mai de la col·laboració d'institucions (particularment la Diputació de València); també als amics personals i coneguts que han ocupat llocs de responsabilitat i han obert portes en moments clau (Salvador Pons Muñoz, Enric Pla Ballester, Andrés Fuster Morera..., entre molts altres); en tercer lloc, a la fortuna que ha suposat per a Oliva l'aparició de figures contemporànies d'una gran capacitat intel·lectual o artística, amb les quals ha

¹ Quantes vegades, els seus fills, li hem escoltat dir les expressions que citem dalt entre parèntesi i que justifiquen el que acabem d'argumentar! No són únicament paraules. Salvador, a més de dir-les, les ha practicat a casa i a tot arreu.

² Simpàticament el seu amic Salvador Pons Muñoz, amb el qual l'amistat i la relació, iniciada a l'època infantil, s'ha mantingut a pesar del temps, la distància i últimament la malaltia de Cardona, acostuma a adreçar-se a ell des de la seua època de responsabilitat municipal amb l'apel·latiu afectuós d'*alcalde ilustrado*.

Son pare, el metge Alejandro Cardona Morant.

cultivat el tracte i mantingut una bona amistat i que han prestigiat el nom de la ciutat prou més enllà de les seues fites (Antonio Mestre, Francisco Brines, José Climent, Vicente Collado, Francisco Martí Gilabert, Bernardino Llorca, Miguel Vicens); finalment, a la comprensió pacient i resignada de la seua família, especialment de la seua esposa Ángeles, casada amb l'home i les seues ocupacions públiques quasi des del principi del matrimoni.

Encara que no ha deixat mai d'escriure, Salvador Cardona no ha estat un escriptor prolífic, si exceptuem l'època quan dirigia la revista local *Sant'Ana*. Tampoc té cap obra feta, ni de creació literària ni d'investigació –admirava als més capaços i era conscient de les pròpies limitacions en eixos camps-. La seua tasca principal, com podrem vore de seguida, ha estat, sense dubte, la de ser un incansable promotor d'activitats culturals des de qualsevol lloc de responsabilitat pública per on ha passat, una actitud i uns interessos que ha mantingut també des de l'àmbit particular. I el valor de tot açò augmenta, creiem, per haver-ho fet des de la modèstia, sense grans mitjans, i any rere any, sense perdre la il·lusió. Per consegüent, no deixen de ser justes les paraules que li dedica el poeta Francisco Brines, que bé ha conegut l'home i els seus esforços, quan el defineix dient que és “*a quien le corresponde simbolizar, mejor que nadie, en su escueto rostro la memoria de Oliva en esta segunda mitad de siglo*”³ Una memòria que ara intentarem recordar.

Els primers anys i estudis

Salvador Cardona, xiquet, de dol per la mort de son pare ca. 1932.

Salvador Cardona Miralles va nàixer el 23 d'agost de 1927 a València, concretament al carrer de la Pau,⁴ on tenien la residència els seus pares, Alejandro Cardona Morant i la seua esposa Ramona Miralles Sancho, que vivien allí per motius de treball del pare, metge odontòleg. Anys enrere, Alejandro s'havia dedicat meritòriament a l'atenció de malalts a Oliva durant l'epidèmia de grip de l'any 1918, per la qual cosa li va ser dedicat un tram de la carretera al seu pas per la ciutat. La família es completava amb una filla major, Maria Julia, i fruïa d'una posició econòmica benestant. L'any 1929 la mort sobtada de son pare va colpejar la família, quan Salvador comptava poc més de dos anys d'edat i estant sa mare embarassada del

³ BRINES BAÑÓ, Francisco, “Joan Andreu en blanco y negro”, dins *Persones i Personatges*, editat per Joan Andreu fotografies, Oliva, 2000.

⁴ La casa on vivia és una de les del primer tram del carrer de la Pau, a la banda esquerra, pujant des del Parterre cap a la plaça de la Reina. Sovint ens l'assenyalava als fills en passar per aquell carrer.

Fotografia casa familiar, carrer de les Moreres, 2

Estudiant de Dret. Carnet del SEU. Abril de 1947.

Estudiant de Dret. Carnet de la Biblioteca Universitaria de València. 4 de desembre de 1948.

seu germà Alejandro. Aquesta circumstància desgraciada influirà decisivament en la seua vida, perquè va motivar que la família, la mare embarassada i els dos fills, tornaren a Oliva establint, a partir d'eixos moments, la seua residència definitiva a la casa familiar del poble, al n. 2 del carrer de les Moreres, on vivien les germanes de sa mare.

Incorporats ja a la vida d'Oliva, tindrà Salvador el seu primer contacte amb l'escola al Col·legi de les Carmelites, abans de la Guerra Civil i, probablement, també durant aquesta, acabada la qual, i després d'un breu pas per l'escola del Pare Pons (del qual li ha quedat el record de la grandària de les mans), finalment es matricula al Col·legi Acadèmia *San José de la Montaña*, l'escola que s'acabava de fundar a Oliva i, realment, la que va deixar una empremta important en ell; allí acudeix a les classes des de 1940 a 1942. D'ella ha conservat sempre un entranyable record, tant de l'ensenyança rebuda com dels professors que la impartien, i especialment dels seus meritoris fundadors: D. Ernesto Paulino i Dª Angeles Soler, amb els quals va mantindre, fins la mort d'aquestos, una bona amistat.⁵

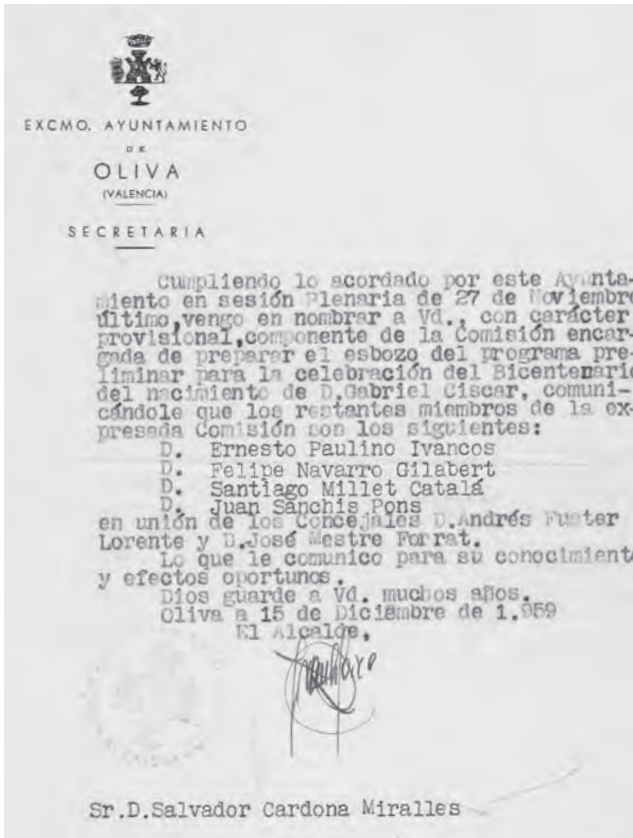

Carrer Església (Oliva). La família Cardona Miralles: d'esquerra a dreta la mare, Ramona Miralles Sancho, Salvador Cardona Miralles, Alejandro Cardona Miralles (sobre la campana) i María Julia Cardona Miralles. Ca. 1941.

Membres de l'Asociación Cultural Olivense, ca. 1960. D'esquerra a dreta: Miguel Gregori Llorca, Salvador Cardona Miralles, Salvador Cardona Sendra, Carlos Torres Orquín, Antonio Moreno i Ramón Alemany Salort. Fira, ca.1960.

⁵ Dels seus records i sentiments sobre aquesta institució educativa podem llegir l'escrit que, amb motiu del cinquantenari de la fundació, es va publicar al Programa de Fira de l'any 1990, amb el títol "En el cincuentenario del Colegio-Academia *San José de la Montaña*. Datos y recuerdos para su historia".

Designació comissió organitzadora dels actes del Bicentenari de Gabriel Ciscar. 15-12-1959.

Fotografia de la façana de la Casa Alonso, quan ja no estava l'escut heràldic sobre la portalada.

Salvador Cardona i Antonio Mestre. Homenatge a Antonio Mestre pel Premi Menéndez Pelayo. Centro Olivense, desembre de 1968.

A València acudeix a acabar el batxillerat⁶ i, passat amb èxit el tràngol del temut *Examen de estado* a l'Institut Luis Vives, es matricula primer en la Facultat de Medicina, estudis que de seguida abandona pels de Dret, acabant finalment la llicenciatura l'any 1951. A l'etapa d'estudiant universitari, i durant l'any en què ha d'interrompre necessàriament els seus estudis per a recuperar-se d'una infecció de tuberculosi, assenta les bases dels gustos que l'han d'acompanyar tota la vida: el plaer de la lectura assossegada⁷ i, com no, la

⁶ A València estudia els cursos 5é, 6é, 7é, i prepara l'*Examen de estado* de Batxillerat al Colegio-Academia *San Buenaventura*. Estava intern a la residència d'estudiants que dirigia el pare Indalecio Veintimilla del Valle, en el número 47 del carrer de les Blanqueries. L'últim curs de carrera passà a residir al Col·legi Major *Samaniego*, al carrer del mateix nom.

⁷ El gust per la lectura poc a poc cristal·litzarà, quan dispose de casa pròpia, en la formació d'una àmplia biblioteca personal (gens organitzada, a pesar dels intents periòdics per vèncer la seua tendència constant al desordre), farcida de llibres, revistes, diaris i papers solts, escrits i apunts, on estaran presents literatura, història, religió, assaig, art..., i on destaquen especialment, per la seua quantitat, les publicacions referents a la Guerra

Col·legi del Rebollet. Actes del Bicenari de Gabriel Ciscar. Any 1960. Parlant a l'auditori infantil.

Plaça de l'Ajuntament. Actes del Bicenari de Gabriel Ciscar. 1960.

música, sobretot la clàssica, però també la de banda, de la qual agraeix l'ambient festiu que desperta el seu pas pels carrers.

Amb el títol de llicenciat, i acabada la milícia universitària com a alferes de complement a La Corunya l'any 1951, després d'una breu etapa de passant d'advocat a València, al despatx de Mauro Guillén, torna a Oliva per a encarregar-se de l'explotació de les terres i la gestió del patrimoni familiar, treball que ha compaginat, quasi des del principi, amb una dedicació intensa a l'activitat pública. Aquest segon retorn a Oliva, fruit ara de la decisió sobre el seu futur laboral, ja serà definitiu. Salvador entrarà així en contacte amb l'incipient moviment cultural d'una població, que s'esforçava, poc a poc, per recuperar-se, si més no almenys econòmicament, del colp que havia suposat la Guerra Civil.

Inicis de l'activitat cultural

La dècada dels anys 50 marca l'inici d'una activitat personal en diferents àmbits de la vida pública olivana que no acabarà, pràcticament, fins que la malaltia li ho impedisca a les acaballes del s. xx. Són d'aquests moments els primers escrits seus que hem localitzat, apareguts a *Aleluya*, els fulls editats per l'Arquebisbat de València, en principi sobre temes religiosos.⁸ No debades, entre els llibres de la seua biblioteca, trobem bons exemples sobre la importància que, en la seua vida, té el fenomen religiós, tant pel fet de ser catòlic practicant, com per la voluntat evident de formar-se, llegint altres opinions i aprofundint en el seu coneixement. La subscripció a revistes de literatura i pensament (*Arbor*, *El Ciervo*, *Atlàntida*, *Punta Europa*, *Revista de Occidente*), l'interés per adquirir obres d'autors que tracten el tema religiós des de l'ortodòxia catòlica, la dissidència o l'agnosticisme (Ortega, Zubiri, García Morente, Hans Küng, Pániker...) és una constant de les seues lectures des de sempre.

L'any 1957 funda, en companyia d'altres joves olivans interessats pel foment de la cultura, l'*Agrupación Cultural Olivense*, que acabarà integrant al seu si l'*Aula Cultural Gregorio Mayans*, creada el 1952, entre d'altres, per Ernesto Paulino, ara ja amic personal. Salvador serà el seu segon president, i, des d'ella, contribuirà a

Civil, les d'aspectes relatius a la cultura valenciana i, més exageradament, tot allò que puga guardar relació, per tangencial que siga, amb Oliva. Mogut per la seua bibliofília projectarà personalitzar els seus llibres amb un *Ex libris*. Aquest projecte mai arribarà a veure la llum, encara que entre els seus papers hem trobat unes proves amb un dibuix i el lema ciceronià *Libris me delecto* (Els llibres són el meu plaer).

⁸ Exemple d'aquest tipus d'escrit pot ser "Bosquejo histórico de la vida de María", on conjuga la temàtica religiosa i la perspectiva històrica, conseqüència de les seues lectures i interessos. *Aleluya*. (Arxiu Parroquial Santa Maria - Oliva).

Ex libris amb el lema ciceronià *Libris me delecto* (Els llibres són el meu plaer) que mai arribarà a ser una realitat als llibres de la seua biblioteca.

l'incipient moviment cultural d'Oliva per mitjà de l'organització de conferències, representacions teatrals, exposicions artístiques, xerrades esportives, projecció de pel·lícules..., primer a l'antiga sala de sessions de l'Ajuntament i, posteriorment, als locals del *Centro Olivense*. Moltes de les reunions es celebren a la seua casa particular del carrer Sanchis Mayans, (on va passar a viure en casar-se l'any 1958), i a elles acudeix algunes vegades, durant els anys 60, un capellà jove, Antonio Mestre, que havia acabat la llicenciatura en Història de l'Església a Roma i prompte començaria a preparar la seua tesi doctoral sobre Mayans, que tantes fruitoses conseqüències posteriors ha produït.

Al Programa de Fira de l'any 1959 un article signat per l'*Agrupación*, però on s'endevina l'estil de Salvador, anima a la ciutadania a la participació en els actes que aquesta organitza, i a sentir-la com una cosa pròpia.⁹ Eixe mateix any, en conèixer la concessió del Premi Adonais a F. Brines, l'*Agrupación* el felicita i intenta retre-li un homenatge públic que no arriba a fer-se realitat, com ens ho conta el propi Salvador en carta escrita i publicada alguns anys després, "*por rehuir, tú [Brines], la espectacularidad*", i que acabarà per fer-se "*en una pequeña velada de amigos en casa particular*" -la del propi Salvador-.¹⁰ Quatre anys després, sembla consolidat i amb èxit el treball de l'*Agrupación*, perquè a l'*Editorial* del n° 9 de la revista *Sant'Ana* (maig 1963) la defineix com "*una empresa de jóvenes que, al calor del Ayuntamiento, va dándonos todos los años pruebas de su entusiasmo y de su preocupación*".

Conegut el seu interès personal pels assumptes relacionats amb la cultura, el 27 de novembre de 1959 és nomenat per l'Ajuntament, junt a altres 6 olivans (Ernesto Paulino Yvancos, Felipe Navarro Gilabert, Santiago Millet Catalá, Juan Sanchis Pons, Andrés Fuster Lorente i José María Mestre Forrat), component de la comissió encarregada per a preparar la celebració del segon centenari del naixement de Gabriel Ciscar, que es commemorarà l'any següent. Salvador acudeix a les escoles i presenta al seu infantil auditori la figura de l'il·lustre paisà, destacant la importància dels actes que van a organitzar-se. Aquest gust per visitar els centres d'ensenyament, de tractar amb els estudiants i de polsar personalment l'estat de l'educació no l'abandonarà mai, i així continuarà fent visites, no infreqüents, a les escoles durant les dècades següents, tant a la seua etapa de regidor com a la d'alcalde, perquè està convençut que l'esperança de progrés d'una societat camina necessàriament lligada a l'augment del nivell cultural dels seus integrants. Podem afirmar també, perquè així ho ha reconegut sempre (almenys en àmbits privats), que la docència ha estat la seua vocació frustrada. Probablement per això, a l'editorial de presentació de la revista *Sant'Ana*, el juny de 1962 ja assenyalava il·lusoniat:

⁹ AGRUPACIÓN CULTURAL OLIVENSE, "Una empresa común", dins *Programa de Fira 1959*.

¹⁰ "Carta a Francisco Brines", dins *Sant'Ana*. ns. 21-22, maig-juny 1964, pàg. 11.

Catedral de València. A l'interior de la tomba de la família Mayans el dia de la col·locació d'una làpida commemorativa (1971). Entre d'altres: Antonio Mestre, José Girau Sanz, Francisco Brines, Salvador Cardona Miralles.

Catedral de València. Acte de col·locació de la làpida commemorativa sobre la tomba de Gregori Mayans. 1971. Entre d'altres: Salvador Cardona Miralles, José Sanchis Castelló, capellà, Salvador Pons Franco, plebà, i José Girau Sanz, alcalde.

El nivel cultural medio de la población aumentó evidentemente y, por otra parte, el crecimiento de vocaciones al estudio ha sido tal, que hoy tenemos un plantel de universitarios y de técnicos que nos orgullece (sic) y en quienes, permítasenos decirlo, Oliva tiene puesta mucha esperanza.

Primeres manifestacions de la sensibilitat pel patrimoni

Tornant al tema de Ciscar, en dos articles, un al Programa de Fira de 1960 i un altre al diari *Las Provincias* de 4 d'agost de 1960, publica una ressenya biogràfica sobre l'almirall i regent. El primer d'aquests dos articles acaba amb el lament (que serà recurrent en ell durant tota la vida) per una pèrdua: l'enderroc de la casa pairal de Gabriel Ciscar, agreujat aquest dolor per haver succeït el fet l'any 1941 i haver viscut en persona la desaparició:

*Recuerdo aquella casona de líneas sencillas pero de señorial prestancia. No en vano estaba vinculada a ella la mejor tradición intelectual y señorial olivense. Recuerdo que era, y quisiera suponer que sólo fuera un sueño aquello de su demolición. Pero no, tristemente cierto es que ya no está allí... ¡Cuántas cosas, Dios mío, somos capaces de destruir los hombres!*¹¹

Passat el temps, i intentant recuperar la seua memòria, escriurà un breu article sobre aquella casa.¹² Aquesta pèrdua, i el seu consegüent plany, s'uniran als altres dos que l'han acompanyat constantment: el de la incúria que va llançar a perdre, poc a poc però sense remei, el Palau dels Centelles, i el de la ignorància que va motivar

¹¹ "En el bicentenario de D.Gabriel Ciscar y Ciscar. El ejemplo de nuestro insigne paisano", dins *Programa de Fira 1960*. A la moció que, com a regidor, presenta el 24 d'abril de 1967 en defensa de la conservació de la casa de Mayans al carrer Major, qualifica aquestes destruccions de "auténticas iconoclastias que hoy nos avergüenzan" (Arxiu particular S.C.M.).

¹² "La Casa de Alonso", dins *Llibret de la Falla Casa d'Alonso*, 1993. Per documentar-se s'entrevista amb Luís Gisbert, membre de l'última família que hi va viure, encarregada de la cura de la casa pels propietaris, la família Vives Alonso de Medina, que residien habitualment a València.

la destrucció tràgica de l'Arxiu municipal el dia 11 d'agost de 1936.¹³ És per això que cada xicotet èxit aconseguit en la recuperació de qualsevol aspecte que atenua aquestes tres pèrdues ha estat rebut per ell sempre amb alegria sincera, però amb el regust amarg de saber-les definitivament irreparables.

Lògics seran, en conseqüència, el seus esforços posteriors, adreçats en última instància a conservar el que a Oliva va quedant significatiu del seu passat. En aquest sentit presenta, ja l'any 1967, una moció com a regidor per tal que l'Ajuntament protegisca la casa de Mayans del carrer Major donat que, en opinió de Salvador, l'Ajuntament no solament *“ha de procurar el mejor desarrollo de la misma [Oliva], sino velar también por la custodia de lo que en el pasado haya de más meritorio. Esta necesidad se acentúa por el hecho de que no haya sido Oliva afortunada al conjugar el progreso y la modernización de su desarrollo con la conservación viva de un pasado del que en varios aspectos –como en el que nos ocupa– puede enorgullecerse con justo título”*. Proposa així que l'Ajuntament l'adquirisca, la restaure i s'aprofite per a instal·lar-hi *“los servicios culturales del Municipio tales como la Biblioteca Pública (...), el Archivo administrativo, etc. y habilitarse una sala de conferencias o de recepción de ilustres visitantes, sala de la que carece Oliva en la actualidad y que, llegado el momento, puede servir también para celebrar exposiciones”*.¹⁴

La paralització posterior del projecte de reforma de la plaça de l'Ajuntament, que l'havia induït a fer la moció, va deixar sense efecte la proposta, però, de tota manera, les seues paraules, considerades des de la perspectiva actual, semblen premonitòries i confirmen l'opinió encertada i la visió de futur de l'home que les pensa i escriu.

Amb el pas dels anys no decaurà el seu esforç. I, així, promourà l'adquisició municipal de l'immoble dels Pascual, al carrer de les Moreres, una vegada deixa de ser Residència d'Ancians als anys 70,¹⁵ evitant així la desaparició d'un altre edifici singular. I també els contactes amb els propietaris de les cases del carrer Tamarit (Pilar Camaña i Rafael Cañamás) per a la seua adquisició, que no va poder concretar-se aleshores, degut a la prohibició governativa als ajuntaments de la transició de fer despeses durant els mesos previs a les primeres eleccions municipals democràtiques. És comprensible, a la fi, el seu disgust personal, compartit per molts altres ciutadans, quan va saber la notícia de la destrucció del teginat i la decoració interior de les cases de Tamarit, més dolorosa encara per haver estat intencionada l'acció. Podem assegurar, sense cap mena de dubte, que la posterior adquisició, l'actual restauració dels edificis i la seua recuperació recent per a ús ciutadà com a biblioteca i museu, que la malaltia li ha impedit conèixer, l'haguera omplert de satisfacció. N'estem ben segurs.

¹³ El dolor profund que li provoca aquesta desaparició no s'oblida. I, així, encara el 6 de maig de 1995, li escriu al seu amic Salvador Pons Muñoz, amb motiu d'enviar-li el llibre *L'educació a la Safor*, de Gabriel Garcia Frasset: *“Por desgracia, no son demasiadas las noticias [sobre l'educació a Oliva], pero la verdad es que si no se dan más es debido a la pérdida del Archivo municipal que quemaron salvajemente aquellos insensatos el 11 de agosto de 1936. ¡Día aciago éste para Oliva! ¡Cuánto se hubiera podido trabajar si el Archivo se conservase! Créeme, Salvador que el recuerdo de este hecho luctuoso me entristece y más de una vez me enrabia* (Arxiu particular S.C.M.).

¹⁴ Moció com a regidor de 24 d'abril de 1967 (Arxiu particular S.C.M.).

¹⁵ Moció com a alcalde de 21 de maig de 1977 (Arxiu particular S.C.M.).

Entrevista a Valencia-Fruits (8-3-1970), en qualitat de president de l'*Hermandad Sindical de Labradores y Ganaderos*.

President del Centro Olivense. Col·locació de la primera pedra del nou edifici del Centro Olivense, ca. 1960 (dalt i dreta).

Implicacions i responsabilitats socials

S'enceta la dècada dels 60 i Salvador s'implica amb il·lusió en una sèrie de projectes importants. D'una banda, del 1961 al 1975 assumirà la presidència de la societat *Centro Olivense*, on ja formava part de la Junta Directiva anterior com a secretari; des d'ella, i aprofitant ara la reforma del local que s'ha dut a terme en construir de nova planta l'edifici del saló, continuarà implicat en l'organització d'activitats culturals. Així seran freqüents les lectures poètiques (entre d'altres, algunes de Francisco Brines, o de Joan Climent), conferències sobre temes diversos (com puguen ser les de l'arqueòleg Enric Pla, del musicòleg Josep Climent o del cardióleg local Juan Llorca), projeccions i també homenatges (com el que rep l'historiador Antonio Mestre per l'èxit dels seus treballs d'investigació sobre Mayans, el 3 de gener de 1969). Les noves possibilitats que ofereix el local són aprofitades també per l'*Asociación Cultural*, en la qual continua integrat, per tal d'organitzar, l'any 1963, sota la direcció d'Ernesto Paulino, *Los martes del Centro*, unes taules redones de periodicitat setmanal, on un ponent presentava un tema que era sotmés a discussió posterior. De moltes d'aquestes activitats se'n fa ressò la revista *Sant'Ana*, escrivint Salvador les cròniques.

De 1963 a 1974 també presidirà l'*Hermandad Sindical de Labradores y Ganaderos*, perquè (no hem d'oblidar-ho) la seua implicació en altres activitats no l'ha allunyat mai de saber-se lligat al principal element de l'economia olivana del moment: l'agricultura, que és també la font única dels seus ingressos personals, i el mitjà de vida de la seua família. Des d'aquesta institució, les distintes Juntes per ell presidides impulsaran un projecte de millora de la xarxa de camins rurals, que contemplava tant l'ampliació i l'asfaltat, com la fixació dels noms dels camins per mitjà de la instal·lació de senyals identificatius, procurant ajustar-los a la seua denominació tradicional. La preocupació per l'agricultura, els problemes derivats de la dependència econòmica del monocultiu de la taronja, la millora dels sistemes de producció i la incorporació de nous mètodes de cultiu són un tema freqüent als seus escrits sobre agricultura, que, aprofitant els editorials, o com a president de l'*Hermandad*, publica a la revista *Sant'Ana*, als Programes de Fira o a la premsa regional de l'època.¹⁶

¹⁶ Poden aprofitar d'exemples els articles "El esfuerzo de la Hermandad y los Agricultores Olivenses", dins *Programa de Fira* 1969, i "En una lastimosa campaña naranjera", dins *Programa de Fira* 1970, o l'entrevista publicada a *Valencia-Fruits* el 8 de març de 1970 (Arxiu particular S.C.M.)

Regidor de l'Ajuntament d'Oliva. Acte de lliurament de la credencial per l'alcalde Francisco Llorca. Any 1961.

Regidor de Cultura, ca. 1966

Incorporació a la gestió municipal

Però, sense dubte, la tasca més important la desenrotllarà a partir de ser nomenat regidor, ingressant en l'Ajuntament pel Terç de Representació Corporativa i passant a formar part de l'equip de govern municipal com a segon tinent d'alcalde i membre de la Comissió d'Obres Públiques des del 5 de febrer de 1961. En altres etapes posteriors com a regidor passarà a la Comissió de Cultura. Els interessos de Salvador prompte es donen a conèixer i, com diu Josep Sendra al seu estudi sobre toponímia urbana: “fou l'artífex d'un projecte coherent d'ordenació de la nomenclatura de carrers i places”.¹⁷ Aquest projecte de Cardona pretenia recuperar antigues denominacions sense alterar, necessàriament, les actuals i substituir:

la nomenclatura de calles y plazas con títulos anacrónicos, o lo que es peor, que nada dicen ni simbolizan, cuando hay tantos nombres de personas, lugares y hechos que, con más honor y justicia debieran llevar su titulación [Moció municipal de S.C.M. del 29/09/61] y continuar fijando la variada toponimia de nuestro término municipal con miras a que ésta se conserve para la posteridad. Y, de otra parte, el honrar a quienes, españoles o extranjeros, han sobresalido en algún aspecto de las artes, ciencias o letras... [Moció municipal de S.C.M. del 30/07/65].

Quan, amb posterioritat (1978), l'Ajuntament publica el llibre *Iniciación a la Historia de Oliva*, escriu, a més d'altres col·laboracions, un apèndix documental, on s'inclou un apartat dedicat a la nomenclatura dels carrers de la ciutat i del barri marítim amb indicacions sobre l'època documentada de la seua denominació o els canvis de nom produïts amb el pas del temps.

Des de l'Ajuntament participa com a regidor en les gestions per aconseguir la construcció de l'Institut Gregori Mayans, inaugurat l'any 1967,¹⁸ i amb posterioritat

¹⁷ SENDRA I MOLIÓ, Josep, “La toponímia urbana d'Oliva”, dins *Cabdells V*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2008, pàg. 44.

¹⁸ Al número doble 46-47 de la revista *Sant'Ana* celebra el mes d'agost de 1966 el pròxim inici de les obres de l'Institut a partir de setembre, per haver-se publicat al BOE (1/08/66 nº 182) el concurs públic de licitació. L'article, signat amb nom i cognoms per Salvador, revela la importància que li dóna a la notícia.

treballarà de valent perquè a Oliva hi haja també un Institut de Formació Professional,¹⁹ el Gabriel Ciscar, que es fa realitat durant la dècada següent (curs 1975/76), ocupant, en un primer moment, l'edifici de l'antiga estació de trens, al Passeig, i traslladant-se, posteriorment, a la casa dels Pascual, l'antic Asil del Carrer de les Moreres, que l'Ajuntament, com hem dit anteriorment, havia adquirit evitant el perill de la desaparició d'un altre edifici singular.²⁰ El pas del temps no feia minvar la seua opinió sobre la necessitat de dotar la població amb el major nombre possible de mitjans educatius i evitar així l'èxode obligat de la població estudiantil o l'abandonament dels estudis abans d'hora.

La Corporació municipal amb la reina de les festes i la seua cort. A la fotografia d'esquerra a dreta reconeixem José Girau Sanz, Salvador Cardona Miralles i Salvador Soler Soler, A la part de dalt l'alcalde Francisco Llorca i el regidor de festes, Cirilo Martí Gilabert. Passeig d'Oliva, ca. 1961.

La revista *Sant'Ana*

És ara, durant la dècada dels anys 60 quan es fan realitat alguns projectes interessants. En primer lloc, el juny de 1962 veu la llum el primer número de la revista *Sant'Ana*, el motor de la qual continuen sent els integrants de l'*Asociación*. Per sota queda el record de les publicacions olivanes dels anys 30, de les quals, especialment de *Patria Chica*, agafa idees, i recupera i torna a publicar alguns articles. Sobre ella diu Enric Sòria:

El mateix any (1962) apareix la revista Sant'Ana, editada per l'Ajuntament d'Oliva, amb una periodicitat que vol ser mensual. La dirigeix, i en redacta més de mitja, Salvador Cardona Miralles. Del juny del 62 al desembre del 68 en trau 50 números (tot i que la numeració arriba al 75. N'hi havia molts de dobles i de triples). Es

¹⁹ Amb data 23/05/1978 li escriu Salvador a Vicent Vengut, aleshores director de l'Institut Gabriel Ciscar: "He recibido la comunicació del acuerdo de ese Centro agradeciendo a la Corporación Municipal los esfuerzos moral y económico, para conseguir primero la creación y luego el desarrollo del Centro de Formación profesional de nuestra ciudad.[...] Nos queda ahora por delante la gran tarea de conseguir que se edifique un Nuevo Centro que disponga de todos los medios materiales que exige la moderna pedagogía. Para ello, como sabes, hace falta que el Ayuntamiento ofrezca el solar, y su adquisición supone un coste elevado. Pese a que mi tiempo de permanencia en la Alcaldía es ya breve estoy realizando gestiones para reforzar la hacienda municipal y que la próxima Corporación tenga una economía suficiente para resolver este y otros problemas" (Arxiu particular S.C.M.).

²⁰ Amb data 21 de maig de 1977 presenta Salvador una moció de l'Alcaldia al Plenari per a l'adquisició de l'immoble, el qual, per les seues dimensions, podia donar cabuda a l'Institut de F.P., amb un alumnat cada vegada més nombrós.

Capçalera i primera plana del primer Sant'Ana, anomenat "número extraordinario".

redacta bàsicament en castellà, però en valencià inclou poemes de Salvador Soler (nombrosos) i de Francesc Boscà (esporàdics) i, per primera vegada en aquesta classe de publicacions, també articles i entrevistes de tema general, a càrrec, sobretot, de Salvador Soler ("tres eses").

Garcia Frassetet la defineix així: "revista d'informació i cultura dins el franquisme predominant" (Catàleg de la premsa comarcal de la Safor 1880-1982 G.Garcia Frassetet, C.E.I.C. Alfons el Vell 1988), cosa que, essencialment, és exacta. Però la caracteritza un simpàtic esperit dialogant, un to moderat i un interès notori pels temes religiosos, econòmics –el director és president de la Cambra Agrària local-, nostàlgics i educatius. Els continguts inclouen comentaris sobre modernització agrícola, crides d'ajuda als immigrants, entrevistes, informació local i cultural, ressenyes, meditacions piadoses i docents –algunes contra l'elitisme dels col·legis de pagament o a favor, ja, del bilingüisme en l'escola-, articles sobre toponímia, història i monuments de la localitat, evocacions, pàgines literàries i "de la mujer", esports i humor.²¹

A més de la direcció i coordinació del projecte i la redacció dels editorials, que apareixen sense firma en cada número, Salvador s'encarrega també d'algunes entrevistes, de redactar notes d'informació cultural, i de l'elaboració d'articles com el dedicat a la història de la Fira d'Oliva (n. 57),²² els dos articles sobre les Corporacions Municipals del període de 1939 a 1961 (ns. 13 i 14), o el de l'Asil d'Ancians Desemparats (n. 7). Sovinteja, als seus escrits signats, la firma amb el seu nom complet, amb les inicials, o amb el pseudònim *Olivense*, que després continuarà emprant a altres escrits. D'altra banda, interessants també són els dibuixos de racons de la població o del terme, que li demana al seu amic oriünd d'Oliva però resident a València, Juan Chorro Solbes, per a acompanyar inicialment la secció "Monumentos de Oliva" i amb posterioritat per a altres seccions. La revista va continuar editant-se fins desembre de 1968, moment en què es va publicar el darrer número sèxtuple (n. 70-75).²³

²¹ SÒRIA I PARRA, Enric, *30 anys de cultura literària a la Safor: 1959-1990*, Col. Cavall Bernat, Colomar editors, Oliva, 1990, pàgs. 33-34.

²² On dona continuïtat a l'article del mateix tema escrit per J.M. Vidal Pastor en *Patria Chica*, reprenent-lo des d'on aquell acaba el seu.

²³ Passat el temps, el 22 d'abril de 1997, el *Centro Olivense* organitza una taula redona amb el títol *Publicacions periòdiques d'Oliva* on intervé Cardona i participen també Salvador Faus, subdirector del diari *Levante*, Miquel Font, director d'*Aureba*, i Isabel Llorca, directora d'*Oliva Magazine*. La taula redona va estar moderada per Gabriel Garcia Frassetet, director del C.E.I.C. *Alfons el Vell*, i autor de l'estudi *Catàleg de la premsa comarcal de la Safor (1880-1982)*. En declaracions al diari *Levante* amb motiu d'aquest acte, Salvador Cardona confessà: "Pienso que pudimos continuar con ella y fue nuestra la culpa de que se dejara de realizar" (*Levante-E.M.V.*, 18 d'abril de 1997).

24 març
1979

Bon dia amic Cardona.

Moltes
gràcies per les teus cartes i pels
llibres que m'has enviat. Ja
saps que sempre he volgut
com cal l'esforç - enviable! - de
la gent d'Oliva. Espera que els
teus missatges en el càrrec s'aprecien
perlongar aquesta línia de "res-
pènsia" local. Tots els sentim
beneficiats, en tant que valguem.

Tu

Joan Fuster

Carta autògrafa de Joan Fuster (24-3-1979)

REAL ACADEMIA
ESPAÑOLA

Alcaide de Oliva

Alfonso Alonso, 28
Madrid - 16
6 de des. 1975

Al distingido amigo:

De miser las
felicitos a vs. por la reciente actividad cul-
tural de ese Ayuntamiento. He recibido
el tomo IV del Epistolario de Mayans. Ma-
chas gracias.

Oliva, creo, debería ser modelo para esta
datos españoles, algunos de millares de habi-

tantes. Por desgracia este tomo (peligroso)

Muchas gracias por su amica. ¡ que siga
en su el camino siempre

En affmto y amistad

Alfonso Alonso

Carta autògrafa de Dámaso Alonso (6-12-1975).

Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva

Probablement, el projecte més ambiciós en el qual s'implica personalment Salvador amb molt d'interés, i on il·lusiona també a la Corporació Municipal, siga el de les Publicacions de l'Ajuntament, un projecte prestigiós per a Oliva ja des dels primers anys,²⁴ que, afortunadament, tots els governs municipals posteriors han entés i continuat, i per això encara hui segueix donant fruits. La idea, en principi, naix per aprofitar l'oportunitat que ofereixen les investigacions d'Antonio Mestre sobre Gregori Mayans, perquè si el personatge estudiat és natural d'Oliva, també ho és l'autor de l'estudi, dos raons que justifiquen per a Salvador la tercera: d'igual procedència ha de ser l'editor. En principi les publicacions s'inicien amb la sèrie Major, però posteriorment s'amplien amb les sèries Menor, també sobre Mayans, i Vària, que aprofitarà per a traure a la llum obres de temàtica i autors diferents, però sempre relacionats amb Oliva.

Amb la perspectiva que aporta el pas del temps, és interessant rellegir les entrevistes que Salvador li fa a Antonio Mestre, la primera a la revista *Sant'Ana* (ns. 66-69, març-juny 1968) arran la decisió municipal de publicar la tesi doctoral de Mestre, *Il·lustració y reforma de la Iglesia*. La segona, apareguda al Programa de Fira de l'any següent, amb motiu d'haver estat guardonat el llibre amb el Premi Nacional Menéndez Pelayo, el desembre de 1968,²⁵ on informa Salvador que "*el libro había sido editado por nuestro Ayuntamiento como primero de una serie de publicaciones de interés local que ha decidido emprender*". En aquesta mateixa entrevista li planteja al seu interlocutor la

²⁴ Sobre l'immediat ressò de les publicacions podem llegir l'article de S.C.M. "Nobleza obliga", dins *Programa de Fira 1971*.

²⁵ Coneguda la convocatòria del Premi Menéndez Pelayo, i pràcticament sense temps material per a concursar, Cardona mobilitza a Oliva un grup de persones (Juan Canet Cañamás, Diego Mestre Climent, Vicente Gregori Llorca i Juan García Pericás) que saben escriure bé i amb rapidesa a màquina, per a passar el manuscrit en la forma que requeria la convocatòria del premi. Aquestos, en acabar el seus respectius treballs diaris, es capbussen *gratis et amore* en la feina d'aconseguir enllestir i presentar a temps el que semblava impossible en un principi, utilitzant les màquines d'escriure de la *Hermandad*, els tres primers, o fins i tot, acudint García Pericás a la pròpia casa de Cardona. *Suum cuique*.

Antonio Mestre explica una lliçó als alumnes pre-universitaris. Institut Gregori Mayans, ca. 1976. A la fotografia d'esquerra a dreta, Antonio Mestre, Paulino Peris, director del Gregori Mayans, Salvador Cardona, Ramón Porta, regidor de l'Ajuntament i Juan Antonio Armero, professor del Gregori Mayans.

Visita a l'hispanista francès Soureda, Pau (França) ca. 1979. D'esquerra a dreta: Amparo Alemany, una de les filles de Soureda, Ángeles Ballester, Salvador Cardona, l'altra filla de Soureda, dona de Soureda, Soureda i Antonio Mestre.

possibilitat de celebrar el bicentenari de la mort de Mayans, ocorreguda el 1781, organitzant “*para entonces, un homenaje nacional a su figura y significación cultural*”.²⁶

Per la seua proximitat en el temps, de molts és conegut que l'any 1981 (entre el 30 de setembre i el 2 d'octubre) es va celebrar a les seus de València i Oliva un Simposi Internacional amb motiu del segon centenari de la mort de Mayans. Entre els membres de la Comissió organitzadora, integrada per representants municipals i els historiadors Mariano Peset i Antonio Mestre, s'inclou també a Salvador Cardona, que ja ha deixat per aquestes dates les seues responsabilitats municipals, i que s'encarrega, acabat el Simposi, d'escriure la crònica, publicada després a les Actes del Congrés. El dia en què el Simposi se celebra a Oliva, Salvador actua també com a cicerone dels forasters i els acompanya durant la visita a la localitat.²⁷ Sembla, per tant, que des del seu inici la idea de les publicacions no havia nascut per a ser flor d'un sol dia, sinó amb intenció de continuïtat, seguint un pla preestablert, conscient de la seua possible repercussió nacional en l'àmbit de la investigació i la cultura,²⁸

²⁶ Passa el temps i Salvador Cardona no s'oblida que s'acosta la data de l'efemèride, per això, des del lloc de responsabilitat municipal que ocupa, i en contacte continu amb Mestre, no deixa de fer propostes en aquest sentit. Com, per exemple, la moció de l'Alcaldia de 20 d'octubre de 1977, que presenta per a sol·licitar al Ministre d'Hisenda l'emissió d'un segell commemoratiu amb motiu del Bicentenari de la mort de Mayans l'any 1981, així com la d'un mata-segells especial que s'empraria a la correspondència de València i Oliva el dia 21 de desembre, data del traspàs de l'erudit.

²⁷ El gust personal de passejar pels carrers i pel terme d'Oliva l'ha tingut sempre i l'ha aplicat oportunament, quan ha acompanyat algú a fer una visita a la localitat, utilitzant, fins i tot, per a les excursions el seu inconfusible Citroën. Amb el somriure als llavis recordava, fins fa poc, que al seu vehicle han visitat el terme figures de prestigi, com l'historiador Miquel Batllori, o l'escriptor suec Peter Weiss (que ve a Oliva buscant informació sobre un sanatori i un metge de les Brigades Internacionals), emprant-lo també per acompanyar a Sueca, en alguna ocasió, l'escriptor i assagista Joan Fuster, que no conduïa.

²⁸ La repercussió va ser immediata, i Cardona s'ha sentit orgullós i agraït pels elogis adreçats a la tasca editora de l'Ajuntament, els quals van facilitar la consolidació del projecte. Especialment, ja des del primer moment, els elogis de distints membres de la *Real Academia de la Lengua Española*, com ara Vicente Aleixandre, Rafael Lapesa o Dámaso Alonso. Aquest últim, en carta de 6 de desembre de 1975 li diu: “*Oliva, creo, debería ser modelo para ciudades españolas, algunas de millones de habitantes*”. I continua simpàticament: “*Pero dejemos este tema (peligroso)*” (Arxiu particular S.C.M.). L'agraïment de Salvador es manifesta quan pot; i

Sopar de celebració del premi Menéndez Pelayo aconseguit per Antonio Mestre. Restaurant *Casa Sobrino de Botín* (Madrid), 19 de desembre de 1968. D'esquerra a dreta: Juan Bernia, Vicente Parra Fenollar, Salvador Cardona, Salvador Pons, José Girau, i A. Mestre.

Homenatge a Antonio Mestre pel Premi Menéndez Pelayo. Centro Olivense, desembre de 1968. De dreta a esquerra: Salvador García, José Antonio Ortiz, Diego Sevilla Andrés, catedràtic de Dret, José Girau, alcalde, Antonio Mestre i Salvador Cardona.

i, comptant amb la capacitat intel·lectual de Mestre i la necessària implicació del municipi impulsada per Cardona, el qual acudeix fins i tot un parell d'ocasions a Madrid, convidat a parlar en programes televisius d'emissió nacional sobre les publicacions de l'Ajuntament, aprofitant el fet que Salvador Pons Muñoz, olivà i amic personal de Cardona, ocupava aleshores càrrecs importants en la direcció de TVE.

L'empremta d'un home de cultura

L'entrada en la nova dècada, la dels 70, és presenta per a ell plena d'activitat, i no solament municipal. L'interés personal per la història, més concretament la valenciana, el fa assistir al *I Congreso de Historia del País Valenciano*, que se celebra a València durant el mes d'abril de 1971, involucrant l'Ajuntament per a que siga una de les entitats col·laboradores, com així apareix reflectit a les Actes del Congrés. Quan l'any 1972 es fa realitat la idea de publicar la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, en la qual Mestre participa, s'encomana a Cardona redactar l'entrada relativa a Gabriel Ciscar. Aquesta inquietud pels aspectes més pròxims arriben també a la llengua, subscriuint-se i rebent periòdicament, en aquesta època, la revista *Gorg* des del seu primer número.²⁹

L'any 1973 signa, al *Programa de Fira*, un breu però interessant article titulat "*¿Pierde Oliva su carácter?*", on manifesta la preocupació personal davant les

així, el 24 d'octubre de 1977 presenta al Plenari una moció de l'Alcaldia per a felicitar Vicente Aleixandre per la concessió del Premi Nobel de Literatura, felicitació justificada, entre altres raons, pel seu estímul públic inicial a les publicacions municipals.

²⁹ Cardona, que no nega mai la seua formació literària predominantment castellana, s'interessa també per la llengua i, en carta particular (l'ortografia de la qual hem corregit), a l'amic Diego Mestre li escriu l'any 1974: "*la renaixença del moviment lingüístic de la nostra terra va obrint-se camí no sols en el parlar, sinó també com a vehicle d'expressió. Ho comproves tot arreu, fins i tot en centres oficials. Això, unit al fet que està afermant-se l'ensenyament gramatical a nivell escolar i universitari, és motiu per a esperar que la degeneració terminològica, sintàctica i fonològica de la llengua no continue. Qüestió a banda és un altre problema: el de la consideració social que, malauradament, dona la gent a l'ús del castellà o del valencià. Crec que a mesura que parlen valencià els mestres, els catedràtics, els que exercisquen una professió liberal –mostres paradigmàtiques de nivell social– desapareixerà la desconsideració* (Arxiu particular S.C.M.). El seu interès inicial decarà, especialment des que es radicalitzen les postures i la llengua passa a ser un motiu d'enfrontament polític.

dificultats per conciliar la necessària i inexorable evolució tant urbana com social amb el manteniment de la idiosincràsia particular del poble, no sols a nivell urbanístic sinó també lingüístic. Aquesta preocupació per l'estètica urbana es manifesta, pràcticament, des del començament de la seua activitat municipal. L'espai urbà d'Oliva contempla racons molt bells i paga la pena conservar-los, però peca de falta d'elements ornamentals externs, i les intervencions de Cardona en aquest sentit, quan l'economia municipal li ho permet, intenten posar-hi algun remei. Així projecta, des de la seua primera època de regidor, un model de plafó ceràmic, amb l'escut municipal del moment, per a retolar amb el seu nom els carrers d'Oliva d'una manera uniforme –aquest plafó és la base de l'actual- i acudeix personalment a gestionar el tema amb els ceramistes de Manises, estant finalment la Ceràmica Gimeno, l'encarregada de confeccionar-los.³⁰

Són també idees seues, que finalment es realitzen, el bust de Gregori Mayans, obra de l'escultor d'Algemésí Leonardo Borrás Artal, regal de l'Ajuntament a l'Institut que du el nom del polígraf; la columna ornamental a la plaça de la Bassa, procedent d'un palau de Toledo segons Salvador comentava, amb la inscripció llatina, preparada per Fernando Jiménez, catedràtic de l'assignatura a l'Institut de Batxillerat abans esmentat,³¹ la col·locació, a la paret de l'Aula de Gramàtica, d'una làpida commemorativa; el plafó ceràmic del carrer del Molí, sobre un dibuix del rector de Sant Roc, F. Pons Moncho; o la instal·lació a l'entrada del barri marítim d'una àncora (de la qual cosa sempre ha lamentat no haver disposat de prou diners, en aquell moment, per a afegir-hi també una cadena). Quan, a la dècada dels anys 80, i exercint ara de jutge, s'inauguren els locals del Jutjat als baixos de l'Ajuntament amb entrada pel carrer Sant Domènec, implicarà el catedràtic de dibuix de l'Institut Gregori Mayans, el pintor carcaixentí Paulino Peris Guerola, per a fer l'esbós d'un tema clàssic relacionat amb la justícia, l'acusació de Catilina per part de Ciceró davant el Senat romà, esbós que finalment serà reproduït en un nou plafó ceràmic i instal·lat al propi Jutjat. La preocupació estètica arriba fins a detalls nimis, com ara les felicitacions de Nadal municipals, el dibuix de les quals encarrega a reconeguts pintors, tant locals (Vicens o Guillermo Pastor), com residents (Tony Évora o Peris Guerola). Encara que passa el temps, no s'oblida d'aprofitar les habilitats dels ciutadans d'Oliva, siguen nadius o no, implicant-los per a fer coses en benefici de la pròpia ciutat, i s'evidencia també que per a ell sempre han tingut validesa les paraules escrites allà per l'any 1959, quan, en nom de l'*Asociación Cultural Olivense*,

³⁰ Al projecte de denominació de carrers que com a regidor redacta i sotmet a la discussió del Plenari l'any 1961, el capítol VII està dedicat al model de rètol que s'hauria d'emprar per a que el retolat dels carrers fóra el més uniforme possible en tota la població, procurant substituir els anteriors per raons estètiques (el de metall blau amb lletres blanques) o per dificultats de lectura (el de marbre artificial), però demanant alhora que es mantinguén els d'altres tipus (els plafons ceràmics de color blau cobalt o blanc) que també es conserven a alguns carrers. El model de plafó hauria de tindre les següents característiques: Ser de ceràmica, incloure l'escut d'Oliva a la part superior esquerra, indicar la qualitat de la persona que dona nom al carrer, i assenyalar l'any de naixement i mort sempre que es puga, i, sense excepció, si són naturals d'Oliva. (Arxiu particular S.C.M.: *Proyecto de reordenación parcial y nomenclatura de calles y plazas de la ciudad de Oliva*. Redacció 8-IX-1961. Moció municipal de 29-IX-1961).

³¹ Diu, referint-se a ella, Gisbert Santonja: "Eren aquells temps daurats en què Salvador Cardona erigia a la plaça de la Bassa aquella sorprenent columna d'origen ignot i segles de factura, amb aquella dedicatòria lapídia, més del temps de Carles III que dels anys epigonals de la foscor." (GISBERT SANTONJA, J.A. "Francisco Pons Monjo i Oliva. Quinze anys de llum" dins *Cabdells VI*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2009, pàg. 138)

Jurament del càrrec d'alcalde, 26 d'abril de 1974.

Obsequiant al rei Joan Carles I amb un exemplar de les Publicacions de l'Ajuntament. Entrada d'Oliva a l'altura del Rebollet. 3 de desembre de 1976. D'esquerra a dreta Vicent Vengut, Enrique Orquín, Carlos Ballester, Salvador Cardona.

identificava els ciutadans d'Oliva “*lo sean estos por nacimiento, por residencia o por afecto, que las tres son legítimas fuentes de ciudadanía*”.³²

Alcalde d'Oliva i aportacions arqueològiques

Després d'haver estat en successives etapes ininterrompudes en l'activitat municipal com a regidor, serà designat alcalde el 26 d'abril de 1974, càrrec que sempre ha reconegut haver-li suposat un gran honor personal i una responsabilitat acceptarlo, i que abandonarà tranquil de consciència amb motiu de les primeres eleccions democràtiques de l'any 1979.³³ Però no ens anticipem.

Durant aquesta època es capbussa també de manera intensa en activitats relacionades amb l'arqueologia. La troballa de restes d'un taller d'àmfores d'època romana a un solar del carrer Santíssim, que personalment notifica al *Servei d'Investigació Prehistòrica* de València (SIP) el mes de juliol de 1975, i al qual ofereix la col·laboració municipal. Aquesta ajuda es concreta gestionant l'autorització del propietari del solar i del constructor de l'obra, proporcionant obrers per als treballs i alliberant de les seues obligacions l'empleat municipal, Salvador Climent, conegut pel seu interès personal i competència en qüestions arqueològiques, com així ho reconeixen des del propi

³² “Una empresa común”, dins *Programa de Fira* 1959. En aquest sentit, Salvador Cardona no deixa de mostrar un interès afegit també per tal que la població compte amb els efectius reals, i presenta com Alcalde (25-II-1977) una moció que pretén que la inscripció dels fills nascuts es pugui fer on decidisquen els pares i no obligatòriament al lloc de naixement. Aprovada per unanimitat pel Plenari, s'acorda elevar al Ministre de Justícia el prec per a l'estudi de la modificació dels articles de la Llei i el Reglament del Registre Civil. Posteriorment (30-III-1979) escriu una carta adreçada individualment a cadascun dels diputats i senadors valencians dels distints partits per a que consideren aquesta proposta entre les seues reivindicacions.

³³ En carta adreçada a Dámaso Alonso (17/04/1979) li escriu: *En esta mi última carta como Alcalde de Oliva, cargo que he procurado desempeñar como un servicio cívico al pueblo en que nací y al que quiero entrañablemente. Ajeno del todo a la política he procurado, junto con mis compañeros de Corporación, hacer cuanto he podido y sabido por mejorar Oliva. Aciertos y errores, alegrías y disgustos han jalonado el quehacer de estos años de trabajo e ilusión. Hoy, al terminar, me siento tranquilo y satisfecho* (Arxiu particular S.C.M.).

Fotografia amb els membres de la Policia Municipal, Biblioteca Municipal (actualment Sala de Plenaris de l'Ajuntament), ca. 1976.

SIP. Tot açò permet que, ràpidament, s'inicie una “*excavación de salvamento el 26 de julio de 1975 ya que la situación del lugar y la contrata de obras sentenciaban la destrucción del yacimiento*”.³⁴ La col·laboració continua, fins i tot a nivell personal, quan, per a altre tipus de campanyes arqueològiques, ara prehistòriques, cedeix la casa familiar de la partida dels Sequers als membres que venen durant alguns estius a fer les excavacions dirigides per l'arqueòleg del SIP José Aparicio Pérez. L'esmentat arqueòleg escriu el següent en referir-se a Oliva en un article publicat a la revista *Gandía* l'any 1977:

*También bajo nuestra dirección se han excavado varios yacimientos arqueológicos, tanto por necesidades urgentes ante el peligro que impone el trazado supuesto de la Autopista del Mediterráneo y ciertas excavaciones clandestinas, como por necesidades científicas derivadas de la conveniencia de ampliar el mapa arqueológico de la provincia, favorecido todo ello por el estímulo y constante apoyo del alcalde don Salvador Cardona.*³⁵

A l'inici del mateix article Aparicio ja havia reconegut prèviament que “*este mismo año (1977) ya se han realizado intensos trabajos en Oliva, para los que el alcalde de la ciudad ha proporcionado estimable ayuda personal y económica*”. Resulta evident que la preocupació de Salvador per qualsevol tema cultural no minva amb el temps, ni decau davant les complicacions, especialment si té a vore amb la seua ciutat. I s'hi dedica, de cos i ànima, a traure a la llum tot el que pot i més.

³⁴ ENGUIX ALEMANY, ROSA i ARANEGUI GASCÓ, Carmen, *Taller de ánforas romanas de Oliva*, Serie Varia A, Publicacions Ajuntament d'Oliva, 1977, pàg. 5.

³⁵ APARICIO PÉREZ, JOSÉ, “Investigaciones arqueológicas en Gandía y La Safor”, dins *Gandía*, 1977.

Iniciación a la Historia de Oliva

L'any 1978 es publica, dins de la sèrie Vària, el llibre *Iniciación a la Historia de Oliva*, una obra amb pretensió divulgativa, que naix per a omplir el buit que suposava una inexistent informació local i històrica estructurada. Tal vegada, la consecució d'aquesta obra represente, millor que cap altra cosa, la personalitat de Salvador, capaç d'imaginar una idea quan encara no s'han donat les condicions que la faran possible, de mantindre viva la il·lusió personal de vore-la algun dia realitzada, i d'aconseguir implicar, finalment, a les persones adequades per fer-la realitat. Totes elles, en aquest cas, vinculades a Oliva per naixement o per afecte -es repeteix la idea- i la majoria de reconegut prestigi i vàlua intel·lectual (Francisco Brines Bañó, Enric Pla Ballester, Josep Camarena Mahiques, Francisco Pons Fuster, Antonio Mestre Sanchis, Manuel Frases Pérez, Francisco Pons Moncho, Carlos Soler d'Hyver, Miguel García Aznar i Josep Climent Barber). Preocupat pels detalls, tampoc descuida l'edició, i li demana al pintor local Miquel Vicens que hi col·labore amb els seus dibuixos a plomí de racons típics de la població per a l'interior del llibre i una vista general de la població com a portada i contraportada del llibre. Com diu al pròleg de la primera edició:

[...] esta síntesis general de Oliva tiene su génesis en una idea acariciada hace años –y sugerida en 1976 a casi todos los que hoy han hecho posible, con su trabajo personal, que este libro sea realidad- de trazar el esquema de una Historia de la ciudad y desarrollarlo con amplitud... Olivenses de nacimiento unos y de cordial afecto los que aquí no vieron su primera luz, aceptaron en seguida la invitación que les hice para que cada uno de ellos, en el campo de su especialidad, preparasen su trabajo.

Salvador reconeix, de tota manera, un canvi en la seua idea original, que pretenia fóra d'unes dimensions que alguns dels estudiosos implicats li van llevar del cap, per estar lluny de les possibilitats reals del moment. I, per això, confessa també al mateix pròleg:

La idea pareció buena y fue aceptada. Mas quizá por esa amplitud que deseaba se diera a la obra, adoleció de utópica. Hoy, sin tan altas pretensiones y dentro de las posibilidades con que contamos, se lleva a cabo.

Mogens Clemmensen, Kjartan Fischer, Vilhelm Lauritzen i Egil Fischer en un descans al Palau d'Oliva dels Centelles. Foto 1919. ACCR

Esquerra: Entrada principal del Palau, vista des de l'est.

S'encarrega personalment de redactar algunes parts del llibre que resulten no exemptes d'interés, tot i no ser un especialista. En opinió d'Enric Sòria³⁶ el seu treball ofereix “un estudi del medi físic que conté un glossari molt atent a la terminologia tradicional (on, sense pretendre-ho explícitament, fa un valuós treball dialectològic, que algú hauria de reprendre en més camps, ara que encara es pot) i, amb el pseudònim d'*olivense*, unes pinzellades costumistes”. Aquest treball també rep la consideració de Dámaso Alonso, aleshores President de la RAE, que la lloa en carta particular per la seua “*descripción pormenorizada, con una cantidad de nombres de toponimia menor, tan difícilmente rastreada, y también de flora y de fauna*”.³⁷

També és l'autor (encara que no apareix el seu nom, com ja hem comentat abans) d'una part de l'Apèndix documental, del qual cal destacar la informació sobre toponímia urbana, així com pràcticament de totes les notes de la separata “*Datos biográficos*” que s'hi inclou a partir de la segona edició. El resultat és àmpliament conegut: una obra digna, amb un contingut interessant i una clara intenció divulgativa, que durant tots aquests anys ha aprofitat per a omplir eixe buit d'informació històrica general que la població podia demanar. I que actualment, és evident, demana revisió, actualització i ampliació.³⁸

El Palau dels Centelles

El mes de juny de 1978 un fet fortuït tornarà a il·lusionar-lo i suggerir-li nous reptes. A Oliva arriba, amb la seua filla, l'arquitecte danès Vilhelm Lauritzen que, ja major, ha volgut tornar al lloc on va viure mig any entre 1919 i 1920, quan arribà

³⁶ SÒRIA I PARRA, Enric, *30 anys de cultura literària a la Safor...*, pàg. 120, nota 17.

³⁷ Carta a Cardona de Dámaso Alonso, 1 d'abril de 1979 (Arxiu particular S.C.M.).

³⁸ El propi Cardona és conscient del valor de l'obra com a espoleta iniciadora d'un procés investigador que cal continuar, i així ho deixa escrit al Pròleg des de la primera edició, una idea que repeteix en els pròlegs de les distintes reedicions, i que confia siga fet perquè “*Oliva cuenta ya con jóvenes suficientemente capacitados por sus estudios de Licenciatura universitaria que, bajo experta dirección, pueden realizar el trabajo con éxito*” (Cardona Miralles, Salvador, Pròleg a la 3a. Edició de *Iniciación a la Historia de Oliva*).

formant part de l'autonomenada *brigada danesa*, que dirigia l'arquitecte Egil Fischer, per a desmuntar les peces amb valor artístic del Palau dels Centelles. Sorprès per no trobar cap vestigi físic del Palau al lloc on estava (llevat del nom del carrer), acudeix a l'Ajuntament i s'entrevista amb l'alcalde per conèixer detalls. A la relació posterior que fa sobre la seua visita i sobre el Palau, l'any 1979, el propi Lauritzen escriu:

*Una visita al Ayuntamiento nos sacó de dudas, y cuando en una conversación en un bar con el joven y amable Alcalde don Salvador Cardona Miralles, mencioné que en el año 1919 había visto una parte de un friso de Oliva en el Museo de Artes Decorativas de Copenhague despertó en el alcalde su interés por la historia local.*³⁹

Ja hem comentat com un dels laments de Cardona sempre ha estat el de la desaparició d'aquell magnífic edifici i els seus elements decoratius -*¡Ay de la incuria de nuestra querida Oliva! ¡Cuánto holocausto artístico, arquitectónico!*, diu a uns apunts no publicats-, per això podrem entendre bé la commoció que va provocar en el seu esperit conèixer Lauritzen, persona que semblava com vinguda d'un altre temps, trobant davant seu camp obert per a intentar recuperar el que quedava a Dinamarca del desaparegut edifici comtal. Salvador li regala un exemplar dedicat del llibre recentment publicat *Iniciación a la historia de Oliva* i l'encoratja a buscar informació sobre les restes del Palau al seu país.

S'inicia així una relació epistolar, de la qual els primers efectes són la confirmació de l'existència a Dinamarca d'elements arquitectònics i ornamentals procedents d'Oliva i la seua localització exacta, però també de documents escrits, plànols i material fotogràfic, que és la primera cosa que el treball de Lauritzen s'encarrega de recuperar, fent còpia de les fotografies i enviant-les a l'alcalde d'Oliva. Per desgràcia, quan es presenta l'oportunitat de comprar-li a la viuda de Fischer el material que conserva, aquesta època coincideix amb l'organització de les primeres eleccions municipals democràtiques i l'Ajuntament no disposa de recursos econòmics, ni posteriorment quan, el desembre de 1980, ixen a subhasta els elements decoratius més significats. Tot i que Cardona, que ja no és l'alcalde, rep l'encàrrec municipal de continuar amb les gestions, aquestes finalment no resulten fructuoses per falta de recursos. De tota manera, la terra s'ha llaurat i la llavor està sembrada, l'interés per la recuperació del Palau, o almenys d'allò que queda, s'ha encetat, i les conseqüències de tot açò, en aquell moment imprevisibles, són ara una realitat gràcies a la implicació i el treball d'altres ciutadans, primerament Josep Sendra⁴⁰ o Josep A. Gisbert,⁴¹ que s'interessen respectivament pels Centelles i les seues possessions a Sardenya el primer i per l'edifici el segon, fins arribar a l'actualitat amb la creació de l'*Associació Cultural Centelles i Riusech*, i la implicació municipal per la recuperació de la memòria del Palau;

³⁹ MÜLLER, Priscilla E., "El Palau d'Oliva dels Centelles" (apèndix: "Relación sobre el Palacio, Oliva, Valencia", Vilhelm Lauritzen, 1979), dins *El Palau dels Centelles d'Oliva*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1997, pàg. 144.

⁴⁰ Josep Sendra i Molió li fa arribar a Salvador Cardona a principi dels anys '80 un dossier, que conserva al seu Arxiu, preparat per ell arran d'un viatge a Sardenya, sobre els testimonis de la presència comtal a l'illa, investigacions que després fructificaran en el llibre SENDRA I MOLIÓ, J., *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, Publicacions Ajuntament d'Oliva, 1998, guardonat amb la primera beca d'investigació *Serafi de Centelles*, de l'Associació Cultural Centelles i Riusech.

⁴¹ GISBERT SANTONJA, Josep Antoni i COMPANYY, Ximo, "Coneguem l'Art de la Safor", dins *Ullal. Revista d'història i cultura* 4, Gandia, 1983, pàgs. 83-93.

Inauguració dels locals del jutjat a l'edifici de l'Ajuntament. Jutjat d'Oliva (C/ Sant Doméneç), ca. 1986.

uns efectes entre els quals figura també l'edició de la pròpia revista *Cabdells*, on apareix publicat aquest article.

Al Jutjat d'Oliva⁴²

L'entrada en la nova dècada, la dels 80, es presentava en principi distinta per a ell. En setembre de 1979 va rebre un homenatge al *Centro Olivense* en reconeixement al treball cultural que havia fet durant els anys anteriors i, desaparegudes les obligacions inherents a l'activitat municipal, després de quasi 20 anys, semblava que la vida podia transitar camins més tranquils i casolans.⁴³ Prompte va eixir de l'error. Sense més avís previ que una cèdula de citació datada el 26 de setembre de 1980 se li informa que ha de presentar-se al Jutjat de Districte de Gandia per a jurar el càrrec de jutge substitut.⁴⁴

Com sempre li havia ocorregut, no va saber negar-se ara tampoc i, d'aquesta manera tan sobtada i sorprenent, va iniciar Salvador la seua activitat al Jutjat d'Oliva, els primers temps com a Jutge de Districte substitut, suplint les vacances o les absències de titular i intentant aconseguir infructuosament que no desapareguera d'Oliva aquest tipus de jutjat, en començar a sentir-se campanades sobre la reforma que es pretenia fer, i des del 28 de desembre de 1989 fins al 13 de febrer de 1998, en qualitat de Jutge de Pau titular. Aquesta ha estat l'última activitat pública a la qual s'ha dedicat, ara també de cos i ànima, abandonant-la amb els 70 anys ja complits. Tot i això, durant els 19 anys que passen entre la fi de la seua activitat municipal i la fi del seu treball com a Jutge, no deixa d'interessar-se per projectes culturals, aportant els seus coneixements i relacions quan les autoritats municipals li ho demanen, manifestant la seua opinió per mitjà d'escrits particulars adreçats a les autoritats sobre alguns temes que continuen interessant-li, com puga ser el de la denominació dels nous carrers oberts al poble o a la platja arran de l'expansió urbanística, on defensa la seua postura personal d'una planificació coherent que atenga sempre a raons històriques, toponímiques o de prestigi indubtable, amb perspectiva de futur i que no es deixi dur per les vel·leïtats de cada moment.⁴⁵

⁴² Agraïm l'esforç de José Miguel Alemany, secretari del Jutjat d'Oliva, que ens ha fet arribar una relació, detallada dia a dia, del pas de Salvador Cardona pel jutjat.

⁴³ Any rere any mantenia la il·lusió de viatjar amb la seua família i conèixer les capitals de província menudes (Sòria, Palència, ...), acabades les seues obligacions municipals. Ha estat una promesa familiar i un gust personal finalment incomplerts.

⁴⁴ La cèdula de citació transcrita diu: "En virtud de lo ordenado por la Superioridad y lo acordado por el Señor Juez de Distrito de esta Ciudad, en providencia del día de hoy se cita a Vd. para que comparezca ante el Juzgado de 1ª Instancia e Instrucción de Gandía el día seis de Octubre y hora de las 11 con el fin de entregarle el Título de Juez de Distrito Sustituto de Oliva, y jurar el Cargo. De no verificarlo sin alegar causa justa para dejar de hacerlo, incurrirá en el perjuicio a que hubiere lugar de derecho. Deberá presentar esta cédula en el momento de la comparecencia. Oliva, 26 de septiembre de 1980" (Arxiu particular S.C.M.).

⁴⁵ Documents sense data, probablement redactats a partir de la segona meitat dels anys 80, sobre denomina-

Etapa de contactes i amistats

Continua, també en aquestos moments, amb el seu arrelat costum d'entrevistar-se amb paisans que, per distints motius, viuen lluny d'Oliva. Li agrada conèixer com els va, el país on viuen i els seus costums, i informar-los sobre l'evolució de la vida a Oliva, quan no estan ací. Però, alhora, aprofita per a recollir informació sobre activitats o fets concrets, especialment els ocorreguts durant l'època de la Guerra Civil. Són persones com Miguel Escrivà Costa⁴⁶ o Rosario Bolinches Sala, *xiquets de la Guerra* residents al territori de l'antiga URSS, amb els quals troba

gust en tractar i conversar quan venen de visita, amb la intenció de satisfer la seua curiositat personal, aprofitant per a completar, simultàniament, els buits d'informació que la història d'Oliva podia tindre en aquest camp, però sobre els quals vessa la seua humanitat, interessant-se també per la seua situació personal i procurant-los ajuda quan la demanen.⁴⁷

Un costum, el de la conversa, que també el du a voler conèixer personalment aquells forasters que passen estades a Oliva i tenen una trajectòria vital i/o professional singular, com puga ser el cas del pintor dissident cubà Tony Évora, durant el temps que resideix a Oliva als anys 70, el professor d'origen espanyol de la Duke University de Carolina del Nord als Estats Units d'Amèrica, Miguel Garci-Gómez, que s'hostatja amb alumnes americans durant l'estiu de 1978 a la seua casa particular del Sequer,⁴⁸ o, més recentment, l'hispanista i professor de la Universitat de Lovaina, Christian de Paepe, amb el qual conversa gustosament als estius, quan aquest ve de vacances a la platja d'Oliva.

Miguel Garci-Gómez, professor de la Duke University amb els seus alumnes. Casa familiar del Sequer (Oliva), estiu de 1978. A la fotografia, també Miguel Gregori Llorca i Salvador Cardona Miralles.

ció de carrers al poble i al barri marítim. (Arxiu particular S.C.M.)

⁴⁶ Amb data 20-I-1979 li escriu una carta a Miguel Escrivà, on li manifesta el seu interès per conèixer-lo personalment quan vinga a Oliva de visita i on confessa el seu gust "*por mantener contacto con los olivenses que residen desde hace años en país extranjero*" (Arxiu particular S.C.M.).

⁴⁷ Entre els papers no publicats, hi ha una primera redacció incompleta sobre els xiquets olivans de la guerra, així com notes sobre les converses mantingudes amb Miguel Escrivà i Rosario Bolinches. (Arxiu particular S.C.M.)

⁴⁸ La vinguda a Oliva d'aquest professor universitari és curiosa. El professor s'havia adreçat per correu a l'alcalde Cardona preguntant-li per la possibilitat de vindre amb alumnes americans durant l'estiu de 1978 i hostatjar-se amb famílies de la ciutat. Cardona li va respondre que faria el possible per localitzar famílies interessades, però que li ho confirmara amb temps per a fer les gestions oportunes. La següent notícia, passats els mesos sense haver-ne rebut cap més, fou que, en dos dies, arribava Garci-Gómez amb els seus alumnes. Era per Fira, i el tràfec era intens. Com que no era moment de posar-se a buscar ningú, decidí hostatjar-los personalment a la casa familiar del Sequer. Ajudat per un amic (Miguel Gregori Llorca) va instal·lar llits suficients per a tots els que venien, i el problema es va solucionar. La relació personal entre Cardona i Garci-Gómez es va mantindre durant els anys següents.

Foto: Josep Mollà

El Desenclavament

Tal vegada, el projecte cultural que més l'il·lusiona durant aquestos anys últims siga el del *Desenclavament*, un acte religiós que es representa a Oliva Divendres Sant any rere any des d'antic, i que Salvador s'imagina embellit amb acompanyament de lletra i música; un projecte que acaricia durant anys, fins que troba el moment de plantejar-lo i vore'l fer-se realitat. Com explica l'autor de la música, Josep Climent,⁴⁹ Salvador Soler “*junto con D. Salvador Cardona, ideó solemnizar con un poema sinfónico-coral el acto religioso del Viernes Santo en el que se conmemora el momento que Nicodemo y José de Arimatea, junto con las piadosas*

mujeres, recogieron el cuerpo de Cristo para llevarlo a enterrar”. L'ocasió perfecta la va trobar Cardona en la commemoració del bicentenari de l'obra nova de l'església de Santa Maria, celebrada l'any 1987. Salvador va fer d'iniciador, posant en contacte i encoratjant el treball dels autors de la música i la lletra i fent el seguiment de l'evolució del treball per aconseguir que l'obra estiguera acabada per a la data, com ho confirma la documentació epistolar que manté amb Climent i el testimoni del plebà Ernesto Ribera. Trobem, una altra vegada, la mateixa idea repetida: ¿qui millor que persones preparades, i del poble, per a fer el treball? Desgraciadament, Soler no va arribar a vore estrenada l'obra, en morir l'any anterior, tot i la seua il·lusió, com recorda Cardona a l'escrit que dedica a la seua memòria al *Llibre de Festes del Rebollet* de l'any 1986:

Poco antes de su inesperada muerte me decía: “em diu Climent que té casi acabat el seu treball, i que adquirix, en certs passatges, aspectes sublims”.

L'amistat personal que, al llarg dels anys, ha mantingut amb aquestes dues personalitats olivanes ja havia produït alguns resultats anteriors, entre els quals podem destacar la motivació a Climent per tal que escriguera una composició musical inspirada en motius d'Oliva, que cristal·litzarà en l'obra *Raval i Vila, pas-doble i dançà*, estrenada a Oliva el dia 1 de juliol de 1976 en temps de Fira per la Banda Artístico Musical d'Oliva, i de la qual l'Ajuntament publicà l'any següent la notació musical.⁵⁰ L'estima personal de Salvador per Climent i el reconeixement de les seues facultats musicals ha estat contínua, i l'ha aprofitada sempre que ha pogut en benefici de la població, demanant-li col·laboració mentre ha tingut responsabilitats municipals, i també amb posterioritat, com hem vist amb el *Desenclavament*. Així li ho reconeix Cardona públicament al fullet que s'imprimeix amb motiu de l'estrena de l'obra:

⁴⁹ CLIMENT BARBER, JOSÉ. “El Desenclavament”, dins *Adagio*, 1 març 1998, pàg. 22.

⁵⁰ CLIMENT BARBER, JOSÉ, *Raval i Vila. Pasdoble i dançà*, Publicacions Ajuntament d'Oliva, 1977.

*Pero, para nosotros,(...) José Climent es un olivense de corazón a quien se le encuentra siempre dispuesto para colaborar en lo que Oliva de él necesite.*⁵¹

Pel que fa a Soler, amb el qual manté una amistat que no nota la diferència d'edats, ja li havia proposat temps arrere la publicació d'una selecció personal de cobles que veu la llum a la sèrie Vària de les Publicacions de l'Ajuntament l'any 1979, així com la versió valenciana de la *Iniciación*, on Soler, com diu Enric Sòria,⁵² “que a la vellesa no es casava amb ningú hi aplica els seus personalíssims criteris, no sempre insensats”. La mort sobtada de Soler, arran d'un desafortunat accident, motivarà que Cardona adrexe a la premsa regional la notícia del seu traspàs,⁵³ i publique el seu sentit article, “In memoriam”, al programa de Festes abans esmentat.

Homenatge a Francisco Brines. Intervenció de Salvador Cardona Miralles. Casa dels Pascual (actual Museu Arqueològic), 25 de febrer de 1989.

Darrers anys: referent cultural

Com sempre ha fet, continua ara també publicant col·laboracions, quan li les demanen, als llibrets de les falles, de la fira o de les festes religioses (Setmana Santa, Rebollet, Crist o de Sant Vicent).⁵⁴

D'ara endavant, la figura de Cardona actua més com a referent que com a element actiu. El temps passa, i són altres els qui han de dirigir els projectes i els qui encapçalen el moviment cultural de la localitat. Però, de tota manera, no s'obliden les successives corporacions municipals d'incloure'l entre els membres de l'organització d'alguns dels actes culturals que es celebren a la ciutat. I així, quan l'Ajuntament pensa en retre-li homenatge a Antonio Mestre, l'any 1985, pels seus treballs realitzats al front de les publicacions municipals, s'hi inclou també el seu nom com a membre de la comissió organitzadora dels actes. Més endavant, quan l'homenatjat siga el poeta Francisco Brines, un dels integrants de la comissió serà Cardona, junt als representants

⁵¹ Programa del Concert de la Banda Artístico Musical d'Oliva, 1 de juliol de 1976 (Arxiu particular S.C.M.), Salvador i Climent són amics des d'antic. Climent va tocar l'orgue a la boda de Cardona, celebrada a la capella del Sant Calze a València, i, amb posterioritat, serà el capellà que oficie el bateig del seu fill major, Alejandro. Amb ell enceta un costum que continuarà als bateigs dels altres fills, els quals demanarà celebrar-los també a altres amics capellans: Vicente Morell, oficirà el del seu fill Salvador, Antonio Mestre, el de la seua filla Julia, i l'antic company de residència a l'època universitària, l'alcoià Rafael Sanus, el de la seua filla menuda Àngela.

⁵² SÒRIA I PARRA, Enric, *30 anys de cultura literària a la Safor...*, pàg. 120, nota 17.

⁵³ “En Oliva ha muerto don Salvador Soler”, *Las Provincias* 29/05/86.

⁵⁴ Una festa i uns festers, els del carrer de Sant Vicent, pels quals sent una especial predilecció, apreciànt el seu esforç per aconseguir recuperar la festa als anys 70, i per organitzar unes activitats complexes, fins i tot amb bous, tot i ser la festa d'un únic carrer. Sobre els seus sentiments per la festa del carrer Sant Vicent vegeu els articles publicats als llibrets “Bous en el carrer Sant Vicent” (1973), “Les festes de carrer” (1974), i “Uns homes..., una Festa” (1984).

Acte de lliurament de la Distinció honorífica, atorgada per l'A.C. Centelles i Riusech, *Oliva Magazine*, núm. 5, Oliva, abril 1997. pàg. 7.

municipals i en companyia d'Antonio Mestre i Alfonso Ronda.⁵⁵ Aquest últim acte se celebra el 25 de febrer del 1989, i en ell s'encarrega d'obrir la nit el propi Salvador, com ens recorda en la "Crónica de una tarde memorable" que escriu ell, tot i aparéixer sense firma, i que es publica en la sèrie Vària l'any 1991.⁵⁶ Allí es publiquen també les altres intervencions d'aquell acte, les de Mestre, Bousoño i les del propi homenatjat.

Tampoc s'obliden de demanar-li el seu parer, per exemple, els autors del llibre escolar *Oliva, tot un poble*,⁵⁷ ni la seua col·laboració per a recollir material els autors de *El llibre de la Safor*,⁵⁸ ni d'acudir a ell investigadors a la recerca d'informació i documentació per als seus treballs, com Enric Sòria al preparar el llibre *30 anys de cultura literària a la*

Safor; Gabriel Garcia Frasset amb el llibre *Catàleg de la premsa comarcal de la Safor (1880-1982)*; o Evarist Falgàs quan escriu el seu llibre sobre el futbol a Oliva,⁵⁹ entre d'altres. En començar les seues activitats, l'any 1995, l'*Associació Cultural Centelles i Riusech*, serà a Salvador una de les primeres persones amb les quals entren en contacte els membres fundadors, posant ell immediatament a l'abast de la nova associació tota la documentació escrita i fotogràfica que posseeix, com ho reconeix públicament el seu president, Antoni Esteve, a l'escrit que publica sobre l'aparició de la nova entitat.⁶⁰

Aquesta mateixa *Associació* li atorga la seua segona distinció l'any 1997. Serà l'última ocasió en la qual intervé Salvador públicament de manera activa, perquè, al si de l'acte de lliurament, pronuncia el seu darrer discurs, ara d'agraïment, durant el qual ja començaven a manifestar-se els primers símptomes de la malaltia, que des d'aquell moment no ha deixat d'agreujar els seus efectes, emmudint primer els llavis i finalment la ment d'un home que ha sigut, des del començament de la seua activitat pública, paraula i memòria del seu poble. Un poble pel qual ha sentit una profunda estima.

⁵⁵ *Homenaje de Oliva a Francisco Brines. 25 de febrero de 1989*, Publicacions Ajuntament d'Oliva. Sèrie Vària H, Oliva, 1991.

⁵⁶ L'amistat personal que mantenen Cardona, Brines i Mestre es manifesta durant anys en el gust per retrobar-se i conversar, principalment a l'època de vacances de Pasqua i a l'estiu, quan els dos últims passen estades més llargues a Oliva.

⁵⁷ Grup AUREBA, *Oliva, tot un poble*, Ajuntament d'Oliva-Diputació de València-Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Oliva, 1986.

⁵⁸ *El llibre de la Safor*, Sueca, 1983.

⁵⁹ FALGÀS I SOLER, Evarist, *Un recorregut per la memòria (des d'Oliva i el futbol)*, Evarist Falgàs editor-Ajuntament d'Oliva, 2001. Per fer aquest treball, Salvador Cardona presta a Falgàs la seua col·lecció particular del periòdic *Patria Chica*.

⁶⁰ ESTEVE I BLAY, Antoni, "Comença a funcionar l'Associació Cultural *Centelles Riu-Sech*", dins *Aureba* núm. 10, Oliva, gener 1996, pàgs. 24-26.

Passat el temps, encara li arriba una última distinció, quan la Junta Directiva del *Centro Olivense* el nomena, l'any 2006, soci honorífic pels serveis prestats, acudint Francisco Salabert i Francesc Mestre, aleshores president i secretari, respectivament, de la societat, al seu domicili particular per a lliurar-li en persona una placa commemorativa. De tota manera, hem de reconèixer que el seu record segueix present entre molts olivans, quan encara hui en dia els responsables municipals tenen la deferència de convidar-lo personalment als actes culturals que s'organitzen a la ciutat, tot i saber que la malaltia que pateix impossibilita la seua assistència. I aquest detall és molt d'agrar.

Cloenda

Pel que fa a l'àmbit de la cultura acabem ací el repàs de les intervencions més destacades de Salvador Cardona. Queden per a un posterior moment possibles consideracions sobre altre tipus d'actuacions públiques, no necessàriament relacionades amb aquest aspecte, que també s'ha preocupat per dur endavant. Ombres sempre podran trobar-se, en tenen totes les actuacions humanes, però, en conclusió, trobem que les seues mampreses culturals, vistes en conjunt o agafades individualment, han suposat una interessant contribució per a la societat en la qual ha viscut, i ens permeten dir, sense por a engrandir-nos, que Oliva se n'ha beneficiat. És evident. Però que ell ho ha fet de cor i de gust, també podem afirmar-ho.

Aprofitarem ara, com a colofó, les pròpies paraules de Salvador, escrites al primer editorial de *Sant'Ana*, el mes de juny de 1962, quan assenyalant el conjunt d'idees i propòsits, l'ideari en definitiva que l'havia impulsat a la creació del periòdic, exposava entre altres motius que ho feia:

Con el mejor deseo de servir los intereses de Oliva a quien amamos entrañablemente, (...) con la ambición de estimular a los olivenses, cuya prosperidad íntegra –la espiritual y la material– queremos ayudar a conseguir, (...) y con el espíritu de servicio y ánimo de trabajar en la medida de nuestras fuerzas.

Un ideari, podem assegurar-ho, que no ha deixat d'estar present durant totes les actuacions de la seua vida.

Crónica de Oliva, núm. 126, juliol 2009.

Oliva dedica una calle al ex alcalde Salvador Cardona Miralles

REDACCIÓN OLIVA

Oliva dedicará una calle de la población a Salvador Cardona Miralles. Desde Unió Valenciana mostraron su satisfacción ya que consideran que Cardona ha sido, además de alcalde entre los años 1974 y 1979, una persona que ha impulsado «Oliva hacia la democracia». También fue reconocido por ejercer como juez de distrito y juez de paz.

Además, destacaron su perseverancia para fomentar la participación en Oliva ya que estuvo presente participe de de numerosas asociaciones y entidades culturales. Fue presidente de la Asociación Cultural Olivense y miembro de la comisión organizadora del segundo centenario del nacimiento de Gabriel Ciscar, además de presidente del Centro Olivense y de la Hermandad Sindical.

Las Provincias. (27-6-2009)

Epíleg

*... dio el alma a quien se la dio
(el cual la ponga en el cielo
en su gloria),
que aunque la vida perdió
dejónos harto consuelo
su memoria.*⁶¹

Quan aquest article estava ja acabat, el dia 30 de maig de 2009, es va produir el traspàs de Salvador Cardona Miralles, conseqüència natural de l'agreujament de la malaltia que ha estat patint durant aquestos últims anys. L'Ajuntament d'Oliva, al Ple celebrat el dia 25 de juny, va adoptar l'acord de denominar amb el seu nom una via pública de la població "com a reconeixement a qui ha estat un dels fills més il·lustres i que més ha estimat la seua ciutat en tots els aspectes".⁶²

⁶¹ MANRIQUE, Jorge, *Coplas por la muerte de su padre*, Ed. Cátedra, Madrid, 1976. Poeta i poema coneguts des d'època juvenil i molt recordats per Salvador al llarg de la seua vida.

⁶² Certificat de l'Ajuntament d'Oliva, de 23 de setembre de 2009, sobre l'Acord de denominació de via pública amb el nom de Salvador Cardona Miralles.

BIBLIOGRAFIA DE SALVADOR CARDONA

Títol	Programa	Any	Resum	Il·lustracions	Pàg.	Signatura
Una empresa comú	Programa Fira	1959	L' <i>Asociación Cultural Olivense</i>		2	<i>Asociación Cultural Olivense</i>
En el Bicentenario de D.Gabriel Ciscar	Programa Fira	1960	Glosa sobre la figura del personatge i la seua importància		2	Salvador Cardona Miralles
En el bicentenario del ilustre olivense Gabriel Ciscar y Ciscar	Las Provincias	1960 (4/08)	Glosa sobre la figura del personatge i la seua importància	Fotografia del monument a Oliva, i partida de bateig	1	Salvador Cardona
La Feria de Oliva a través de la Historia	Sant'Ana nº57	1967	Reproducció d'un article de <i>Patria Chica</i> sobre la fira, i continuació fins a l'època contemporània		3	Salvador Cardona
El esfuerzo de la Hermandad y los agricultores olivenes	Programa de Fira	1969	Èxits de l'"Hermandad"	2 Fotografies del terreny rural d'Oliva	2	Salvador Cardona Miralles
Entrevista con el alcalde	Programa de Fira	1969	Entrevista que aprofita per assenyalar el que s'ha fet i els projectes municipals	1 Fotografia Col·legi Antonio Rueda	2	Anònim
Entrevista con el Padre Antonio Mestre	Programa de Fira	1969	Entrevista amb Mestre amb motiu del premi nacional "Menéndez y Pelayo" 1968	Fotografia de Mestre	2	Olivense
Recuerdo y presente de la Semana Santa	Prog.Semana Santa	1969	Records personals sobre la setmana santa, i disconformitat amb la situació contemporània.		1	Salvador Cardona Miralles
Entrevista con el alcalde	Programa de Fira	1970	Entrevista que aprofita per assenyalar el que s'ha fet i els projectes municipals	1 Fotografia del Passeig	2	Olivense
En una lastimosa campaña naranjera	Programa de Fira	1970	Crisi al sector cítricola	Tarongers gelats	2	Salvador Cardona Miralles
Pregón	Programa de Fira	1971	Pregó presentació per l'arribada de la festa		1	S.Cardona
Entrevista con el alcalde	Programa de Fira	1971	Entrevista que aprofita per assenyalar el que s'ha fet i els projectes municipals	1 Fotografia Guarderia Infantil	2	S.
Nobleza obliga	Programa de Fira	1971	Lloa de l'actuació de l'Ajuntament d'Oliva per dur endavant les publicacions de les obres de Mayans.		2	C.
Crónica de un acto de exaltación mayanista	Programa de Fira	1972	Crònica dels actes de col·locació d'una làpida a la tomba de Mayans el 23/03/72	Foto de la làpida	2	
Entrevista con el alcalde	Programa de Fira	1972	Entrevista que aprofita per assenyalar el que s'ha fet i els projectes municipals	2 vistes aèries: Poble i Platja	2	C.
Noticia sobre el poeta olivense Francisco Brines	Programa de Fira	1972	Breus notes sobre Brines i la seua poesia davant la publicació del seu llibre "Aún no"	Fotografia de Brines	1	S.C.
Gabriel Ciscar y Ciscar	GERV	1972	Notes biogràfiques sobre l'almirall Ciscar			
Bous en el carrer Sant Vicent	Sant Vicent	1973	Elogi de la festa del carrer sant Vicent	2 Fotografies del carrer durant els bous	2	Salvador Cardona Miralles
Entrevista con el alcalde	Programa de Fira	1973	Entrevista que aprofita per assenyalar el que s'ha fet i els projectes municipals	1 Fotografia Plaça Ajuntament	2	C.
¿Pierde Oliva su carácter?	Programa Fira	1973	Plany sobre la desaparició de costums tradicionals, edificis i contaminació lingüística. Reeditat al Programa del Rebollit de 2005.	Dibuixos (7) de J.Chorro de distints llocs d'Oliva	3	Olivense
In Memoriam de D.Hermelando Morera	Programa de Fira	1973	Breu ressenya sobre Hermelando Morera per la seua mort.	Fotografia de Hermelando Morera	1	Salvador Cardona
Les festes de Carrer	Sant Vicent	1974	Lloaça de la festa del carrer	2 Fotografies de la festa	1	Salvador Cardona Miralles
Es de Justicia	Programa de Fira	1974	Lloaça pública de l'ex-alcalde José Girau Sanz		1	Anònim
Conversación con Antonio Mestre	Programa Fira	1974	Conversa sobre les obres de Mestre i la importància de les publicacions sobre Mayans.		2	Redactor
Entrevista con nuestro alcalde	Programa de Fira	1975	Entrevista que aprofita per assenyalar el que s'ha fet i els projectes municipals		1	
Ante una efemérides musical	Full	1976	Notes per l'estrena dels nous instruments de la banda i de pasdoble Raval i Vila		1	Salvador Cardona Miralles
Sobre el origen de la fiesta de moros y cristianos	Programa de Fira	1977	Síntesi de l'origen de la festa segons la versió de D.José Linares Palma		2	Olivense
Las razones de una decisión	Programa de Fira	1978	Explicació sobre els canvis organitzatius que s'han produït al programa de fira 1978		2	Salvador Cardona Miralles
Prólogo.	Iniciación a la Historia de Oliva	1978	Presentació del projecte del llibre i la seua gestació		3	Salvador Cardona Miralles

Títol	Programa	Any	Resum	Il·lustracions	Pàg.	Signatura
El medio físico	Iniciación a la Historia de Oliva	1978	Estudi sobre la flora, fauna, orografia, sistemes fluvials,...	Fotos varies	55	Salvador Cardona Miralles
Datos biográficos	Iniciación a la Historia de Oliva (2ª Ed.)	1978	Separata de la publicació, on es recullen breus notes biogràfiques sobre alguns personatges relacionats amb Oliva.		15	S.C.M.
Apéndice documental III	Iniciación a la Historia de Oliva	1978	Relació de càrrecs públics, alcaldes, rectors, plebans, ...		15	Anònim
Nomenclátor urbano (Apéndice documental IV)	Iniciación a la Historia de Oliva	1978	Descripció i relació dels noms dels carrers del nucli urbà del poble i la platja, amb indicacions sobre el seu origen i època.		20	Anònim
Costumbrismo	Iniciación a la Historia de Oliva	1978	Descripció de costums, menjars típics, i algunes altres curiositats peculials d'Oliva.		5	Olivense
Colaboradores	Iniciación a la Historia de Oliva	1978	Ressenya biogràfica dels cosutors		2	Anònim
El Almirante y Matemático Gabriel Ciscar y Ciscar	¿Prensa?	1979	Notes biogràfiques davant el 150 aniversari de la mort de Gabriel Ciscar		3	Salvador Cardona Miralles
Crónica del Simposio Mayans y la Ilustración	Actes del Simposi	1980	Crònica dels actes dels dies 30/09 1/10 i 2/10		14	Salvador Cardona Miralles
Uns homens... una festa	Sant Vicent	1984	Lloaça d'una festa diuta per l'esforç i voluntat d'uns homes		1	Salvador Cardona Miralles
Nota a la segunda edición	Iniciación a la Historia de Oliva	1985	Notes davant l'edició segona.		2	S.C.M.
	¿Prensa?	1985	Notes biogràfiques davant la mort del jesuïta d'Oliva Bernardino Llorca Vives		1	Salvador Cardona Miralles
In memoriam S.Soler	Rebollet	1986	Article sobre S.Soler amb motiu de la seua mort.	Fotografia de S.Soler	3	Salvador Cardona Miralles
En Oliva ha muerto D.Salvador Soler	Las Provincias	1986	Columna sobre la figura de S.Soler davant la notícia de la seua mort		1	Salvador Cardona Miralles
Les ermites del terme municipal (Nº 5ª de los Desamparados)	Sant Vicent	1986	Reproducció de l'article de <i>Patria Chica</i> de José Maria Vidal Pastor. Introducció de Cardona		1	S.C.M. per la transcripció
Les ermites del terme municipal (San Cristóbal)	Sant Vicent	1987	Reproducció de l'article de <i>Patria Chica</i> de José Maria Vidal Pastor. Introducció de Cardona		2	S.C.M. per la transcripció
Nota a la tercera edición	Iniciación a la Historia de Oliva	1987	Notes davant l'edició tercera.		2	S.C.M.
Los cementerios de Oliva I	Sant Vicent	1988	Enterraments prehistòrics, ibers, romans i musulmans al terme d'Oliva.		2	Salvador Cardona Miralles
Crónica del homenaje a F.Brines	Programa de Fira	1989	Crònica dels actes d'homenatge al poeta, celebrats a Oliva el 25 de febrer de 1989	Fotografies de Brines durant l'acte	3	Salvador Cardona Miralles
En el Cincuentenario de S.José de la Montaña	Programa Fira	1990	Records personals sobre els orígens del Col·legi.	G.Pastor. Dibuix del carrer Església	2	Salvador Cardona Miralles
Los cementerios de Oliva II	Sant Vicent	1990	Enterraments musulmans (continuació) i des d'època medieval cristiana fins al segle XVIII a Oliva		2	Salvador Cardona Miralles
Los cementerios de Oliva III	Sant Vicent	1991	Enterraments als segles XIX i XX a Oliva		3	Salvador Cardona Miralles
La Casa de Alonso I	Falla Casa Alonso	1993	Descripció sobre els espais interiors de la casa.	Fotografies de la façana i del vestíbul.	4	Salvador Cardona Miralles
Un curioso episodio en la Oliva de principios de siglo	Rebollet	1996	Reproducció amb una breu introducció de l'article sobre l'incident de la "parà" de les aigües, escrit en Sant' Ana per Hermelando Morera.	Fotografies del lloc de l'incident i de l'alcald J.Sancho	3	Salvador Cardona Miralles
De ayer a hoy	Oliva Magazine (nº0)	1997	Safuda davant l'aparició d'una nova publicació periòdica.		1	Salvador Cardona Miralles
Lo Rat Penat en Oliva	Crus Sant Roc	1998	Crònica de la visita de Lo Rat Penat, publicada al diari Las Provincias. Comentari i notes de S.C.M.	2 Fotografies d'Oliva a principis s.XX	2	Salvador Cardona Miralles

ERUDICIÓ ESPARSA
RECULL D'ARTICLES BREUS DE TEMÀTICA LOCAL*

Articles originals de: SALVADOR CARDONA MIRALLES (+)
 ex-alcalde d'Oliva

ARTICLE I:
LA CASA DE ALONSO⁶³

La Comisión de la Falla “Casa de Alonso” me pidió, hace ya tiempo, una colaboración para el *Llibret* de la misma, sugiriéndome al hacerlo que fuera sobre la casa cuyo nombre, y en su recuerdo, quiso adoptar la Falla como propio al tiempo de su constitución el año 1991. Es sabido que el solar en el que aquella se ubicaba, está en el sector o barrio de la ciudad correspondiente a esta Falla.

No estuvo desacertada la decisión. Y es plausible asimismo el que nuestro Ayuntamiento haya querido dedicar el solar no a edificación sino a espacio libre, ajardinado y acotado, dato este último que contribuirá, sin duda de modo más ostensible, a perpetuar para recuerdo de generaciones futuras, que en ese emplazamiento estuvo la casa natalicia de uno de los dos olivenses más insignes, el Matemático, Almirante y Regente de España, Gabriel Ciscar y Ciscar.

Hechas estas consideraciones iniciales, y aceptada la sugerencia que se me hizo sobre el tema de mi colaboración, quiero manifestar al lector que, cuando fui a escribir, me encontré falto de datos. Pero... ¿dónde encontrarlos? Más aún... ¿dónde buscarlos tratándose de un edificio de carácter privado y demolido hace ya medio siglo? ¿Dónde encontrar los relativos a sus moradores, muertos ya los tres últimos, además sin descendencia directa?

*Com ja indicàvem al *Cabdells* anterior, aquesta secció pretén facilitar l'accés a l'erudició dispersa que, en xicotetes dosis, està present a publicacions difícils de trobar i consultar als nostres dies. En aquesta ocasió hem recollit un bon grapat (no tots) dels articles elaborats pel qui alguns han qualificat com l'*alcalde erudit*: Don Salvador Cardona Miralles. Prova d'aquesta erudició la dona la qualitat i l'encert dels articles que presentem a continuació: “La Casa de Alonso” (1993), “La Feria de Oliva a través de la historia” (1967), “Las Corporaciones Municipales olivenses I” (1963), “Las Corporaciones Municipales olivenses II” (1963), “Los cementerios de Oliva I” (1988), “Los cementerios de Oliva II” (1990), “Los cementerios de Oliva III” (1991), “En el cincuentenario del colegio-academia *San José de la Montaña*. Datos y recuerdos para su historia” (1990), “Naturaleza obliga” (1971), i “¿Pierde Oliva su carácter?” (1973). En tots aquests articles trobarem alguns denominadors comuns: l'estima per Oliva, l'interés pel seu patrimoni i la seua història. Aspectes que justifiquen, sobradament, la seua presència a aquesta revista.

La selecció i transcripció és nostra [Nota de l'editor].

⁶³ Publicat, originalment, al *Llibre de la Falla Alonso*, Oliva 1993. Per conèixer un poc més sobre la casa d'Alonso i els seus darrers habitants, vegeu PASCUAL GALLART, Joan-Víctor, “Doña Luisa la de la Casa de Alonso”, dins *Llibre festes del Rebollet*, Oliva, 2003, pàgs. 58-59 [Nota de l'editor].

Façana principal de la Casa d'Alonso, abans de la col·locació, en el portalet, del plafó ceràmic dedicat a Sant Francesc de Paula (1945).

Estas dificultades las he ido resolviendo en cuanto me ha sido posible, que no es todo ni mucho menos como deseaba, principalmente a través de conversaciones con personas que de un modo u otro tuvieron relación con dicha casa o con sus últimos dueños; relatos a veces no coincidentes en detalles.

También por alguna referencia que he encontrado en revista o diario existentes en la Hemeroteca Municipal de Valencia. Muy poco he podido aportar yo de mi propio conocimiento personal, aún habiendo visto y estado, en mi adolescencia, en la casa antes de su demolición.

Al tiempo que le confieso al lector esta mi limitación de fuentes y también mi esperanza de complementarle más adelante datos que, por ahora, aún desconozco, agradezco a cuantos me han ayudado, su inestimable colaboración.

¿Cómo era la Casa de Alonso?

Sí, lector amigo, digo “era” porque ya no es. Esta casa, digámoslo con toda franqueza, aunque nos avergüence, ha sido otra víctima más de la escasa sensibilidad que los olivenses hemos tenido para con nuestro patrimonio histórico y artístico. Pero vayamos a lo que fue la casa.

El edificio, con el número 32 de la calle de la Iglesia, tenía tres plantas -una baja y dos altas- y era exento excepto por el testero. Su configuración exterior era de líneas sencillas pero, al primer golpe de vista, evidenciaba su raigambre señorial. La fachada principal tenía en su planta baja y en el centro la puerta principal de entrada, de madera, con picaporte decorativo; enmarcado su vano con piedra de sillería en la que

las jambas estaban sobriamente cinceladas y se apoyaban por bajo sobre basamentos algo salientes; por arriba, el amplio dintel levemente curvo, figuraba como partido en dos. En la planta alta habían cuatro balcones que, en cuanto a situación, se correspondían con las rejas de la planta baja, si bien, claro es, de mayores dimensiones que éstas. Entre los dos balcones centrales, justamente arriba del centro del dintel, estaba colocado el escudo del linaje familiar y unos metros más a la izquierda de éste se colocó, el año 1929, una lápida conmemorativa del primer centenario de la muerte de don Gabriel Ciscar. En cuanto a la última planta, sólo tenía ventanas y estaban recercadas cada una de ellas con un enlucido especial que hacía destacar las figuras geométricas dibujadas sobre él.

Descrita ya la fachada principal de la casa, en sus tres plantas, he de decir que las laterales eran exentas, pues una y otra recaían a vías públicas, a saber, una hacia el tramo final del “carrer de les Moreres”, de acusada pendiente como sigue siéndolo hoy, y la otra, asimismo en pendiente, hacia a fachada lateral del “carrer de les Tendres”, espacio entonces más estrecho.

No he podido saber con certeza si en éstas, sus fachadas laterales, la casa tenía en cada planta sólo rejas o también, en la primera alta, balcones. Sí que se puede asegurar que en el lado recayente al “carrer de les Moreres”, y casi en el linde con el antiguo Asilo, había un gran portal para entrada y salida de vehículos rodados. A su vez, en la otra fachada lateral, había una pequeña huerta, a modo de “portonet” para utilidad del servicio.

Por último, en cuanto al testero o parte posterior del edificio, lindaba éste con la casa de don Rafael Pascual, cuya viuda la donó en el tercio final del pasado siglo a la Congregación de Hermanitas de los Ancianos Desamparados, para que instalaran en ella un asilo que acogiera ancianos, como así se hizo. Hoy esta casa es propiedad del Ayuntamiento, que la adquirió por compra el 3 de agosto de 1977, al quedar desocupada por haber construido dicha Congregación una nueva Residencia para Ancianos, en la parte alta de la ciudad.

Terminada la descripción externa de la casa, pasemos a recordar cómo era por su interior. En la planta baja, un amplio vestíbulo, que recibía su luz exterior a través de las rejas inmediatas a ambos lados de la puerta principal, servía a modo de primera estancia antes de dirigirse a otra dependencia. Es lo que aquí se conoce habitualmente con el nombre simple y genérico de “la entrada”, como recuerda Azorín hablando de Oliva. (vid. “Valencia”, artículo OLIVA. Editorial Losada, págs. 26 y 27).

Por el lado izquierdo el vestíbulo daba acceso, mediante una puerta, al salón recibidor, cuya luz natural le venía a través de la segunda reja de la fachada. Esta sala tenía, separada solo por cortinas, una pequeña pieza aparte -pienso si tal vez serviría a veces de alcoba-. Rebasaba la sala recibidor, arrancaba del mismo vestíbulo la escalera de acceso a las plantas altas, y enseguida estaba el comedor, el cual recibía iluminación en parte por una de las rejas de la fachada lateral exterior y, en parte, de la proveniente del patio interior de luces. Tenía el comedor una pequeña estancia adjunta que se aprovechaba para labores femeninas de coser, bordar... Por último, desde el propio comedor, y subiendo dos o tres peldaños, se llegaba a la cocina que, junto con el anejo lavadero, venían a lindar ya con el jardín que era el espacio final de la casa. Con esto queda descrita la distribución de las dependencias situadas al lado izquierdo.

Veamos ahora el lado derecho. También había a esta parte un salón con puerta de acceso en el mismo vestíbulo y su luz natural recibida por la reja segunda de la fachada principal. Era la sala destinada a biblioteca. Inmediatamente después se abría una puerta de escasas dimensiones que daba entrada a una pequeña dependencia que recibía luz exterior por reja situada en la fachada recayente al “carrer de les Moreres”,

pero, además, -aunque no pueda asegurarlo- de una claraboya o hueco en la parte superior. En esta dependencia había un pozo que suministraba el agua a la casa; el suelo estaba empedrado y había plantados algunos plátanos. Siguiendo con la sala de música que en parte, asimismo, se iluminaba por el patio interior de luces; y, por último, se accedía desde éste a un pequeño dormitorio de servicio comunicado a su vez con la sala de música y uno y otro lindaban ya con el Jardín.

El amplio vestíbulo que, como habrá podido apreciar el lector, tan importante pieza de la casa era, daba paso a un amplio patio interior de luces acristalado y ornamentado con plantas, una pequeña balsa de peces y una figura escultórica humana, de dimensiones medianas y talla de mármol.

Pasado este amplio patio de luces se salía a un espacio abierto dedicado a un espacio abierto dedicado a jardín, y en el que había también un cobertizo para vehículos - espacio transformado hoy en vía pública- que lindaba ya con una de las fachadas laterales de la casa de Don Rafael Pascual, precisamente la del lado que, al destinarse esa casa a Asilo, se dedicó a Capilla del mismo.

En cuanto a las dos plantas altas, la primera estaba destinada a dormitorios... y la segunda a “cambra”.

Las dependencias de la planta baja que he descrito, estaban embellecidas por mobiliario, cortinajes, cuadros, lienzos y otros objetos decorativos, a tono con la alcurnia de sus dueños. Don José Rico de Estasen, que visitó la Casa de Alonso en diciembre de 1932 con motivo de asistir, el 18 de dicho mes, a la inauguración del monumento a Gabriel Ciscar erigido en la plaza del Ayuntamiento, nos describe cómo estaba montada en su interior la casa: “...Allí perduran los lienzos de Rafael, el Greco, Velázquez, Vicente López, Goya... Allí muebles, cartas, escudos nobiliarios, bibliotecas, cartas geográficas, encomiendas, condecoraciones, armas, toda una ejecutoria de talento, de patriotismo y de virtud que habla por sí sola de la insigne personalidad de Ciscar” (Revista “Valencia Atracción” n° 77, mes de febrero de 1933, pág. 11).

Y ahora que ya conocemos, por fuera y por dentro, cómo era la casa, surge inevitable la pregunta: ¿Cuándo fue construida? ¿Quiénes la hicieron?

En este punto, he de confesar que me muevo en la incertidumbre, no ya para datarla en años concretos, que sería vana pretensión, sino también para señalar con fundamento tiempo aproximado. Ojala encuentre la solución cuando consulte documentos familiares existentes en el Real Colegio del Corpus Christi de Valencia, en donde están depositados los fondos de la Biblioteca Vives y Ciscar. Entretanto,

sólo puede afirmarse con seguridad, hoy por hoy, que es de la primera mitad del siglo XVIII, pues en ella nació el Almirante el 17 de marzo de 1760. Mas como él no era el primogénito, no parece forzado suponer que también en ella nacería el mayor de los hermanos, Fernando, nacido el 27 de diciembre de 1750.

Así pues, a falta de datos fiables que retrotraigan la fecha de su construcción, puede considerarse que esta casa era algo posterior a las dos que la familia Mayans tenían en la calle Mayor, familia ésta entroncada con la de Ciscar.

Y pongo aquí punto final a este escrito, y lo hago con el ruego al lector para que sepa dispensar mi excesiva prolijidad sobre todo en algunas descripciones. Pero pensé que, tratándose de un edificio ya desaparecido, era conveniente no dejar de consignar datos escritos porque éstos quedan fijados para el futuro, mientras que el paso del tiempo, inexorable, va silenciando año tras año la voz de los testigos hoy aún vivos, aunque ya mayores.

El próximo año, si Dios quiere y la Comisión fallera lo considera de interés, escribiré sobre quienes habitaron en la Casa de Alonso, cuáles fueron sus últimos moradores y cuál el fin que no merecía y nunca debió tener esta casa.

Vestíbul de la Casa d'Alonso (foto Vila García), *Patria Chica* núm. 49, pàg. 6.

**ARTICLE II:
LA FERIA DE OLIVA A TRAVÉS DE LA HISTORIA⁶⁴**

Nuestra Feria ha tenido, en su desenvolvimiento histórico, una vida bastante accidentada. Leíamos hace tiempo en el número XL del semanario «Patria Chica» -que se editaba en Oliva por los años 1932 a 1934- unos apuntes históricos sobre el origen y desarrollo de la feria olivense. Dicho artículo, que publicó el llorado don José María Vidal Pastor, Archivero municipal por aquella época, fue escrito con ocasión de un acuerdo adoptado por el Ayuntamiento en 1932 por el que suprimía la celebración de la Feria ese año.

Ignoramos cuáles serían las causas que fundamentaran ese acuerdo de la Corporación Municipal, pero, al leer el mencionado artículo de don José María, hemos creído interesante para nuestros lectores el reproducirlo y completar la información sobre el tema, transcribiendo tres decisiones corporativas habidas con posterioridad en torno a la fecha de celebración de los festejos feriales.

Veamos, pues, en primer término, lo que decía el artículo del semanario «Patria Chica» de 29 de octubre de 1932.

«No queremos dar al presente artículo carácter NECROLOGICO porque suponemos que, en cuanto a la supresión de la Feria, el Ayuntamiento volverá de su acuerdo para otro año, ya que el vecindario lo desea, y constituye siempre una nota de progreso todo lo que contribuye a dar buen nombre a un pueblo. A título, pues, de información periodística y con el propósito de ilustrar a nuestros lectores sobre el historial de nuestra Feria, damos a la estampa los datos que hemos recogido en nuestro Archivo municipal.

El antecedente de nuestra Feria de Octubre, lo tenemos en el mercado semanal que por espacio de varias centurias viene celebrándose en Oliva.

Jaime II, por real privilegio fechado en 27 de marzo de 1298 que en Oliva se celebrase mercado todos los jueves «para que dicho lugar RECIBIERA INCREMENTO», cuyo día se cambió por el viernes por concesión de 5 de mayo de 1514.

A principios del siglo xv ya debería tener nuestro mercado alguna importancia y su celebración atraería indudablemente gente de los pueblos comarcanos por cuanto que en una curiosa ordenanza del 1415

⁶⁴ Article publicat, originalment, a *Sant'Ana* núm. 57, Oliva, juny 1967 [Nota de l'editor].

los Jurados de la Villa determinaron «*que en los días de mercaderías (mercado) no vayan los porchs (cerdos) solts per los carrers de la villa*».

En 1623 el Duque de Gandía y Conde de Oliva don Carlos Francisco de Borja y Centelles otorga a la Villa permiso para que pudiera establecer un mercado anual extraordinario que durara cuatro días FERIADOS (esto es, sin contar el domingo), fijando la fecha de su celebración los Jurados, que determinaron fuera ésta el primer viernes después de San Miguel (29 de septiembre).

En 1704, con el fin de que el mercado FERIADO se celebre en días fijos y de que contribuya a darle mayor realce la fiesta de San Francisco, Patrón de la Villa, se determina que en adelante tenga lugar los días 4, 5 y 6 de octubre.

Así vino celebrándose, sin variación alguna notable, por espacio de cerca de dos centurias hasta que en el año 40 del pasado siglo se reorganiza formalmente su celebración y es la primera vez que vemos empleada la palabra FERIA.⁶⁵

En sesión celebrada por el Ayuntamiento el 25 de septiembre de 1840 «se acordó el arreglo y distribución de la Feria que debe celebrarse en los días 4, 5 Y 6 del viniente mes de octubre en los términos siguientes, quedando encargados los SS. Concejales que se dirán:

- En la Plaza de la Villa, plateros, tiendas de quincalla, ropas finas y de seda; encargados los SS. Alcaldes.
- Desde la esquina de la casa de José Ventura Portella á la de doña Teresa Ciscar, los confiteros y en la acera de enfrente los pañeros y sombrereros; encargado el Rgdor. Roque Sanchis.
- Desde la esquina de la casa de Domingo Llorca a la de Francisco Boscá y acera de enfrente, toda clase de hierro, cobre y demás metales; encargado el Rgdor. Salvador Sendra.
- Desde la esquina de Francisco Boscá a las carnicerías, toda clase de saladuras y pescado fresco;⁶⁶ encargado el Rgdor. Vicente Riera.
- Desde la esquina de la casa de doña Josefa Ciscar al chapitell, tiendas de cintas, sedas, hilos, quincalla ordinaria, mantas y flasadas, en la acera de enfrente todos los especieros, alpargateros, torneros, palmas y esparto trabajado, etc.; encargado el Síndico Felipe Gilabert.
- Desde el Chapitell hasta la salida del pueblo, toda clase de forrajes; encargados los regidores Salvador Sendra y Ramón Lorente.
- Desde la cárcel a la esquina de José Tomás Miñana, los zapateros, guarnicioneros, hojalateros y demás baratijas; encargado el Rgdor. José Tomás Miñana.
- En la plaza de la Iglesia toda clase de vasijas y frutas.
- En el valle de Palacio, la carne, legumbres y toda clase de verduras.

⁶⁵ "Feria", voz latina que significa: día de trabajo.

⁶⁶ Adviértase que la feria no había perdido el carácter de mercado en la acepción que hoy lo empleamos.

- El secano de los herederos de Casimiro Sancho que se halla situado sobre montañita de Santa Ana á la salida de la calle del Carmen,⁶⁷ se colocará todo ganado vacuno.

- En los secanos situados a la salida de la villa por la parte de la Venta (final de la calle Mayor), todo ganado caballar.

- En la plazuela del Convento, los Cerdos».

«También resolvieron que el domingo próximo haya tanda del Común para la limpieza de la plaza de la Villa, salida de la calle del Carmen, valle de Palacio y demás que sea necesario y contribuya al mayor aseo de la Feria y que se conduzcan los materiales para formar las paradas que deben hacerse en la plaza de la Feria».

Después de lo transcrito, dejamos a la consideración del lector la importancia que entonces tenía nuestra -ya famosa- Feria.

En el 1845, a petición del Ayuntamiento, se autoriza por la Superioridad el traslado de su celebración a los días 20, 21 y 22 de octubre «siempre que no perjudique a la Villa de Ondara, a cuyo Ayuntamiento oirá». En la Feria de 1849 se inaugura el alumbrado público de petróleo.

En 1860 se acuerda que los beneficios que obtenga el Ayuntamiento de la celebración de la Feria los ceda al Hospital y Junta de Beneficencia.

En sesión del 15 de septiembre de 1872 «se acordó tenga lugar la Feria de esta Villa en los días 4, 5 y 6 de octubre próximos, los mismos que le fueron concedidos en la autorización a esta Villa». En 1888 vuélvese a modificar la fecha de su celebración trasladándola al 15 de octubre.

En 1895 proponen los de la Comisión de Feria y Fiestas: «Considerando que es impropio de la importancia de esta población el que se sigan instalándose los puestos de Feria en la forma que se ha venido haciendo hasta hoy, o sea, bajo toldo de lona y cañizos y sin orden ni simetría alguna en perjuicio del buen nombre de esta Villa y ornato público, creen oportuno se construyan casetas de madera». A dicha propuesta acompaña un plano para la construcción de ochenta y nueve casetas y su emplazamiento en la plaza del Ayuntamiento. La subasta se adjudicó a Domingo Barber Salort por 600 pesetas.

En 1907 se traslada su emplazamiento al «Paseo del Prado» (donde ha venido celebrándose hasta ahora) y con dicho motivo el Ayuntamiento acuerda en Sesión del 27 de septiembre de dicho año: «Que durante los días de Feria se celebren las fiestas religiosas dedicadas al Patrón San Francisco de Asís en la Parroquia de Santa María, a Nuestra Señora del Rebollet en la Iglesia del Exconvento y al Santísimo Cristo en la Parroquia de San Roque...».

⁶⁷ Entonces no había ninguna casa construida en lo que hoy son calles del Nazareno y Salvador.

En 1908 se organiza un programa MONSTRUO en que señalamos, a más de las fiestas religiosas, la inauguración de la «monumental» Plaza de Toros con sus corridas subsiguientes en las que tomaron parte los afamados diestros «Gabardito» y «Segurita», el GRANDIOSO Certamen Musical al que concurrían varias Bandas del Distrito con la Municipal de Oliva, cuyo Jurado calificador estuvo constituido por don Ricardo Tena, director de la Compañía de Teatro que actuaba en nuestra Ciudad, don José Mafé, Maestro-Director de nuestra Banda Municipal y don Álvaro Marzal, Presbítero y Organista de la Parroquia de Santa María; los tres primeros premios fuéronles adjudicados a las Bandas de Bellreguart, Alquería de la Condesa y Real de Gandía, etc. etc. (Añoranzas de nuestra niñez). En dicho año se adjudica por 999 pesetas y tiempo de diez años a Jerónimo Barber Gandía la contrata de la colección de las casetas de la Feria, cuyos restos han servido para vallar el campo de fútbol.

Las vicisitudes por las que han atravesado a partir del 1908, por ser conocidas de nuestros lectores, omitimos el historiad.

Nos place dedicar un recuerdo a los Alcaldes que más se han interesado en que nuestra Feria prosperase y no repararon en sacrificios para elevarla al nivel que se merecía un pueblo de la importancia del nuestro; éstos fueron Francisco Navarro

Gavilá (1840), José Borrás González (1860), Francisco Martí de Vesés Franco (1864), Gabriel Coloma Martí de Vesés (1872), José Martí de Vesés Cardona (1895), Francisco Sancho Ibiza (1907), y Juan Sancho Ibiza (1908).

Que sepamos, la Feria, desde que se inauguró como tal (1840) solamente ha dejado de celebrarse en los años 1854, 1885 y 1890 por causa de la epidemia del cólera y en 1918 por la gripe, causas más que justificadas.

Hacemos votos para que otro año nuestro Ayuntamiento, percatado del sentir de la población, no interrumpa nuestra tradicional Feria de antaño que tantos beneficios reporta al comercio en general y que tan bien es aprovechada por la juventud soñadora».

Ignoramos si en los años posteriores a 1932 se continuó celebrando la Feria. No tuvo lugar, desde luego, en 1936, 37 y 38 por las circunstancias excepcionales de la guerra española. Terminada ésta, continuó celebrándose como con anterioridad, es decir, a fines de octubre. Sólo en 1948 la Corporación Municipal toma el acuerdo, el 22 de octubre, de posponer la Feria de aquel año a los días 11 al 15 de noviembre. Dicho acuerdo decía así:

«Asimismo, por la Presidencia, se manifiesta que debido a los desastres causados por la tormenta de la noche última creía conveniente suspender la Feria y Fiestas señaladas para los días 23 al 31 de los corrientes ya que asimismo se había suspendido la visita de Nuestra Señora de los Desamparados

a esta Ciudad; así se acuerda por unanimidad, y, aprovechando la nueva fecha de la visita de la mencionada Virgen a esta población, se acuerda que se celebren fiestas, aprovechando los preparativos efectuados, los días 11 al 15 del próximo noviembre, facultando a la Presidencia para realizar aquellos actos del programa que estime pertinentes».

Pero llegamos al año 1950 y el 27 de marzo nuestro Ayuntamiento toma una decisión importante en lo relativo a la Feria, cual es anticipar la fecha de los tradicionales festejos de fines de octubre a los días comprendidos entre el 30 de abril al 7 de mayo. He aquí el texto del acuerdo transcrito del acta de la sesión:

«Por la Presidencia se expone que efectuado un estudio sobre la idiosincrasia de la población y a innumerables sugerencias del vecindario ambientadas por el sentido general, proponía a la Corporación el que las ferias tradicionales de esta Ciudad que vienen celebrándose en el mes de octubre desde 1895, después de haber sufrido innumerables cambios, atemperándose al final de la recolección de los frutos más característicos del campo de este término municipal, que en lo sucesivo se celebren del 30 de abril al 7 de mayo, periodo de tiempo de menos inclemencias atmosféricas y al fin de la cosecha más característica de esta población. En su vista, la Corporación por unanimidad aprueba la proposición de la Presidencia».

¿Fundamentos de este cambio? Como ve el lector se aducen la menor inclemencia atmosférica y el final de la recolección del fruto más característico en Oliva, la naranja, ya que según parece desprenderse de dicho acuerdo, ésta última había sido la causa de fijar nuestra Feria en octubre, por ser entonces la vid nuestra principal riqueza.

De ambos fundamentos, nos parece más acertado el primero que el segundo, porque a principios de mayo la naranja de última temporada está en Oliva aún casi toda pendiente de recolección. Sin embargo hay otro motivo de índole práctica pero que, sin duda, debió pesar en el ánimo del Alcalde y Concejales, y es que, a principios de mayo, habían sido tradicionales en tiempos de reciente pasado en la barriada de San Roque unas fiestas muy populares y vistosas en honor del Santísimo Cristo, Patrono de la Ciudad, con simulacro de lucha de Moros y Cristianos al estilo de otras poblaciones valencianas como Alcoy, Onteniente, Bocairente, etc. De hecho, surgieron entonces varias Comparsas festivas como la de Piratas, Tuaregs, Moros, Cristianos, Caníbales, etc.

Pero no duró mucho este nuevo enmarque de nuestra Feria, y, dato curioso, las mismas razones por las que se había creído conveniente celebrarla en mayo, se adujeron ocho años después como inconvenientes para que continuara en dichos días. Y así, en la sesión del Ayuntamiento, de 28 de marzo de 1958 se tomó el siguiente acuerdo:

«Dióse lectura a una moción del Sr. Presidente de la Comisión de Festejos, proponiendo sea trasladada la celebración de la Feria a los días 21 al 29 de junio de cada año, fundamentando su propuesta en que en el periodo en que actualmente se celebra del 30 de abril al 7 de mayo, se ejerce un trabajo intensivo en las inmediaciones donde se emplazan las casetas de los feriantes y atracciones, ya que en los paseos de José Antonio y 18 de Julio están situados casi todos los almacenes de manufactura para la exportación de la naranja; que en dichas fechas son muy frecuentes los cambios atmosféricos, produciéndose lluvias insistentes que deslucen la feria, y, por último, que la juventud estudiantil prácticamente no ha podido asistir nunca a dichas tradicionales

ferias por hallarse cursando estudios en centros universitarios y docentes en general, de distintas capitales españolas».

«El Ayuntamiento Pleno, después de un cambio amplio de impresiones, acordó por unanimidad que en lo sucesivo se celebren las tradicionales ferias olivenses desde el 21 al 29 de junio de cada año, por considerarse tales fechas las más adecuadas a todos los efectos».

Y hasta el presente no ha habido nueva variación. ¿Habremos entrado ya en el período de una definitiva estabilidad? Confiamos que así sea, pese a que no están exentas de inconvenientes las actuales fechas. En efecto, se dice que la participación de los estudiantes olivenses que residen fuera de la ciudad, llega sólo al final, por retrasarse los días de exámenes; que gran parte de ciudadanos sienten cierta incomodidad porque, si se celebrara antes, anticiparían el comienzo de su veraneo y que, en todo caso, a fines de junio el tiempo es muy caluroso; y, por último, que seguimos sin librarnos de una climatología lluviosa ya que la lluvia hace todos los años acto de presencia, como si deseara asistir a ella, sea cual fuere el tiempo en que se celebre.

Sin embargo nadie puede negar que la Feria de Oliva, nuestra Feria, gana ahora cada año mayor dignidad y prestancia.

**ARTICLE III:
LAS CORPORACIONES MUNICIPALES OLIVENSES (I), 1939-1944⁶⁸**

De entre las diversas finalidades que cumple toda publicación escrita, una muy importante es la de fijar la noticia para el recuerdo futuro. Mientras vivimos el presente -y precisamente por vivirlo- no nos damos cuenta de que lo que hoy es pequeña noticia, aumenta su valor con el transcurso del tiempo.

Dentro de este criterio, SANT'ANA quiere preocuparse de ir recopilando no sólo lo que hoy aún se recuerda, pese a que hayan desaparecido las fuentes escritas, sino de ir dejando constancia del diario quehacer, lo que equivale, en otras palabras, a tomar el pulso a la ciudad mes a mes, labor que hoy interesará principalmente al olivense que viva fuera de Oliva, pero que dentro de unos años interesará a todos.

El inconveniente mayor que tiene esta tarea es que no solemos dar importancia al suceso actual, precisamente por ser nosotros, los olivenses de hoy, sus propios protagonistas. Sin embargo, apenas cuando han transcurrido unos años, cuando la mirada está próxima aún pero ya es retrospectiva, notamos cómo cobra un insospechado valor, por lo menos afectivo, lo que entonces considerábamos innecesario constatar. En este sentido hemos lamentado muchas veces la desaparición de nuestro Archivo Municipal quemado deplorablemente en agosto de 1936, recién iniciada la Cruzada de Liberación, por un grupo ebrio de pasión y de vandalismo que para su mayor desgracia y para la de Oliva ni siquiera sabía lo que quemaba.

Como un aspecto de este propósito general de recopilar datos, creemos de interés el reseñar las Corporaciones Municipales, es decir, los nombres de quienes, en cumplimiento de un deber cívico, han conllevado las cargas de la administración municipal en los puestos de Alcaldes y Concejales. ¡Cómo nos gustaría poder retrotraernos hoy a siglos pasados para poder conocer los nombres y las actividades de quienes, según su saber, su voluntad y las circunstancias ambientales, fueron encauzando el desenvolvimiento de Oliva!

Iniciamos hoy, pues, la publicación de las diversas Corporaciones que han presidido la vida municipal desde que terminó la Cruzada de Liberación. En posteriores números completaremos la información. Debemos advertir que, desde 1939 a 1948, las Corporaciones Municipales recibían la denominación de Comisiones Gestoras. Por decreto del Ministerio de la Gobernación de 30-IX-1948 se normalizó el gobierno municipal organizando las Corporaciones sobre la base de la representación familiar, sindical y corporativa que es la vigente en la actualidad.

**[1939-IV-02] Acta de constitución
de la Comisión Gestora Municipal de la ciudad de Oliva (Valencia)**

En la Ciudad de Oliva, a dos de abril de mil novecientos treinta y nueve, Año de la Victoria, siendo las veintidós horas, reuniéronse en el Salón de Actos de las Casas Consistoriales, previamente convocados por D. Joaquín Latorre Urruchi, Teniente de

⁶⁸ Article publicat, originalment, a *Sant'Ana*, núm. 13, Oliva, setembre 1963. Cal advertir el lector que, a l'original, les dates que hi figuren ("1939-1961", a la primera entrega, i "1939-1963", al segon article) resulten un poc confuses, per la qual cosa hem considerat més adient fer aquesta nova divisió, la qual s'ajusta, exactament, al text dels articles [Nota de l'editor].

Infantería, retirado, en funciones de Comandante Militar de esta Plaza, que preside D. Fernando Ferrando Llorca, D. Vicente Canet Gisbert, D. Vicente Llorca Miñana, D. José Llorca Navarro. D. Enrique Llorca Gisbert, D. Evaristo Miñana Sendra, D. Salvador Parra Girau, D. Salvador Mestre Llopis, D. Francisco Fuster Escrivá, D. Salvador Llorca Savall, D. Andrés Fuster Lorente, D. Pedro Colechá Navarro y D. Alfonso Soler Soler.

Por el expresado Sr. Comandante Militar se manifiesta a los reunidos, que se les ha convocado, después de cerciorarse de las actividades nacional-sindicalista de todos y cada uno de los presentes durante la guerra, al objeto de dar cumplimiento al artículo 3º en su primer párrafo, del Decreto del Ministerio del Interior de 23 de junio de 1938. Como quiera que ni la Autoridad Militar superior ni el Gobernador civil de la Provincia ha designado la Comisión Gestora de esta Ciudad, indudablemente por el cúmulo de trabajos que habrán caído sobre aquellas Autoridades con motivo del derrumbamiento total de los frentes marxistas, el repetido Sr. Comandante Militar de la Plaza, ha tenido a bien, una vez asesorado e informado de la personalidad de los asistentes, nombrarles gestores de este Municipio.

Seguidamente se procede a la elección de Alcalde Presidente, designando por unanimidad a D. Adolfo Soler Soler; y, en su consecuencia, pasa a ocupar la Presidencia, abandonándola el señor Comandante Militar una vez cumplida su obligación.

Acto continuo son elegidos, también por unanimidad, para los cargos que se citan los señores siguientes:

1º Teniente Alcalde: D. Pedro Colechá Navarro.

2º Teniente Alcalde: D. Andrés Fuster Lorente.

3º Teniente Alcalde: D. Francisco Fuster Escrivá.

Síndico: D. Enrique Llorca Gisbert.

Depositario: D. Salvador Llorca Savall.

A continuación se procedió a la elección de las Comisiones que han de funcionar en la Corporación, dando el siguiente resultado:

Agricultura: D. Vicente Llorca Miñana y D. Francisco Fuster Escrivá.

Industria y Comercio: D. José Llorca Navarro y D. Salvador Parra Girau.

Instrucción Pública: D. Salvador Soler Soler y D. Pedro Colechá Navarro.

Abastos: D. Andrés Fuster Lorente y D. Salvador Parra Girau.

Hacienda: D. Andrés Fuster Lorente, D. Salvador Llorca Savall y D. Salvador Mestre Llopis.

Orden Público: D. Alfonso Soler Soler y D. Francisco Fuster Escrivá.

Obras Públicas: D. Enrique Llorca Gisbert y D. Salvador Parra Girau.

Recuperación Civil: D. Alfonso Soler Soler, D. Evaristo Miñana Sendra y D. Vicente Canet Gisbert.

Constituida así la Comisión Gestora Municipal y Comisiones necesarias, se fija, por unanimidad, en dos el número de sesiones que ha de celebrarse cada período mensual, las que tendrán lugar los días catorce (14) y veintiocho (28) de cada mes.

Dada lectura, y considerando los señores Gestores que se ha dado cumplimiento a lo dispuesto en el expresado Decreto del Ministerio del Interior de 23 de junio de 1938, y estimando los que suscriben que ha sido llevado a término en todas sus partes,

se comprometen a cumplir fielmente con las obligaciones derivadas del cargo que cada uno ostenta y en su consecuencia, firman todos la presente acta, por duplicado, uno de cuyos ejemplares se remitirá por el medio más seguro al Excelentísimo Sr. Gobernador Civil de la Provincia.

El Comandante Militar, Joaquín Latorre.-El Alcalde Presidente, Alfonso Soler.-Siguen las firmas y rúbricas de todos los asistentes.-Hay un sello del Ejército de Levante.-Comandancia de Oliva.-Servicio de Etapas.-Otro del Consejo Municipal de Oliva.-Presidencia.

[1939-IV-05] Acta

En la Ciudad de Oliva, a cinco de abril de mil novecientos treinta y nueve. Año de la Victoria, siendo las veintidós horas, previamente convocados, se reunieron bajo la Presidencia del Sr. Alcalde Provisional, D. Alfonso Soler Soler, los camaradas vocales que con aquel constituyen la Junta Municipal y que constan al margen [Fernando Ferrando Llorca; Vicente Miñana Pons; Vicente Canet Gisbert; Vicente Llorca Miñana; Salvador Llorca Savall].

El Sr. Presidente hace presente que el objeto de la reunión no es otro que el tratar de normalizar, en lo posible, la realización de los distintos servicios que están encomendados a este Organismo Municipal, y, estimando que es insuficiente el número de vocales que lo integran, se acuerda por unanimidad nombrar para los cargos que se expresan a los siguientes camaradas:

Alcalde Presidente: D. Alfonso Soler Soler.

1º Vicepresidente: D. Pedro Colechá Navarro.

2º Vicepresidente: D. Andrés Fuster Lorente.

Tesorero: D. Salvador Llorca Savall.

Vocales o Consejeros: Los Sres. Fernando Ferrando Llorca; Vicente Canet Gisbert; Vicente Llorca Miñana; José Llorca Navarro; Enrique Llorca Gisbert; Evaristo Miñana Sendra; Salvador Parra Girau; Salvador Mestre Llopis y Francisco Fuster Escrivá.

Presentes los así designados, aceptan el cargo, jurando por Dios, España y su Caudillo Franco, cumplir bien y fielmente su cometido para el engrandecimiento de la Causa Nacional.

El vocal de la Junta Municipal que se constituyó el día treinta de marzo pasado, camarada D. Vicente Miñana Pons, manifiesta que deja de pertenecer a este Organismo por cuanto el cúmulo de obligaciones que le impone la Organización y dirección de Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S., le exige una asistencia continua en el Centro correspondiente, que le impide toda actividad en la Junta Municipal, ofreciéndose, no obstante, en un todo a los nuevos consejeros del Municipio para colaborar en todo aquello que redunde en beneficio de España y de la Ciudad, abandonando seguidamente la reunión.

El Presidente actuante manifiesta la necesidad imprescindible que se tiene de designar elementos del seno de la Corporación para que constituyan las comisiones municipales pertinentes que entiendan de la vida oficial bajo sus varios aspectos, y, unánimemente, son nombrados para las comisiones que se citan los camaradas siguientes:

Instrucción Pública: Don Alfonso Soler Soler

Abastos: Don Andrés Fuster Lorente

Desincautación de fincas rústicas y urbanas: Don Francisco Fuster Escrivá y don Pedro Colechá Navarro

Agricultura: Don Vicente Llorca Miñana

Asistencia social, sanidad y granjas: Don Fernando Ferrando Llorca

Recuperación materiales fumigación y motores riego: Don Salvador Llorca Savall.

Recuperación materiales Industria y Comercio: Don José Llorca Navarro

Recuperación de armamentos y explosivos: Don Salvador Parra Girau

Recuperación y distribución de muebles, enseres, ropas, alhajas, etc.: Don Evaristo Miñana Sendra y don Vicente Canet Gisbert

Información sobre detenidos: Don Enrique Llorca Gisbert y don Salvador Mestre Llopis

La Junta Municipal faculta a los camaradas así designados para que, en tanto duren las actuales circunstancias, para la organización de los oportunos negociados, nombren de una manera autónoma los auxiliares administrativos que necesitaren.

Y no habiendo más asuntos de que tratar se disuelve la reunión, haciendo todos votos por que el esfuerzo unánime de cuantos sienten la Causa Nacionalista procuren una España Libre y Grande, firmando en el lugar y fecha preindicando, siendo las veinticuatro horas.

Hay un sello del Consejo Municipal de Oliva.-Presidencia. Siguen las firmas y rúbricas de todos los asistentes.

[1939-IV-16]

La antedicha Junta Municipal, a quien el Comandante de las fuerzas de liberación transfirió la autoridad civil para regir la ciudad, fue sustituida el 16 del propio mes de abril por la primera Comisión Gestora que quedó integrada de la siguiente forma:

Alcalde Presidente: Don Justo Martí Gilabert.

1º Teniente de Alcalde: Don Pedro Colechá Navarro.

2º Teniente de Alcalde: Don Domingo Barreres Gregori.

Concejales: Don Blas Mestre Torres; Don José Llorca Navarro; Don Vicente Fuster Navarro; Don Fernando Ferrando Llorca; Don Evaristo Miñana Sendra; Don Salvador Parra Girau; Don Enrique Ferrando Miralles; Don Bernardino Torres Fuster; Don Juan García García y Don Francisco Gisbert Mestre.

Durante este período desempeñaron accidentalmente la Alcaldía Presidencia Don José Llorca Navarro desde el 20 de marzo hasta el 12 de junio de 1940. Y Don Domingo Barreres Gregori desde el 1 de julio de 1940 al 2 de junio de 1941.

[1941-VI-02]

El día 2 de junio de 1941 se renovó parcialmente la Comisión Gestora, en la forma que insertamos a continuación:

Alcalde Presidente: Don Camilo Tormo Guerola.

1º Teniente Alcalde: Don Evaristo Ballester Arnal.

2º Teniente Alcalde: Don Blas Mestre Torres.

Gestores: Don Vicente Fuster Navarro; Don Fernando Ferrando Llorca; Don Evaristo Miñana Sendra; Don Salvador Parra Girau; Don Enrique Ferrando Miralles; Don Bernardino Torres Fuster; Don Juan García García y Don Francisco Gisbert Mestre.

Esta Comisión Gestora rigió a Oliva hasta el 3 de febrero de 1944, y durante este tiempo actuaron como Alcaldes accidentales Don Evaristo Ballester Arnal en diversas ocasiones, pero principalmente desde el 11 de junio de 1941 al 8 de enero de 1942. Don Blas Mestre Torres también varias veces, siendo la más prolongada desde el 13 de septiembre de 1942 al 30 de junio de 1943. Y por último, Don Miguel Barber García asimismo varias veces, pero la más extensa del 30 de junio de 1943 al 3 de febrero de 1944.

ARTICLE IV:

LAS CORPORACIONES MUNICIPALES OLIVENSES (II), 1944-1963⁶⁹

[1944-II-03]

El día 3 de febrero de 1944, una nueva Comisión Gestora se puso al frente de la vida municipal olivense. La integraron:

Alcalde Presidente: D. Francisco Llorca Escrivá.

Primer Teniente de Alcalde: D. Miguel Barber García.

Segundo Teniente de Alcalde: D. Vicente Torres Martínez.

Tercer Teniente de Alcalde: D. Domingo Sanchis Girau.

Cuarto Teniente de Alcalde: D. José Llorca Navarro.

Gestores: D. José Fuster García, don Alfonso Soler Soler, don Alfredo Bolinches Martí, don Francisco Falgás Sendra, don José Gilabert Llorca, don Francisco Fuster Escrivá, don Salvador Ortiz Tercero y don Luis García Ferrando.

En este período desempeñó accidentalmente la Alcaldía Presidencia don Miguel Barber García desde el 24 de noviembre de 1944 al 21 de marzo de 1945.

[1945-III-21]

En esta última fecha, es decir, el 21 de marzo de 1945, se reorganizó la Comisión Gestora, cesando en la Presidencia de la Alcaldía, don Francisco Llorca Escrivá, y cesando asimismo los gestores don Miguel Barber García, don Domingo Sanchis Girau, don José Fuster García, don Alfredo Bolinches Martí, don Francisco Falgás Sendra, don Francisco Fuster Escrivá y don Salvador Ortiz Tercero. El nuevo Ayuntamiento

⁶⁹ Article publicat, originalment, a *Sant'Ana*, núm. 14, Oliva, octubre 1963. Novament advertim el lector que, a l'original, les dates que hi figuren ("1939-1961", a la primera entrega, i "1939-1963", al segon article) resulten un poc confuses, per la qual cosa hem considerat més adient fer aquesta nova divisió, la qual s'ajusta, exactament, al text dels articles [Nota de l'editor].

quedó formado del siguiente modo:

Alcalde Presidente: D. José Gilabert Llorca.
Primer Teniente de Alcalde: D. Alfonso Soler Soler.
Segundo Teniente de Alcalde: D. Felipe Navarro Gilabert.
Tercer Teniente de Alcalde: D. José Llorca Navarro.
Cuarto Teniente de Alcalde: D. Salvador Sendra Gisbert.
Gestores: Don Vicente Miñana Pons, don Salvador Soria Mestre, don Francisco Sanchis Girau, don Vicente Gilabert Sanchis, don Antonio Colechá Navarro, don José R. García Ferrando, don Vicente Torres Martínez y don Luis García Ferrando.

[1945-VIII-14]

El 14 de agosto de 1945, se modifica parcialmente la Comisión Gestora por cese de don José Gilabert Llorca como Alcalde Presidente; de don Felipe Navarro Gilabert como Segundo Teniente de Alcalde y de don Antonio Colechá Navarro como vocal gestor, siendo sustituidos respectivamente en los mismos cargos por don José Sostrada Burgalat, don Domingo Sanchis Girau y don José Sanjuán Navarro; aunque permaneciendo como vocal gestor don José Gilabert Llorca.

Esta fue la última Comisión Gestora que rigió el Ayuntamiento de Oliva, porque en virtud del Decreto de 30 de septiembre de 1948 que regulaba sobre nuevas bases la vida corporativa municipal, se convocaron y celebraron en toda España las elecciones para designar los nuevos concejales.

[1948 eleccions a “tercios”; 1949-II-09 constitució nova corporació]

Las antedichas elecciones dieron como resultado el que fueran elegidos en nuestra ciudad:

- Por el tercio de representación familiar: Don Salvador Ortiz Tercero, don José Gilabert Llorca, don Fernando Castrillo Trotonda y don Vicente Calatayud Tercero.
- Por el tercio de representación sindical: Don Julio Pastor Martorell, don Vicente Sendra Escrivá, don José Esteve Ribera y don Salvador Mestre Mestre.
- Por el tercio de representación corporativa: Don Juan García García, don Salvador Soria Mestre, don José Pons Sanchis y don José Castelló Castelló.

La Corporación Municipal, integrada por los recién elegidos, tomó posesión el 9 de febrero de 1949 y quedó formada del modo siguiente:

Alcalde Presidente: D. José Sostrada Burgalat.
Primer Teniente de Alcalde: D. Salvador Soria Mestre.
Segundo Teniente de Alcalde: D. José Gilabert Llorca.
Tercer Teniente de Alcalde: D. Vicente Calatayud Tercero.
Cuarto Teniente de Alcalde: D. Juan García García.

Concejales: Don Salvador Ortiz Tercero, don Fernando Castrillo Trotonda, don Julio Pastor Martorell, don Vicente Sendra Escrivá, don José Esteve Ribera, don Salvador Mestre Mestre y don José Castelló Castelló.

Las diversas Comisiones Informativas, fueron éstas:

Comisión de Hacienda y Presupuestos: Don José Gilabert Llorca, don Salvador Ortiz Tercero, don José Castelló Castelló y don Salvador Mestre Mestre.

Comisión de Obras Públicas y Cementerios: Don Salvador Soria Mestre, don Julio Pastor Martorell, don Vicente Sendra Escrivá y don José Pons Sanchis.

Comisión de Policía Urbana, Gobernación y Estadística, Personal y Guardia Municipal: Don Vicente Calatayud Tercero, don José Esteve Ribera, don José Castelló Castelló y don Vicente Sendra Escrivá.

Comisión de Ferias, Fiestas, Mercados y Beneficencia: Don Juan García García, don Fernando Castrillo Trotonda, don José Pons Sanchis y don Julio Pastor Martorell.

Síndico: Don Fernando Castrillo Trotonda.

Durante este período cesó como Alcalde Presidente don José Sostrada Burgalat el 10 de octubre de 1950, siendo sustituido el 9 de diciembre del propio año por don Ramón Gilabert Escrivá. En el interregno de estos dos meses, desempeñó accidentalmente la Alcaldía Presidencia don Salvador Soria Mestre.

[1952-II-03]

Cumplido el período trienal establecido por el mencionado Decreto de 30 de septiembre de 1948, se renovó parcialmente la Corporación el 3 de febrero de 1952, ingresando como nuevos miembros:

- Por el tercio de representación familiar: Don Andrés Fuster Lorente y don Casimiro Cardona Morera.
- Por el tercio de representación sindical: Don Francisco Sempere Parra y don Francisco Salabert Arnal.
- Por el tercio de representación corporativa: Don Jerónimo Cañamás Nadal y don Francisco Savall Gilabert.

La Corporación quedó formada así:

Alcalde Presidente: D. Ramón Gilabert Escrivá.

Primer Teniente de Alcalde: D. Andrés Fuster Lorente.

Segundo Teniente de Alcalde: D. José Pons Sanchis.

Tercer Teniente de Alcalde: D. Casimiro Cardona Morera.

Cuarto Teniente de Alcalde: D. Fernando Castrillo Trotonda.

Concejales: Don Salvador Ortiz Tercero, don Julio Pastor Martorell, don Vicente Sendra Escrivá, don Francisco Sempere Parra, don Francisco Salabert Arnal, don José Castelló Castelló, don Jerónimo Cañamás Nadal y don Francisco Savall Gilabert.

Las Comisiones Informativas se constituyeron del modo siguiente:

Comisión de Hacienda: Don Andrés Fuster Lorente, don Francisco Salabert Arnal y don José Castelló Castelló.

Comisión de Gobernación: Don José Pons Sanchis, don Jerónimo Cañamás Nadal, don Francisco Savall Gilabert y don Fernando Castrillo Trotonda.

Comisión de Fomento: Don Casimiro Cardona Morera, don Francisco Sempere Parra, don Julio Pastor Martorell y don Vicente Sendra Escrivá.

Comisión de Educación y Sanidad: Don Fernando Castrillo Trotonda, don Salvador Ortiz Tercero y don Francisco Savall Gilabert.

Regidor Síndico: Don Francisco Savall Gilabert.

[1954-XI elecciones a “tercios”; 1955-II-06 constitución nova corporació]

Les elecciones celebradas en noviembre de 1954 dieron el siguiente resultado:

- Tercio de representación familiar: Don José Mayáns López y don Antonio Martínez Cots.

- Tercio de representación sindical: Don Francisco Vives Torres y don Vicente Blay Escrivá.

- Tercio de representación corporativa: Don Vicente Alandete Llorca y don José María Mateu Oltra.

En virtud de dichas elecciones, el 6 de febrero de 1955 se constituyó el nuevo Ayuntamiento.

Alcalde Presidente: D. Ramón Gilabert Escrivá.

Primer Teniente de Alcalde: D. Andrés Fuster Lorente.

Segundo Teniente de Alcalde: D. Casimiro Cardona Morera.

Tercer Teniente de Alcalde: D. José Mayáns López.

Cuarto Teniente de Alcalde: D. Antonio Martínez Cots.

Concejales: Don Francisco Sempere Parra, don Francisco Salabert Arnal, don Francisco Vives Torres, don Vicente Blay Escrivá, don Jerónimo Cañamás Nadal, don Vicente Alandete Llorca, don José María Mateu Oltra y don Francisco Savall Gilabert.

Integraron las Comisiones Informativas:

Hacienda: Don Andrés Fuster Lorente, don Francisco Salabert Arnal y don Vicente Alandete Llorca.

Gobernación: Don Casimiro Cardona Morera, don Francisco Sempere Parra y don Francisco Savall Gilabert.

Obras Públicas: Don Antonio Martínez Cots, don Jerónimo Cañamás Nadal y don Vicente Blay Escrivá.

Beneficencia, Sanidad, Feria y Fiestas: Don José Mayáns López, don José María Mateu Oltra y don Francisco Vives Torres.

En este período hay que consignar que el 19 de septiembre de 1955 cesó como Alcalde Presidente don Ramón Gilabert Escrivá siendo relevado en el mismo puesto por don Francisco Llorca Escrivá.

[1957 eleccions a “tercios”; 1958-III-16 constitució nova corporació]

De nuevo se llega a la renovación corporativa tras las elecciones de 1957, siendo elegidos:

- Tercio de representación familiar: Don José Lloréns Martínez y don Leonardo Navarro Más.
- Tercio de representación sindical: Don Salvador Sempere Navarro y don José Mestre Forrat.
- Tercio de representación corporativa: Don Andrés Fuster Lorente y don Francisco Salabert Arnal.

La nueva Corporación Municipal se constituyó en sesión de 16 de marzo de 1958 y la integran:

- Alcalde Presidente: D. Francisco Llorca Escrivá.
- Primer Teniente de Alcalde: D. Andrés Fuster Lorente.
- Segundo Teniente de Alcalde: D. José Mayáns López.
- Tercer Teniente de Alcalde: D. Antonio Mayáns López.
- Cuarto Teniente de Alcalde: D. Francisco Salabert Arnal.
- Concejales: D. Francisco Vives Torres, don Vicente Blay Escrivá, don Vicente Alandete Llorca, don José María Mateu Oltra, don José Lloréns Martínez, don Leonardo Navarro Mas, don José Mestre Forrat y don Salvador Sempere Navarro.
- Las Comisiones Informativas Municipales fueron:
 - Hacienda: Don Andrés Fuster Lorente, don Francisco Vives Torres y don Vicente Alandete Llorca.
 - Gobernación: Don Francisco Salabert Amal, don Salvador Sempere Navarro y don José Mestre Forrat.
 - Obras Públicas: Don Antonio Martínez Cots, don Vicente Blay Escrivá, don José Lloréns Martínez y don Francisco Salabert Arnal.
 - Beneficencia, Sanidad, Feria y Fiestas: Don José Mayáns López, don José María Mateu Oltra y don Leonardo Navarro Mas.

[1960-XI eleccions a “tercios”; 1961-II-05 constitució nova corporació]

Por último, en sesión celebrada el 5 de febrero de 1961, tomaron posesión los concejales designados en las elecciones de noviembre de 1960. Fueron:

- Tercio de representación familiar: Don Carlos Torres Orquín y don Salvador García Sanz.
- Tercio de representación sindical: Don José Gilabert Llorca y don Salvador Pons Roger.
- Tercio de representación corporativa: Don Cirilo Martí Gilabert y don Salvador Cardona Miralles.

En la antedicha fecha de 5 de febrero de 1961, se constituyó la nueva Corporación Municipal al tenor siguiente:

- Alcalde Presidente: D. Francisco Llorca Escrivá.
- Primer Teniente de Alcalde: Don Andrés Fuster Lorente.
- Segundo Teniente de Alcalde: D. Salvador Cardona Miralles.
- Tercer Teniente de Alcalde: D. Cirilo Martí Gilabert.

Cuarto Teniente de Alcalde: D. Francisco Salabert Arnal.

Concejales: Don José Lloréns Martínez, don Leonardo Navarro Mas, don José Mestre Forrat, don Salvador Sempere Navarro, don Carlos Torres Orquín, don Salvador García Sanz, don José Gilabert Llorca y don Salvador Pons Roger.

Las Comisiones Informativas se integraron del modo siguiente:

Hacienda: Don Andrés Fuster Lorente, don Salvador Sempere Navarro y don José Gilabert Llorca.

Gobernación: Don Francisco Salabert Arnal, don Andrés Fuster Lorente y don Leonardo Navarro Mas.

Obras Públicas: Don Salvador Cardona Miralles, don José Lloréns Martínez, don Salvador García Sanz y don Salvador Pons Roger.

Beneficencia, Sanidad, Educación y Festejos: Don Cirilo Martí Gilabert, don José Mestre Forrat y don Carlos Torres Orquín.

Síndico: Don José Mestre Forrat.

El 10 de agosto de 1961 tuvo lugar el cese de don Francisco Llorca Escrivá como Alcalde Presidente, tomando posesión de dicho cargo don José Girau Sanz, que lo desempeña actualmente al frente de la Corporación últimamente mencionada.

**ARTICLE V:
LOS CEMENTERIOS DE OLIVA (I)⁷⁰**

La creencia en una vida ultraterrena ha sido constante en la Humanidad desde tiempos primitivos; creencia que se ha manifestado en el tratamiento del cuerpo una vez ocurrida la muerte. Un repaso a las distintas culturas, y en especial a las religiones, ofrece un arco muy dilatado que va desde el culto a los muertos hasta la modernísima cremación del cadáver, un efecto más del actual espíritu secularizador, que se apoya en el propósito de reducir en las ciudades populosas, si se convierte en práctica habitual, los espacios destinados a cementerios; cremación que a su vez, si los familiares del difunto deciden esparcir las cenizas, supone para ellos el fin egoísta de todo cuidado posterior.

El cementerio, o lugar destinado a los muertos, es una palabra de origen griego en cuya lengua significaba dormitorio. Esta costumbre de reunir en un determinado lugar los cuerpos de los muertos ha tenido expresión a través de los tiempos históricos y en la práctica totalidad de las culturas. Yo, naturalmente, he de (concretamente a Oliva y, en visión retrospectiva), tratar de ofrecer al lector los hitos de nuestro pasado hasta llegar al cementerio que tenemos hoy. Porque más de uno, sabedor de que el actual es de 1926 -como se indica en la puerta de acceso-, se preguntará: ¿dónde estuvieron los anteriores? Esta es la pregunta a la que, dentro de mis conocimientos limitados, me he comprometido a dar respuesta al ser requerido un año más para colaborar en el Programa que edita la Junta de Fiestas del Carrer de Sant Vicent, cuyos miembros mantienen enhiesta y plena de vitalidad una de las tradiciones más típicas de Oliva.

Para preparar las líneas que siguen he tenido en cuenta los resultados de las últimas excavaciones arqueológicas dirigidas por el incansable Salvador Climent Mañó, con la supervisión del profesor Aparicio Pérez; resultados que en lo relativo a enterramientos han sido especialmente fructuosos. Y en cuanto a los enterramientos cristianos, consultando los archivos parroquiales, fuente documental muy importante (casi la única que nos queda de nuestro pasado, pues el lector que desde hace cierto tiempo siga éstas, mis sencillas divulgaciones histórico-locales, en este y otros Programas, recordará que el 11 de agosto de 1936 fue un día aciago para Oliva, pues en el ambiente de anarquía política y miedo social que se vivía, fue quemado voluntariamente el valioso Archivo municipal, base importantísima para el conocimiento de nuestro pasado, y los Libros del Registro civil, que se guardaban, aquél y éstos, en la Casa del Ayuntamiento). ¡Menos mal que la previsión de los sacerdotes encargados de la custodia de los archivos parroquiales les llevó a esconder éstos a tiempo, en lugares considerados seguros, salvándolos así de la destrucción! Pese a este cuidado, cuando se restituyeron a su lugar, en abril de 1939, se habían extraviado los tres primeros *Quinque Libri* de Santa María.

Al dividir este trabajillo en varios apartados, según épocas, advierto al lector que hasta llegar a la musulmana no se pueden considerar propiamente olivenses los cementerios, pues Oliva aún no estaba constituida como núcleo de población; si los cito es porque están situados en lo que hoy es su término municipal.

⁷⁰ Article publicat, originalment, a *Llibre festes Sant Vicent*, Oliva, 1988 [Nota de l'editor].

Enterramientos prehistóricos, ibéricos y romanos

A finales de 1987 y comienzo del año actual se ha descubierto la necrópolis más antigua conocida en nuestro término municipal. Se encuentra en la “muntanya de la Creu”, ladera conocida como el Collado, y pertenece al período mesolítico (7000-6000 a. de JC.). La forman los esqueletos muy bien conservados, número que probablemente aumentará cuando se reanuden las excavaciones. Próximo a este lugar, en la ladera norte de la «muntanya del Tossal gros» se ha encontrado otro enterramiento común, en fosa, correspondiente a la época del Bronce valenciano (hacia el 1500 a. de JC.). Sigue a éste en el tiempo la necrópolis ibérica (400 a 100 a. de JC.) situada en la base del monte Castellar, junto a la carretera a Pego, cementerio que fue ya expoliado en buena parte en el siglo XVI, y lo fue del todo en el presente siglo, si bien queda constancia de dicha necrópolis y hallazgos, en la historia arqueológica valenciana.

De época romana -ya en nuestra Era- se tenía noticia antigua de enterramientos aislados, en algunos casos con la correspondiente lápida indicadora del personaje fallecido, varias de ellas conservadas por don Gregorio Mayans en su casa solariega. Pero sólo recientemente, en 1985 y 1987, se ha encontrado en la Partida «Sant Josep» cerca del denominado Motor de riego «La Providencia», lo que puede considerarse una verdadera necrópolis romana, en la que de momento se han extraído treinta sepulturas. Se confía fundadamente en la existencia de otro cementerio en la Partida «Calçà» junto a la montaña de la «Foia».

Época musulmana

En nuestro amplio término municipal hubieron en esta época hasta 12 asentamientos o núcleos diseminados, conocidos con el nombre de alquerías -Almoixic, Alfadalí, Mediona, Benirrama...- de entre las que una de ellas se destacó sobre las demás hasta dar origen a la que, con el devenir de los siglos, sería la Oliva actual. Las demás fueron extinguiéndose con el tiempo. De esta época se ha descubierto un espacioso cementerio al que ya podemos llamar, con propiedad, olivense. Ocupaba, en lo hasta ahora conocido:

- a) el solar donde se está construyendo hoy el edificio de la Cooperativa Agrícola en la calle Mayor, solar en el que estuvo antiguamente la «Casa del Delme» o del Diezmo;
- b) es probable que parte de la calzada de la que hoy es calle y que en tal tiempo no lo sería, o tendría otro trazado;
- c) el solar vecino anterior al cine Olimpia y en el que también hoy se está edificando una casa.

Es de suponer que algunas casas próximas a las mencionadas están edificadas sobre terreno de este cementerio. La datación cronológica de los enterramientos hallados en este cementerio, se hace difícil por no haberse encontrado restos cerámicos. No es aventurado suponer que no fue éste el único cementerio musulmán en la antigua Oliva.⁷¹

⁷¹ Por limitación del espacio disponible, dejo para el Programa del año próximo, Dios mediante, la parte final que comprende los cementerios parroquiales y los dos que sucedieron a éstos, construidos ya fuera de las iglesias.

**ARTICLE VI:
LOS CEMENTERIOS DE OLIVA (II)⁷²**

Reanudamos, en el Programa de Festes del carrer de Sant Vicent del presente año, la divulgación de las noticias que hemos ido recogiendo acerca de los lugares de enterramiento habidos en Oliva. Mi primera aportación se publicó en el Programa de 1988; en este de 1990 va la segunda, y, Dios mediante, terminaré en el del próximo año.

Época musulmana (continuación)

Al haberse descubierto en aquel año 1988 un cementerio musulmán en el subsuelo de unos solares de la calle Mayor -casas núms. 16, 18 y 21- creí conveniente dar esa noticia tan actual, alterando el orden cronológico que es el normal en toda exposición y que es el que voy a seguir ahora.

La existencia de enterramientos supone, como es lógico, la proximidad de un asentamiento humano, al menos de relativa importancia. Eran las llamadas alquerías musulmanas, núcleos diseminados de los que, como ya indiqué en mi anterior artículo, hay noticias en nuestro término municipal de éstos: Al Fadalí, Almoixic, Benirrama, Mediona, Santa Fe y Aureba, Auriba u Oriba. El más antiguo de ellos -siglos IX al XII- fue probablemente el de Santa Fe, nombre dado ahora por el paraje donde se han encontrado restos humanos, de cerámica y de diversos utensilios, cuyo hallazgo y recogida de materiales es mérito, una vez más, de la competencia y tesón infatigable de Salvador Climent. Este poblado y su cementerio estaban ya abandonados al tiempo de la reconquista.

Las alquerías de Al Fadalí y Almoixic tuvieron su cementerio en la partida de Elca, en un lugar junto al camino actual del Pujalet, frente a la ermita de San Humberto ya desaparecida, y conocido como “Casa dels pins”. El cementerio musulmán del poblado de Benirrama estuvo en el collado que separa la loma del Bullentó de las llamadas “muntanyetes”, superpuesto a lo que con anterioridad había sido un pequeño santuario de época romana. Estos cementerios pueden ser datados en los siglos XI y XII.

En cuanto al cementerio descrito en mi artículo anterior, es decir, el de la calle Mayor, pertenecía al de la alquería denominada Aureba o Auriba, y estaba próximo a la puerta de La Xerea que daba acceso al camino que conducía a Pego y Denia. A fines del siglo XIII ya estaba abandonado. ¿Lo sería como consecuencia de la derrota del jefe moro Al Azdrac que campaba por la zona comprendida entre la Safor, la Vall de Gallinera y Alcoy? Posiblemente.

El lento pero constante aumento del núcleo cristiano y la orden real de fines del siglo XIII dada para que los moriscos bajaran de los montes a la parte llana a vivir, determinó la proximidad prácticamente vecina de ambas poblaciones, formando los cristianos la villa y el arrabal y los musulmanes la morería. De esta época es un cementerio en el Collado, ladera del monte Santa Ana, en el lugar que ocupa la actual calle de San Ramón.

⁷² Article publicat, originalment, a *Llibre festes Sant Vicent*, Oliva, 1990 [Nota de l'editor].

Época medieval cristiana

Con el título de este epígrafe entramos ya de lleno en el periodo posterior a la reconquista que, en nuestra comarca, se realiza varios años después de la entrada en Valencia de Jaime I. Es conveniente, sin embargo, recordar que los asentamientos de la población cristiana se realizaron paulatinamente y que la población morisca no desapareció por el hecho de la reconquista, sino que convivió varios siglos con la cristiana, manteniendo aquella sus creencias y prácticas religiosas, por lo que durante este tiempo hasta el decreto de Carlos I en 1525 y, sobre todo, al de Felipe III en 1609 de expulsión de los moriscos no convertidos, existe dualidad de cementerios, o sea, el de los musulmanes y el de los cristianos.

El catolicismo ha tenido siempre una gran consideración al cadáver del bautizado. No puede por tanto extrañar que los enterramientos se situaran inicialmente junto a la iglesia y aún dentro del propio templo. Esta costumbre duró en Oliva hasta el año 1816. Veamos por separado los cementerios parroquiales de Santa María y de San Roque, no sin antes advertir que quien suscribe es un simple aficionado sin suficientes conocimientos arqueológicos. No es éste, pues, un artículo especializado, por lo que, cuando no hay textos documentales, el carácter de mis afirmaciones o negaciones es el de simple hipótesis.

a) Santa María

Con motivo de las obras recientes para abrir la calle Madre Gallart, que une, con tramo perpendicular, la calle de la Iglesia y la de les Moreres, han aparecido restos de la cimentación de una iglesia que puede ser o la primitiva mezquita que tras la reconquista fuera transformada en templo cristiano, o bien se trata de la iglesia de planta nueva que, según Sanchis Sivera (citado por Camarena Mahiques), se construyó en 1329. Sea de ello lo que fuere, es cierto que en dicho lugar, hoy exterior de la iglesia nueva construida en el siglo XVIII, pero situado cabe a la misma, había un cementerio en el que se enterraba a la mayoría de los feligreses. Dos excepciones hubo, a saber, los cofrades o, al menos, parte de ellos, pertenecientes la “Confraría de la Mare de Déu del Roser” eran inhumados en el interior de la capilla de esta advocación -hoy conocida por capilla de la comunión- y en la que el pasado año se descubrió una oquedad semi-rellena de escombros entre los que se recogieron varios huesos humanos. Prueba de ello es que en los Libros de Difuntos es frecuente la expresión “fon soterrat en lo vas (=sepultura) del Roser”. La otra excepción lo constituye los enterramientos realizados en la espaciosa cripta central -conocida usualmente y en los propios documentos como el “panteón “-, que ocupa el subsuelo de la mitad de la nave central de la iglesia, todo el crucero, el presbiterio y el ábside. En dicha cripta, dedicada al culto con la imagen del Cristo de la Buena Muerte existen dos salas, situadas una frente a otra, en las que se inhumaban los cadáveres del Clero de la parroquia, y de determinadas personas vinculadas por el patronazgo de algunos altares. Tal es el caso, por ejemplo, de don Pedro Siscar, padre de don Gabriel, fallecido el 26 de mayo de 1793 y enterrado en el Panteón, crucero y parte del Evangelio, por tener su familia el patronazgo de una capilla como se hace constar (*Quinque Libri* nº 6, folio 1017, inscripción 16). Lamentablemente, las sepulturas del panteón fueron profanadas, al

igual que el templo, poco después de iniciada la guerra civil de 1936.

b) San Roque

Al bendecirse, probablemente en 1526, tras el decreto de Carlos I relativo al bautismo de los moriscos, la mezquita construida en el siglo XIV sobre parte del solar del actual templo, comienzan a enterrarse cristianos al lado del recinto, tal vez en el espacio que hoy ocupa la capilla del Santísimo Cristo. Este templo tuvo una pequeña ampliación realizada entre fines del siglo XVI y primeros años del XVII, y otra mayor en el primer tercio del XVIII, siendo en ésta en la que se construye la capilla del Santísimo Cristo, por lo que cesa de ser éste lugar de enterramiento, pasando el cementerio al Fossar -hoy Hogar Parroquial- espacio cercado y anejo al templo por el lado noroeste, hasta el año 1816. También en el interior del templo se hicieron algunas inhumaciones que constan en los *Quinque Libri*. Una muy significativa fue la del Dr. D. Tomás Barceló, décimo quinto párroco y alma de la mencionada segunda ampliación del templo. Fue enterrado en la Capilla del Santísimo Cristo.

**ARTICLE VII:
LOS CEMENTERIOS DE OLIVA (III)⁷³**

Siglo XIX

Los cementerios parroquiales olivenses referidos en el artículo anterior (Programa de estas Fiestas, de 1990), situados junto a las iglesias, e incluso parte de ellos en el interior de las mismas, perduraron hasta mediados del año 1816, en que se construye el primer cementerio que podemos ya llamar municipal e interparroquial,⁷⁴ pues en él van a realizarse los enterramientos de ambas parroquias, si bien no de modo indiscriminado como ocurre hoy, pues quedó acordado que los feligreses difuntos de San Roque serían enterrados en la parte derecha, según se entraba en el recinto, y los de Santa María en la parte izquierda.⁷⁵ También se reservaba en el cementerio una franja de “doce palmos a la circunferencia de las paredes” -frase con la que, creemos, se quería expresar que corría paralela a lo largo del perímetro de la cerca- y destinada

⁷³ Article publicat, originalment, a *Llibre festes Sant Vicent*, Oliva, 1991 [Nota de l'editor].

⁷⁴ Así hay que deducirlo de la breve crónica de su bendición que reproducimos. Frases como “fabricado del común de esta villa”, “es común a todo el pueblo que ha concurrido a su fábrica”, evidencian este carácter. Seguro que en el Archivo Municipal se conservarían documentos relativos a la adquisición del terreno, nombre del propietario de éste, modo de construcción, así como el contenido de las Órdenes Superiores recibidas por el Ayuntamiento, determinantes de dicha construcción. Una vez más lamentamos el incendio salvaje, por intencionado, de ese Archivo el 11 de agosto de 1936.

⁷⁵ La ordenación de los enterramientos en partes distintas, según se fuera vecino de una u otra parroquia, se expresó en las inscripciones de defunción de los Libros, diciendo que se mandaba dar sepultura “... a la parte destinada a esa parroquia...”. Y así fue haciéndose hasta finales de febrero de 1838, en que se suprime dicha indicación al adoptarse una nueva fórmula, establecida por Real Orden de diciembre de 1837, y de la que los respectivos archiveros dejaron nota escrita (Vid. en Santa Maria el *Quinque libri* nº 18, folio 118 v; y en San Roque el libro de Difuntos -Racional-, folio 216.

¿Supuso ello que desapareciera en la práctica la división del cementerio en las indicadas partes, o, en caso contrario, hasta cuándo perduró ésta? Lo ignoro, pero los testimonios personales que he podido obtener, referidos, claro es, a años del presente siglo, no han conocido la mencionada división.

para enterrar en ella sacerdotes y personas distinguidas por su linaje, profesión titulada, etc.⁷⁶ El criterio de la vecindad del difunto como determinante de la parte adonde se le había de inhumar, no se aplicaba cuando, la muerte había ocurrido en lugar perteneciente a la demarcación de la otra parroquia, sino que en este caso se le enterraba en ésta.⁷⁷ Téngase en cuenta, por otra parte, que fuera del casco urbano, todo el término municipal estaba adscrito a Santa María.

¿Por qué se construyó este cementerio fuera ya del recinto de la iglesia o de su proximidad inmediata? En principio hay que pensar que, con el transcurso del tiempo, el número de cadáveres aumentaba, por lo que había ido reduciéndose la capacidad del espacio destinado a las inhumaciones, siendo muy difícil su ampliación suficiente habida cuenta que el entorno urbano envolvía a ambas iglesias. Pero creo que hubo además otra razón, ésta de carácter sanitario, que puede deducirse de una frase del texto descriptivo del acto de la bendición, y que dice que se construyó el cementerio “por disposición del Ayuntamiento en cumplimiento de órdenes superiores”. ¿Qué órdenes superiores cabe suponer que debieron cursarse a nuestro Ayuntamiento sino las basadas en formalidades sanitarias? (También aquí, la destrucción del Archivo municipal nos impide poder confirmar o no la exactitud de esta supuesta causa).

El nuevo cementerio tenía forma rectangular, midiendo cada lado menor 41 metros y cada uno de los mayores 62 metros,⁷⁸ y en el centro de uno de éstos, el orientado al Norte, se abría la puerta de acceso. Estaba situado en la entonces villa,⁷⁹ en terreno llano lindante con la ladera sur del monte Santa Ana y relativamente distante de la población. Es difícil precisar la longitud de esta distancia por que desconocemos cuál sería con certeza entonces el límite urbano de Oliva y, asimismo, si lo que hoy son calles del Nazareno y del Niño Jesús serían camino practicable. No obstante esta dificultad, sugerimos, con valor desde luego aproximado, que la distancia oscilaría entre los 620 a 650 metros, contados desde la línea de la actual calle del Mar -la conocida usualmente como “Capavallà de moll”- que delimita los extremos finales de las calles Mayores y Virgen del Carmen, calles éstas muy antiguas y que aparecen con frecuencia en los libros parroquiales. Posiblemente, la parcela sobre la que se construyó el cementerio era un secano propiedad de una persona apellidada Franco, a quien le sería adquirida.⁸⁰

⁷⁶ Sin embargo, no he encontrado en el Archivo ninguna inscripción en la que se diga de determinado difunto, que es inhumado en esa franja reservada. El palmo valenciano medía 22,5 centímetros, por lo que la anchura de la franja era de 2,70 metros.

⁷⁷ Un solo caso he visto, de excepción al criterio de enterramiento según la vecindad del difunto. Es el del presbítero Dr. D. Antonio Girau Cañamás, fallecido el 2-XII-1822 en su casa de la calle San Vicente, ya que no fue enterrado en la parte de San Roque sino en la de Santa María. Pero esta excepción parece fundada, pues se trataba de un sacerdote adscrito al servicio de la misma como Beneficiado.

⁷⁸ Tomo estas medidas de un Plano enmarcado existente en el Ayuntamiento, hecho el año 1946 por el topógrafo D. Antonio Bonet.

⁷⁹ Oliva obtuvo el título de ciudad el 10-XII-1907 por concesión del Rey Don Alfonso XII, mediante Real Decreto de la misma fecha cuyo texto dispositivo dice: “Queriendo dar una prueba de Mi Real aprecio a la Villa de Oliva, provincia de Valencia: Vengo en concederle el título de Ciudad. Dado en Palacio a diez de diciembre de mil novecientos siete- Alfonso”.

⁸⁰ Esta suposición tiene sólo carácter de conjetura y la baso en haber oído contar, a personas hoy ya fallecidas, que cuando alguien quería advenir al amigo que dejara sus costumbres disipadas, le decía: “si seguixes aixina, pronte et duran al secà de Franco”; frase que en más de una ocasión serviría a la madre: desalentada, como último recurso para estimular a comer a su hijo inapetente. En definitiva, equivale a la que, en idénticas circunstancias, se suele hoy emplear diciendo: “et durán al Almoixich”, aludiendo al cementerio actual.

El cementerio se bendijo el domingo 28 de julio de 1816 y se inauguró ese mismo día con un entierro al que luego aludiremos. En los Archivos parroquiales se dejó constancia de lo que fue este acto de la bendición. En el de San Roque⁸¹ se relata, a modo de crónica muy concisa pero rica en detalles, lo que se hizo aquel día. Creo que le interesará al lector el texto, por lo que lo transcribo íntegro y respetando su ortografía y puntuación. Dice así:

“Domingo, día veinte y ocho de julio, año mil ochocientos dieciseis, asistí con el Pleban y Clero de Santa Maria de esta Villa, Comunidades de Religiosos, y Ayuntamiento de la misma, con Capa y Cruz de San Roque en forma de Procesión general, que se congregó en la Yglesia Parroquial de Santa Maria, por convocación del día anterior, a la bendición del Sementerio nuevo fabricado de común de esta Villa para ambas parroquias, y Comunidades, detrás del monte de Santa Ana, por disposición del Ayuntamiento en cumplimiento de Ordenes Superiores; declarándose por acta general de Ayuntamiento y Párrocos que aquel Sementerio y su Entrada es común á todo el Pueblo que ha concurrido a su fábrica; pero que á una parte empezarán a enterrarse los de la Parroquia de San Roque, y a otra los de Santa Maria, abriéndose las Zanjias los vecinos de cada una a la parte que le toca, a saber a San Roque a la mano derecha entrando por la puerta del Sementerio, que mira azia la hermita de San Antonio del Pino;⁸² y a la izquierda que mira a la hermita de San Christoval,⁸³ los de Santa Maria; dexando doce palmos a la circunferencia de las Paredes, por ahora, para enterrar en ella los Sacerdotes, Nobles, facultativos y Atahudes: y para que conste lo certifico y firmo Dr. Bernardo Reyes. Rector”.⁸⁴

En cuanto al Archivo de Santa María, es de lamentar la falta del *Libro de Defunciones* correspondiente al período comprendido entre el 12-V-1808 y el 31-XII-1819, lo que nos impide conocer el texto de la referencia de dicho acto de bendición que, con toda probabilidad, escribiría el Plebán en la fecha del mencionado día. Mas la falta de referencia de dicho acto no es absoluta en este archivo parroquial, pues en el *Libro Racional de Misas y Sepulturas* correspondiente al año 1816 hay un texto muy sucinto -como es habitual en esa clase de Libros- que asimismo transcribo literalmente. Es éste:

“Nota: Se Bendixo el Cementerio nuevo en el día 28 Julio de este presente año 1816 con Asistencia del Cura, Capa y Cruz y de todo el Rvdo. Clero; y Asistencia del Cura, Capa y Cruz de la Parroquia de San Roque; y de la Comunidad de Religiosos de Nta. Sra. del Pino; y el Ylte. Ayuntamiento; y con mucho Concurso de Gentes. El siguiente Albat fue el primero enterrado en dicho Cementerio Nuevo”.⁸⁵

⁸¹ Quince libri nº 2. Folios 296 vuelto y 297.

⁸² Es la que todavía existe en la partida de San Antonio y es conocidísima de los olivenses. En la actualidad está bastante deteriorada en su interior y sin uso litúrgico.

⁸³ Estaba situada en el área que hoy ocupan las casas núms. 64-70 de la calle Gabriel Ciscar y núms. 1, 2 y 3 de la Rinconada que, precisamente en su recuerdo, se denomina de las Ermitas. Remito al lector que desee conocer más datos de esta ermita ya desaparecida, al Programa de Fiestas de la calle San Vicente del año 1987, en donde se transcribió un artículo sobre la misma, que escribió Don José-María Vidal Pastor en el semanario “Patria Chica”.

⁸⁴ El Dr. D. Bernardo Reyes fue el vigésimo Cura Párroco de San Roque, rigiéndola durante los años 1804-1816.

⁸⁵ Signatura IV-446, página 111 vuelta.

Como antes dijimos, el mismo día de su bendición se inauguró el Cementerio con el entierro de Vicente Escrivá Llorens, de edad infantil, hijo de Vicente y Manuela, natural y vecino de San Roque, a quien “se le dio sepultura en el Cementerio nuevo común de esta villa, acabado de bendecir en el mismo día, a la parte destinada para esta parroquia según lo dispuesto por Acta que antecede, y fue el primer cadáver enterrado en dicho cementerio”.⁸⁶

El cementerio inaugurado en 1816 fue utilizado durante 110 años, los que van del 28 de julio de 1816 al 18, también de julio, de 1926, en que se bendijo el actual cementerio situado en la Partida del Almoixich, y del que nos ocuparemos, Dios mediante, el próximo año en el Programa de Fiestas de la Calle San Vicente de 1992.

Inaugurado el cementerio actual, pronto comenzó a denominarse al de 1816 el “Cementeri vell”. Continuó abierto durante varios años para que los familiares de los difuntos enterrados en él pudieran seguir cuidando el aseo de las lápidas, poner en ellas flores de recuerdo y rezar oraciones en sufragio de quienes les habían precedido en la señal de la fe y dormían ya el sueño de la paz. También fueron yendo, en esos años inmediatos posteriores, los Cleros parroquiales y fieles acompañantes la tarde del 1 de noviembre, día de Todos los Santos, para rezar oración comunitaria.

Paulatinamente, los familiares fueron trasladando los restos de sus deudos al Cementerio nuevo, hasta el punto que, después de terminada la Guerra española, el viejo estaba ya habitualmente cerrado. Así lo recuerda el que escribe estas líneas, quien en su niñez y adolescencia había estado alguna vez en su interior, y entonces, el año 1946, ya cerrado, sólo podía verlo a través de una diminuta reja que, a modo de mirilla, había en la puerta. A su través se podía ver muy bien la pequeña Capilla que estaba situada enfrente, pero poco más de ambos lados. Había que subir, y subía, un corto tramo de la ladera del monte Santa Ana, junto al Depósito longitudinal del Servicio de Aguas Potables, lugar que, como desde atalaya, permitía verlo en conjunto.

La expansión urbana de Oliva rebasó el final de la calle del Niño Jesús y con el inicio de la apertura de las que iban a ser las actuales calles Padre Francisco Ferrando, Cavall Bernat, Algar y Condes Gilabert de Centelles -llamada comúnmente calle Centelles-, se afectaba como edificable en su totalidad el espacio ocupado por el Cementerio de 1816, por lo que el Ayuntamiento dictó Bando adviniendo a quienes tenían aún inhumados en él restos familiares, que en un determinado plazo de tiempo los trasladaran al actual. Pasado este plazo, los restos que todavía quedaban, fueron depositados en los osarios existentes en el Cementerio nuevo. Con esto se cerraba el penúltimo capítulo de la existencia del que había comenzado su “vida” aquel lejano 28 de julio de 1816. El último lo fue la demolición de las paredes, la entrada, en su otrora silencioso recinto, de las ruidosas máquinas excavadoras y allanadoras y la construcción primero de una casa unifamiliar en el ángulo sureste, y poco después, el año 1958, un edificio-bloque de viviendas subvencionadas. Ambas dos edificaciones ocuparon exactamente la superficie que tuvo el cementerio. En la actualidad, la primera tiene el nº 1 de la Calle Cavall Bernat, y la segunda, por su gran dimensión,

⁸⁶ Esta primera inhumación fue un “albat” que, como se sabe, es el “soterrament d’un infant mort abans de l’edat d’us de la raó”. La mortalidad infantil, hasta ya entrado el siglo xx, alcanzaba cifras impresionantes. El entierro a que se refiere esta nota consta inscrito en San Roque: *Quinque Libri* nº 2, folio 297, nº 79.

da a tres calles con la siguiente numeración: 29, 31 y 33 de la calle Condes Gilabert de Centelles; 32, 34 y 36 de la Padre Francisco Ferrando y 3, 5 y 7 de la Cavall Bernat. A este edificio, desde el comienzo de su construcción, se le fue llamando, espontáneamente, “la finca del Cementeri”. ¡Valga como recuerdo!

ARTICLE VIII:
EN EL CINCUENTENARIO DEL COLEGIO-ACADEMIA “SAN JOSÉ DE LA MONTAÑA”.
DATOS Y RECUERDOS PARA SU HISTORIA⁸⁷

¡50 años! ¡Medio siglo! ¡Dos tercios de los años de esperanza de vida de un español de hoy! Con estas tres exclamaciones y alguna otra que podría añadir, comienzo las líneas que siguen con ocasión de cumplirse en el presente año el 50 aniversario del Colegio Academia «San José de la Montaña» -conocido usualmente como la Academia-, y lo hago cumpliendo el encargo que se me hizo en la reunión preparatoria de actos conmemorativos.

Del largo lapso de tiempo de 50 años se acumulan en mi recuerdo un cúmulo de entremezcladas sensaciones, de vivencias, diría más bien, confusas algunas, en penumbra otras, clarísimas las menos, pero tan nítidas estas pocas que me atrevería a reproducirlas con exactitud. Y al ir recordando aquellos años que fui alumno de la Academia, los lejanos 1940, 41 y 42, siento inevitable nostalgia, pues... ¿quién no añora los años de su adolescencia? ¡Tiempo de oro aquél, tanto más añorado cuanto más distante queda!

El 1 de abril de 1939, finalizaba la cruenta guerra civil española; iniciándose la normalización paulatina de la vida ordinaria. La enseñanza en nuestra ciudad cubría sólo la etapa primaria, tanto en los Centros oficiales como en el Colegio de Hermanas Carmelitas. Y, por traslado a un ministerio sacerdotal fuera de Oliva, también cesó de funcionar, creo que a principios de 1940, otro Centro de enseñanza privada que dirigía el presbítero don Domingo Sempere Soria, llamado corrientemente el Padre Pons, en la casa nº 9 de la calle Salvador Mestre Parra.

¿Qué hacer, pues, tras aprobar el ingreso en el Bachillerato? La economía olivense, por estar basada casi exclusivamente en la citricultura, sufrió muy pronto las consecuencias de la II Guerra mundial, iniciada en septiembre del mismo año 1939, por la escasez y encarecimiento de los fertilizantes y las dificultades anejas a la exportación de la naranja en aquella tesitura bélica. Fue en esos años, la nuestra, una economía de mantenimiento, casi de supervivencia. ¿Cómo enviar los padres a sus hijos fuera de Oliva para que pudieran cursar estudios de grado medio si se carecía de medios económicos?

En tales circunstancias, un valenciano casado con una olivense decide crear en Oliva un Centro privado para enseñanza en el que se puedan cursar estudios primarios y secundarios. Él se llama don Ernesto Paulino Yvancos, tiene 30 años y ha nacido en los poblados marítimos de Valencia. Ella es doña Ángeles Soler Soler, que, por ser olivense de familia muy conocida, no necesita presentación. ¡Bendita decisión de ambos! Al tomarla, ¿midieron su alcance? No seré yo quien lo dude, pero no importa, pues aun cuando no hubieran tenido en cuenta el vacío tan grande que iban a llenar, y el sinnúmero que se beneficiaría, la relación causa-efecto la establecieron ellos y de ellos es el mérito. A ellos, somos muchos los deudores de gratitud, y haciendo aquí uso del plural representativo digo que éstos somos quienes pudimos proseguir, después del Bachillerato, estudios universitarios, y quienes, por una u otra causa, no importa cuál, no pudimos continuar la última etapa, y, también, quienes no acabamos

⁸⁷ Article publicat, originalment, a *Llibre Fira i Festes*, Oliva, 1990 [Nota de l'editor].

C/ Església. Il·lustració de Guillermo Pastor

el Bachiller. A todos nosotros, repito, nos hubiera sido muy difícil tener que salir de Oliva para poder iniciar los estudios de segundo grado.

El Colegio-Academia «San José de la Montaña» se instaló inicialmente en la primera planta alta del edificio que en la calle Mayor ocupaba el cine Olimpia, cine que por entonces no funcionaba. Pero para el curso siguiente, el 1940-41, pasó ya a las casas núms. 8 y 10 de la calle de la Iglesia, propiedad de doña Ángeles, en donde ha estado hasta el año 1985, en que se estableció en su actual sede del Paseo al Mar.

¿Medios con que contó la Academia? No pienso, naturalmente en los económicos, que quedan, como es obvio, fuera de mi conocimiento y que sería impropio considerar aquí. Me refiero aquí a los materiales y a los humanos. Los primeros fueron esas dos casas de la calle de la Iglesia, casas construidas en su día para vivienda familiar y que don Ernesto hubo de modificar, adaptándolas, unidas

ambas por su interior, para albergar aulas y una bastante espaciosa Sala de Estudio en el que permanecíamos el tiempo que mediaba entre las clases o en espera de la primera de ellas, a la usanza escolar de entonces, bajo la vigilancia de don Enrique Martí Martínez, quien desde su mesa situada en un estrado poco más alto que nuestras mesas, procuraba con esfuerzo que guardáramos al menos el silencio necesario para hacer posible el estudio.

Los medios humanos éramos, naturalmente, los alumnos y el profesorado: ¿Quiénes éramos los alumnos? Pues no sólo chicas y chicos de Oliva, sino también de pueblos vecinos: de Rafelcofer, de Piles, de Alquería, de la Font, entre otros, venían diariamente casi todos ellos en bicicleta. Para hacer un cálculo aproximado de su total baste decir que sólo en mi curso eran seis los forasteros.

¿Y quiénes los profesores? Al tiempo de iniciar la Academia sus actividades y durante algunos años después, don Ernesto solicitó la colaboración de varios licenciados en estudios universitarios que ejercían aquí en Oliva su determinada profesión, y que al aceptar la propuesta del Director hubieron de compatibilizar ésta con la docencia a la que vocacionalmente no habían aspirado. De los que yo tuve, han fallecido ya casi todos, y a todos ellos, vivos o muertos, les recuerdo no sólo con afecto sino también con gratitud porque, desde mi perspectiva actual, sé que tomaron conciencia del papel de maestros que iban a desempeñar y, a la vista del Programa de texto de sus respectivas asignaturas, suplieron con su trabajo de preparación lo que pudiera faltar a los conocimientos que poseían para su ejercicio profesional. Y como estoy seguro que

este afecto y esta gratitud la comparten todos los alumnos de aquellos lejanos años a los que me refiero, permítaseme que, como manifestación de homenaje, prolongue para el tiempo futuro su recuerdo dando aquí la relación de sus nombres. De los ya fallecidos: don Enrique Pla Martí, farmacéutico con farmacia abierta en la calle del Caudillo - hoy de la Constitución-, que nos daba Física y Química y Geografía e Historia. Don Antonio Colechá Navarro, licenciado en Derecho que nos daba Gramática y que, poco después, ingresaría por oposición en la Judicatura y sería juez de Oliva y su comarca hasta jubilarse. Don Felipe Navarro Gilabert, también licenciado en Derecho, que nos dio rudimentos de griego, lengua clásica que él había estudiado años atrás siendo colegial del Colegio Mayor de la Presentación y Santo Tomás de Villanueva en Valencia, durante su iniciada y no proseguida carrera eclesiástica. Don Miguel Sastre Vallés, cura párroco de Alquería de la Condesa y hermano de don Francisco, párroco de San Roque. Nos daba don Miguel clase de Latín y, si no siempre, sí con frecuencia venía de Alquería a Oliva a pie. Don José Sanchis Castelló capellán de las Religiosas Clarisas, nos daba clase de Religión. De los que aún viven: don Vicente Mayans Roig, con la carrera de Magisterio, que nos daba Lengua francesa. Don Manuel García Fuster que daba Geografía e Historia. Don Emilio Vila Sáez, médico, que nos daba clase de Ciencias Naturales. Y don José Costanzo Cordero -del que no sé si vive o no-, andaluz, persona cuya venida y estancia en Oliva fue siempre enigmática para nosotros; daba él una de las clases de Matemáticas.

Por último, la singular figura de don Ernesto. Era el Director del Colegio-Academia y, con su esposa, el dueño del mismo. Mas no era por esta doble condición por lo que sobresalía, sino por su propia personalidad humana. Había cursado, sin terminarlos, estudios de Arquitectura, pero sus conocimientos eran más amplios. De ahí que pudiese impartirnos clases de Matemáticas y Dibujo y, a la vez, también de Lengua y Literatura españolas. Era hombre de mucha lectura. De personalidad recia y definida, tenía madera de pedagogo y ejerció con sus alumnos pedagogía, creo que aun sin proponérselo. Ante don Ernesto se sentía uno próximo por la confianza en su rectitud, y a la vez distante por un cierto temor reverencial que él no buscaba crear, pero que se desprendía de su personalidad. No solía enfadarse. Recuerdo haberle visto pocas veces abiertamente enfadado y, en esas ocasiones siempre por una falta colectiva que a él, como Director del Centro, le correspondía corregir y sancionar. Entonces no dudaba en estar severo, con gesto adusto y tono fuerte de voz que nos impresionaba. En los casos de faltas aisladas, utilizaba para la corrección del alumno la reprensión privada siempre que la falta no se hubiera cometido en su presencia. Pero aunque lo hubiera sido ante él, a la amonestación en el acto solía seguir, en bastantes ocasiones, una conversación a solas en su despacho. Y una costumbre curiosa: cuando un alumno que él creía que podía rendir más, no lo hacía por pereza o por «enjuassament», después de reconvenirle le mandaba escribir en un rincón discreto de su libro de texto esta sentencia estimulante: «a los mejores, el máximo esfuerzo».

Don Ernesto Paulino ejerció su magisterio en Oliva durante los 34 años que aquí vivió, desde 1939 hasta el 5 de septiembre de 1973, fecha de su fallecimiento. Por el Colegio-Academia «San José de la Montaña» han pasado numerosas promociones de alumnos que, en no pocos casos, como es el de quien esto escribe, comprende dos generaciones: padres e hijos. Creo que, siendo tan numerosos los olivenses que pasaron por sus manos, no es exagerado decir que Oliva, como ciudad, se benefició

y que, por tanto, hay pendiente una deuda de gratitud cívica, que hoy es póstuma. La fecha del cincuentenario que este año conmemoramos es ocasión adecuada para saldarla. Quedo con la esperanza de que, por quienes corresponda, se realice, y ruego al lector que comprenda, y a la vez dispense, la extensión de este artículo, si ha tenido la paciencia de llegar hasta su final.

Este es el Colegio-Academia que yo conocí y que, junto con los demás alumnos, ayudé a conformar durante los tres primeros años de su vida. Otros condiscípulos míos que permanecieron más tiempo que yo y, naturalmente, los que sucedieron a esta primera promoción, podrán añadir más datos y recuerdos para su historia.

ARTICLE IX:
NOBLEZA OBLIGA⁸⁸

Quizás la primera y esencial manifestación de cultura sea el interés por facilitar el estudio. De ahí que la necesidad de desarrollo cultural viene siendo petición unánime de los bien pensantes, aunque, la verdad sea dicha, suele limitarse muchas veces a exigir grandes y trascendentales decisiones gubernamentales. No obstante, el interés por la cultura debe manifestarse tanto en las altas esferas estatales como en el gobierno municipal de los pueblos.

El excelentísimo Ayuntamiento de nuestra ciudad ha sido plenamente consciente de esta exigencia y ha planteado la cuestión con perspicacia y valentía. Era preciso resolver, naturalmente, la enseñanza elemental con amplitud para que todos los niños pudieran gozar, sin dificultades, de las primeras letras como base de su formación humana. El segundo paso era una consecuencia lógica y necesaria: había que facilitar el camino de la enseñanza superior a los hijos de Oliva dotados por Dios de Inteligencia, y fue creado el Instituto de Segunda Enseñanza. Podrían pensar muchos que había cumplido con ello su misión en el campo de la cultura, pero el excelentísimo Ayuntamiento de Oliva se consideró obligado a colaborar en el desarrollo cultural a mayor nivel. Aquí hay que buscar el fundamento de las “Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva”, orientadas a facilitar el conocimiento de nuestro pasado histórico.

Con ese criterio surgió *Ilustración y reforma de la Iglesia. Pensamiento político-religioso de don Gregorio Mayans y Siscar*, que, publicado a expensas del excelentísimo Ayuntamiento de Oliva, obtuvo el “Premio Nacional Menéndez Pelayo”. Y en la misma línea publicó, a fines del pasado año, *Historia. fueros y actitudes políticas. Mayans y la historiografía del XV*, fruto, como la anterior, de los estudios sobre nuestro Ilustre paisano Mayans y Siscar que, por cierto, han sido realizados por un olivense: el doctor don Antonio Mestre Sanchis.

Estas publicaciones del excelentísimo Ayuntamiento de Oliva significan una trascendental aportación a los estudios históricos sobre el siglo XVIII, dado el enorme valor que entraña la figura de Mayans en el entorno cultural que le rodea. Pero, al mismo tiempo, significa una decisión firme de continuar las publicaciones emprendidas.

En consecuencia, el excelentísimo Ayuntamiento de Oliva acordó en solemne sesión plenaria, continuar las ediciones, siempre con el máximo nivel científico y rigor metodológico de la inmensa correspondencia de don Gregorio Mayans con los intelectuales, gobernantes y eclesiásticos de su época. Para ello entabló conversaciones con catedráticos de Universidad, estudiosos y escritores, consiguiendo que se dignasen prolongar, cada uno en su especialidad, los diversos volúmenes que, según los proyectos, deberán publicarse.

Tan ambicioso proyecto no podía quedar oculto, pues su realización facilitará a los estudiosos una de las fuentes más importantes existentes hoy en España para conocer el movimiento cultural de nuestro siglo XVIII. Por otra parte, el sincero esfuerzo hecho con motivo de las dos voluminosas publicaciones del excelentísimo Ayuntamiento

⁸⁸ Article publicat, originalment, a *Llibre Fira i Festes*, Oliva, 1971 [Nota de l'editor].

Foto-Copia Real Academia Española

Foto-Copia Facultad Filosofía y Letras

de Oliva, constituía una garantía de interés serio, y pronto las entidades culturales se hicieron eco del trascendental proyecto de editar la inmensa correspondencia cruzada entre don Gregorio y sus coetáneos.

No puede sorprender, en consecuencia, que la primera felicitación viniera de la Universidad de Valencia, pues de ella fue catedrático nuestro ilustre paisano. A través, por tanto, de la Facultad de Filosofía y Letras, felicitó a nuestro excelentísimo Ayuntamiento por el esfuerzo cultural realizado, al tiempo que le animaba a continuar en la tarea emprendida de publicar la correspondencia mayansiana.

Otro parabién ha recibido nuestra Corporación Municipal que ha llenado de satisfacción a los hombres que representan a nuestra ciudad, la Real Academia Española acordó felicitar al excelentísimo Ayuntamiento de Oliva por "la ejemplar labor cultural que están realizando". Pero, sobre todo, la Real Academia "hace fervientes votos para que el generoso esfuerzo inicial prosiga hasta que proyecto tan noble, tenga pleno cumplimiento".

Plena y legítima satisfacción, pero también nuevo y más riguroso compromiso. En ambos casos los elogios entrañan exigencias. Si tan altas entidades reconocen la valía del esfuerzo que realiza nuestro Ayuntamiento, es deber nuestro de ciudadanos apoyar con ilusión, como dice la Real Academia, "hasta que proyecto tan noble tenga pleno cumplimiento".

**ARTICLE IX, A MENA DE COLOFÓ:
¿PIERDE OLIVA SU CARÁCTER?⁸⁹**

Todos los pueblos se sienten orgullosos de su pasado, del tipismo que, en una u otra manifestación, les legaron sus mayores y que ha marcado una impronta en el carácter de sus habitantes, o en la peculiaridad de su trazado urbano.

Y, sin embargo, uno y otra, el carácter personal y la peculiaridad urbanística, están sufriendo los embates de las nuevas concepciones de vida. La facilidad de comunicación, la complejidad del vivir y el aumento de las relaciones sociales, determina la progresiva difuminación del carácter de un pueblo.

Así, ha surgido en el nuestro una mezcolanza lingüística en el uso popular con perjuicio para las dos lenguas. Nuevos nombres, nuevas costumbres modifican, cuando no arrumban, a los tradicionales.

Por otra parte y quizá debido a las nuevas necesidades que trajo consigo la vida moderna exigen otros planteamientos urbanos, la piqueta demoledora, obediente a las órdenes del Plano, lima las graciosas esquinas de nuestras callejas, suprime angosturas que los árabes, tan hedonistas, ordenaron muy bien para combatir el calor de la canícula.

¡Que difícil hacer frente a estos ataques! Parece que, el hacerlo, fuera oponerse al signo de los nuevos tiempos. Y, sin embargo, al presenciar cada golpe de piqueta o al oír esa frecuente castellanización de tantos vocablos valencianos convertidos en ridícula jerga, parece como si un pedazo de alma de nuestra Oliva se desgarrase hecho jirones. ¡Cuántas costumbres típicas desvaneciéndose! ¡Cuántos rincones perdiendo el encanto de su trazado!

Hoy queremos recoger en el Programa de Festejos, a modo de homenaje a Oliva y llamada al sentido responsable de los olivenses, varias muestras de la belleza de nuestras antiguas calles o de vetustas casonas, recogida por la artista plumilla de un paisano, D. Juan Chorro Solbes, y que deben enorgullecernos a los olivenses. Al hacerlo, alentamos el deseo -quieran los hombres que no sea utópico- de que perduren muchas generaciones, para que no se rompa el hilo de continuidad con la historia que se nos legó.

Casa pairal dels Pasqual
(actual M. Arqueològic).

Casa pairal dels Ordunya
(actual Centre Olivense).
*Il·lustracions (ambdues) de
Juan Chorro Solbes*

⁸⁹ Article publicat, originalment, a *Llibre Fira i Festes*, Oliva, 1973; i reproduït facsimilarmet a *Llibre festes Rebollet*, Oliva, 2005, pàgs. 31-33 [Nota de l'editor].

NORMES D'EDICIÓ DE *CABDELLS*

Els articles tractaran sobre qualsevol aspecte relacionat amb la història d'Oliva i el comtat: evolució històrica, patrimoni artístic i cultural, figures il·lustres, toponímia i antroponímia, tradició literària i religiosa, aspectes sociopolítics i econòmics. Els treballs deuen ser, preferentment, originals. No obstant, també tenen cabuda els articles publicats dins obres col·lectives de difícil accés per als lectors i investigadors olivans.

Els mitjans per poder fer arribar els treballs són:

- Per correu electrònic a través de la pàgina web de l'Associació:
www.centellesiriusech.com.
- O bé lliurant-los personalment a algun membre del consell redactor.

Es presentaran, preferentment, en valencià, i seran mecanoscrits a dos espais amb una lletra tamany 12, en format DIN-A4, i no superaran l'extensió de 30 fulls per una cara. Si és possible, a més de la versió mecanoscrita, s'hi inclourà el text informatitzat, preferiblement en el format d'ordinador Word (editor de textos de l'Office).

En un full separat l'autor inclourà una síntesi (8/10 línies) de l'article i unes 10-12 paraules clau.

Les notes crítiques apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris. També s'hi inclouran les referències bibliogràfiques. Al final del treball es tornaran a citar les referències ordenades alfabèticament i seguint les convencions de la bibliografia científica internacional:

- **articles**

Autor, títol entre cometes, nom de la revista en cursiva, numeració completa, editor, lloc i any d'edició, pàgines. Exemple:

SANCHIS COSTA, J., "L'economia de Santa Maria en el trànsit del segle XVIII al XIX", dins *Cabdells* 1, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1999, pàgs. 79-99.

- **llibres**

Autor, títol en cursiva, editor, lloc i any d'edició, pàgines. Exemple:

SENDRA I MOLÍO, J., *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, Oliva, 1998.

- capítols o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis

Autor, títol del capítol entre cometes, títol del recull en cursiva, nom de l'editor, lloc i any edició, pàgines. Exemple:

MULLER, P., “El Palau d’Oliva dels Centelles”, dins *El Palau dels Centelles d’Oliva*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1999, pàgs. 89-144.

Els noms dels autors hi figuraran en versaletes, primer el cognom o cognoms; i, separat per una coma, el nom abreviat amb la lletra inicial.

El comitè de redacció, a l’hora de publicar les col·laboracions, podrà aconsellar-ne els canvis que considere adients. Així mateix, també convidarà l’autor, si així ho creu oportú, a ser membre del consell assessor de la revista.